

T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MEZOPOTAMYA BÖLGESİNDE BULUNAN TİCARET YOLLARI VE
BU YOLLAR ÜZERİNDE TİCARETİ YAPILAN ÜRÜNLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET ÖKSÜZ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. KEVSER TAŞDÖNER

ADİYAMAN 2025

ÖZET

MEZOPOTAMYA BÖLGESİNDE BULUNAN TİCARET YOLLARI VE BU YOLLAR ÜZERİNDE TİCARETİ YAPILAN ÜRÜNLER

Mehmet ÖKSÜZ

Tarih Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ağustos/2025, Sayfa:122

Danışman: Doç. Dr. Kevser TAŞDÖNER

Tezimizin ana konusunu Mezopotamya bölgesinde bulunan ticaret yolları ve bu ticaret yolları üzerinde ticareti yapılan ürünler oluşturmaktadır. Bu konuda araştırma yaparken dönemin tüccarlarının yazmış olduğu kil tabletlerin çevirileri, kanunların çevirileri ve arkeolojik bulgular incelenmiştir. Eski Çağ'da yapılan ticari faaliyetler ve bu faaliyetlerden doğan etkileşimlerle bölgeler arası ürün alışverişi incelenmiştir. Kayıt altına alınan ilişkiler ışığında ticari yolların ve ticari malların neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Bölgedeki ticari yolların ve bölgeler arası hangi ürünlerin alışveriş konusu olabileceğini anlayabilmek için bölgenin tarihi coğrafyasını ve fiziki coğrafyasını bilmek gerekliliği bulunduğunu düşündüğümüz için birinci bölümde Mezopotamya bölgesinin tarihi coğrafyası açıklanmaya çalışıldı. Böylece Eski Çağ Mezopotamya bölgesinin doğal yol güzergâhları ve nehir yatağı zamanla değişmiş olabileceği için günümüz coğrafi yapısı üzerinden yorum yapmanın hatalara yol açabilme ihtimalinden dolayı Mezopotamya bölgesinin tarihi coğrafyası ele alınmıştır. İkinci bölümde ise devletlerarası ilişkilerde temel unsurun ekonomi olması sebebi ile siyasi ilişkiler açıklanmıştır.

Üçüncü ve son bölümde; ticaret ile ilgili veriler taranarak, bölgede ticareti yapılan ürünler ve bu ürünlerin izlediği güzergâh üzerinde araştırma yapılmıştır. Araştırma yapılırken elde edilen veriler ışığında görülmüştür ki geçmişte kullanılan güzergâhların büyük bir çoğunluğu günümüzde de kullanılmaktadır. Bu yollar üzerinde kurulan barajlar ve benzeri engeller yolda ufak değişikliklere neden olsa da yapılan kazılar sonucu ele geçen arkeolojik verilerle yol üzerindeki birçok güzergâh gün yüzüne çıkmıştır. Gün yüzüne çıkarılamayanların bir bölümü yapılan baraj göllerinin suları altında kalmıştır ya da Fırat ve Dicle nehirlerinin yatakları zamanla yer değiştirdiğinden bazı antik yerleşimlerin konumu saptanamamıştır. Bölgede yapılan arkeolojik faaliyetler oldukça genç olduğundan gelecek zaman içerisinde arkeolojik çalışmalarla yeni yerlerin keşfi de muhtemeldir.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya; Tarihi coğrafya; Ticaret; Fırat nehri; Dicle nehri.

ABSTRACT

TRADE ROUTES IN THE MESOPOTAMIA REGION AND PRODUCTS TRADED ON THESE ROUTES

Mehmet Öksüz

Department of History

Adıyaman University, Graduate Education institute, August/2025, Page:1 22

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Kevser TAŞDÖNER

The main focus of our thesis is the trade routes in Mesopotamia and the products traded along them. Translations of clay tablets written by merchants of the period, translations of laws, and archaeological findings were examined during this research. We examined the commercial activities of antiquity, the interactions arising from these activities, and the interregional exchange of goods. In light of the recorded relationships, we attempted to explain the nature of these trade routes and commercial goods.

Because we believe that understanding the historical and physical geography of the region is essential to understanding the region's trade routes and the products that could be traded between regions, the first section explores the historical geography of Mesopotamia. Therefore, since the natural road routes and riverbeds of Ancient Mesopotamia may have changed over time and interpreting them based on the current geographical structure could lead to errors, the historical geography of Mesopotamia was discussed. The second section explores political relations, as the economy is a fundamental element in interstate relations.

The third and final section: By reviewing trade data, research was conducted on the products traded in the region and the routes these products followed. The data obtained during the research revealed that the vast majority of routes used in the past are still in use today. While dams and similar obstacles constructed along these routes have caused minor changes, archaeological data uncovered through excavations has brought to light many routes along the route. Some of those not excavated have been submerged under the waters of the dam reservoirs, or the location of some ancient settlements has been undetermined because the beds of the Euphrates and Tigris rivers have shifted over time. Because archaeological activity in the region is relatively young, it is likely that new sites will be discovered through archaeological excavations in the future.

Keywords: Mesopotamia; Historical geography; Trade; Euphrates river; Tigris river.

ÖN SÖZ

Mezopotamya tarihi, insanlık tarihinin ilklerini teşkil etse de keşfedilmesi oldukça geç olmuştur. 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde çivi yazısı çözülmüş, araştırmalar çoğunlukla Asur ve Babil Medeniyetleri üzerine yapılmıştır. Arkeolojik veriler ışığında Sümer Medeniyeti bu iki medeniyetten sonra keşfedilebilmiştir. Bu keşifle araştırmaların boyutu yeni bir anlam kazanmıştır. Yapılan kazılar neticesinde bölge ile ilgili bilgiler güncellenmekte ve kadim uygarlıkların tarihi aydınlatılmaktadır. Bu çalışmamda Mezopotamya bölgesinin ticari faaliyetlerinin neler olduğunu eski ve güncel kaynakları kullanarak araştırmaya çalıştım. Farklı çalışmalarla incelenen Mezopotamya bölgesi tarihi coğrafyasını, siyasi tarihini, ticaret güzergâhı ile ithal ve ihraç edilen ürünleri araştırarak çalışmamı hazırladım.

Bu çalışmayı hazırlarken; çalışmamın her aşamasında bana rehber olan, hem fikirleri hem kütüphanesiyle desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Kevser TAŞDÖNER'e ve çalışmalarım sırasında bana destek olan eşim Yıldız ÖKSÜZ'e, oğullarım; Mustafa Ali ile İbrahim Kerem'e *Teşekkür ederim*.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Mehmet ÖKSÜZ

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GÖRSELLER DİZİNİ	x
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
1. GİRİŞ.....	1
2. MEZOPOTAMYA BÖLGESİNDE COĞRAFİ YAPI.....	4
2.1. Mezopotamya Bölgesinin Tarihi Coğrafyası.....	7
3. ESKİ ÇAĞ'DA MEZOPOTAMYA BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ.....	15
3.1. Sümerler	15
3.2. Akadlar	23
3.3. Hurriler	29
3.4. Amurrular	30
3.5. Asurlar	30
3.6. Eski Asur Krallığı	31
3.7. Mari Krallığı	33
3.8. Eski Babil Krallığı	34
3.9. Kassitler	37
3.10. Hurri-Mitanni Devleti	40
3.11. Orta Asur Krallığı	43
3.12. Ön Asya'da Ege Göçü Dalgaları ve Demir Çağı'nın Başlangıcı	46

3.13. Âramiler.....	49
3.14. Yeni Asur Krallığı.....	51
3.15. Elamlılar	62
4. ESKİ ÇAĞ'DA MEZOPOTAMYA BÖLGESİNDE TİCARET.....	63
4.1. Babillerde Ticaret	76
4.2. Kassitler Döneminde Ticaret	79
4.3. Mezopotamya Bölgesinde Kullanılan Ticaret Güzergâhları	80
4.4. Fırat ve Dicle Nehirlerinin Ulaşım Amaçlı Kullanılması	81
4.5. Mezopotamya Bölgesinden Akdeniz Kıyılarına Uzanan Yollar.....	82
4.6. Deniz Yolu Güzergâhları.....	85
4.6.1. Dilmun (Bahreyn).....	86
4.6.2. Magan (Umman).....	87
4.6.3. Meluhha	87
4.6.4. Harappa.....	88
4.7. Ticarete Kullanılan Taşıma Araçları.....	90
4.8. Önemli Cazibe Merkezleri	90
4.8.1. Uruk	90
4.8.2. Kiş	91
4.8.3. Ur	91
4.8.4. Eşnunna	92
4.8.5. Asur.....	92
4.9. Asurlularda Ticaret	92
4.10. Mezopotamya'da Bulunan Ticaret yolları Üzerinde Ticareti Yapılan Ürünler	98
4.10.1. Tahıl ticareti.....	98
4.10.1.1. Susam.....	100
4.10.2. Maden ticareti	100

4.10.2.1. Bakır	100
4.10.2.2. Kalay.....	101
4.10.2.3. Demir	104
4.10.2.4. Amütum.....	104
4.10.2.5. Gümüş	105
4.10.2.6. Altın	106
4.10.2.7. Lapis lazuli	107
4.10.2.8. Cam.....	107
4.10.2.9. Sabun taşı (Klorit).....	107
4.11. Mühürler.....	108
4.12. Köle Ticareti	111
4.12.1. Sümer’de köle ticareti	111
4.12.2. Akadlarda köle ticareti	111
4.12.3. Babil’de köle ticareti	111
4.12.4. Asur’da köle ticareti.....	113
5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER	114
KAYNAKÇA.....	117
ÖZ GEÇMİŞ	

GÖRSELLER DİZİNİ

Sayfa

Görsel 2.1. Mezopotamya ve yakın çevresi (Kaynak: Köroğlu, 2021: 15).....	4
Görsel 2.2. Kuzey Mezopotamya bölgesi (Kaynak: Algaze, 2005: 47).....	6
Görsel 2.3. Tarihsel süreçte Mezopotamya kıyı şeridindeki değişim ve Zagros dağ eteklerini içine alan Kuzey Mezopotamya (Kaynak: Pollock, 2001: 30).	8
Görsel 2.4. Akad krallığı ve Sümer kent devletleri (Kaynak: Kramer, 2024: 12).....	9
Görsel 2.5. Fırat'ın 3. binyıldaki olası yataklarını gösteren Güney Irak haritası. Nehrin bugünkü kanalları kesintisiz çizgilerle çizilmiştir (Kaynak: Oates, 2015: 13).	11
Görsel 3.1. Şu anda Louvre Müzesi'nde sergilenen Akbabalar Steli, Irak'taki Tello'dan (antik Girsu) gelmektedir ve Erken Hanedan III dönemine, yani kabaca İÖ 2600 ile 2350 arasına tarihlenmektedir (Kaynak: Brouwers, 2017).	21
Görsel 3.2. Gudea'nın diorit başı. Muhtemelen Tello-Lagash'ta bulunmuştur. (İÖ 2400) (Kaynak: https://www.penn.museum/sites/journal/8992/ ,2025-07-02 11:30:25).....	27
Görsel 4.1. Ören yerlerini, çağdaş yerleşim yerlerini ve politik sınırları gösteren Batı Asya haritası (Kaynak: Oates, 2015: 10).....	69
Görsel 4.2. Tarut'tan çıkarılan figür (Kaynak: Crawford, 2021: 198).	72
Görsel 4.3. Babil ülkesinin güney kesimindeki bataklıklar, Şimdi Biritish Museum'da sergilenen Ninova taş kabartmalarında betimlenmiştir. Bunlar bir zamanlar 7. Yüzyıl Asur kralı Sannaherib'in sarayının duvarlarında bulunan kabartmalardır. Savaşta kullanılan, sazlıklardan yapılmış tekneleri ifade etmesine rağmen taşımacılıkta kullanılan teknelerin de benzer olma ihtimali yüksektir (Kaynak: Oates, 2015: 12).	81
Görsel 4.4. Metinde tarif edilen güzergahlara ait harita (Kaynak: Crawford, 2021: 15) ..	83
Görsel 4.5. Metinde tarif edilen güzergahlara ait harita (Kaynak: Şahin, 2020: 92).....	94

Görsel 4.6. İÖ II. bin Önasya ticari yol güzergâhı ve alınan eserler (**Kaynak:** Coşkun, Çavuşoğlu, Demirtaş., 2021: 14). 109

Görsel 4.7. İÖ II. Binde asur ticaret koloni çağı ticari ürünleri ve bölgeleri (**Kaynak:** Coşkun, Çavuşoğlu, Demirtaş, 2021: 16). 110

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

İÖ: İsa'dan Önce

EH: Erken Hanedanlar Dönemi

1. GİRİŞ

Mezopotamya bölgesi, insanlığın ilklerini barındırması sebebiyle; geçmişle ilgilenen ve insanlığın yaşadığı zorlu serüvenin aşamaları konusunda meraklı olan herkesin ilgisini çekecek bir bölge haline gelmiştir. Bu ilginin bir diğer nedeni ise insanlığın en uzun çağı olarak nitelendirilen eski çağa ait eserlerin; British, Berlin ve Laure müzeleri ile dünyanın farklı yerlerinde ki koleksiyonerlerin müzelerinde sergilenmesidir. Bu sergilenme insanlar arasında bölge adına bir farkındalık oluşmasını sağlamıştır. Batılı birçok üniversitenin bu bölge üzerine yaptığı dersler ve çıkarmış olduğu yayınlar, bölgeye olan ilgiyi daha da arttırmıştır (Köroğlu, 2021: 13).

Mezopotamya, bilim insanları ve diğer insanlar tarafından medeniyetin beşiği olarak nitelendirilmektedir. Dünyanın en eski evleri, en eski şehirleri, en eski kanunları ve yazıtlarının olduğu İncil'e göre, Hz. İbrahim'in ilk evi olan Batı medeniyetinin doğum yeri olarak da yine Mezopotamya bölgesi ifade edilmektedir.

İsmi '*nehirler arasındaki topraklar*' anlamına gelen yunanca bir kelimeden gelmektedir. Bu nehirler Dicle ve Fırat Nehirleri'dir. Dicle ve Fırat'ın oluşturduğu alüvyonlu ovaları, günümüz Suriye ve Irak ülkelerinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bölgenin Eski Çağ'da yaşamış olan halkı; Güneybatı İran ovaları, Zagros Dağları vadileri ve Güney Mezopotamya'da yaşamlarını sürdürerek bölge dışından insanlarla temas kurmaya çalışmışlardır.

Mezopotamya'nın ihtişamlı bir bölge haline gelmesi kısa bir süreçte gerçekleşen bir olay değildir (Pollock, 2001: 1). Paleolitik Döneme ait arkeolojik buluntuların ışığında bölge halkının ilk olarak avcı toplayıcı bir toplum olduğu ifade edilmektedir. Yabancı tahılların insanlar tarafından ekilip biçilmeye başlanması ile tarıma geçiş birden olmadığı gibi avcı toplayıcı faaliyetlere de devam edildiği ifade edilmektedir (Nissen, 2004: 25). Aynı zamanda bölge insanı avcı-toplayıcı faaliyetine devam ederken tarımcılık ve hayvancılık denemeleri yaptıklarını görülmüştür. Yerleşik yaşama tam olarak hangi tarihte geçtikleri ile ilgili kesin bir tarih çizgisinden bahsedilemese de; bu bir süreç olarak gerçekleşmiştir. Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü yerleşim yerinde bu zaman dilimine net bir şekilde rastlanılmaktadır. Çayönü yerleşmesi Dicle'ye dökülen bir suyun yüksek kıyısı üzerindedir. Irmağın oluşturduğu alüvyonlu arazi Torosların eteğine kadar birkaç km'lik bir alanı kapsamaktadır. Bu yerleşimi önemli kılan özelliği; yerleşim yerinin çeşitli tabakalarında bulunan hayvan kemikleri, av hayvanı kullanımından evcilleştirilmiş hayvan kullanımını hissedilir bir değişimin yaşandığını anlamamıza yardım eder. Bitki

konusundaki gelişme ise henüz o kadar açıkça belli olmamıştır. Birçok bitki türü kalıntısının ele geçmesine ek olarak, başağı püsküllü iki tip eski buğday türünün tarımı yapıldığı kanaati vardır. Fakat bu bölgenin yerli tahılı olan arpanın ne yabanıl ne de ekilmiş çeşidinin buluntularına raslanılmamış ve buna dair bir açıklama da yapılamamıştır (Nissen, 2004: 31).

İnsanlık tarihinin yazıyla tanıştığı ilk uygarlık olan Sümer Uygarlığı'nın kurulduğu bölge olan Mezopotamya'da insanlar ilk yerleşimlerini kurmuş ve yerleşik yaşama geçme süreci de başlamış oluyordu. Sümer halkı teknolojik icatlar açısından alışılmadık bir yeteneğe sahiptirler. Bu durum Mezopotamya'ya ilk yerleşenlerin dahi Fırat ve Dicle nehirlerini sulamak için kanallar yapmalarından anlaşılmaktadır. Maden ve taş kıtlığı bulunan bölgede, bu sorunu çözmek için yapı malzemesi olarak kil toprağın pişirilmesiyle elde ettikleri tuğlaları kullanmışlardır. Kereste ihtiyacını güney bölgedeki bataklıklarda bolca bulunan sazlıkları kurutup birbirine bağlayarak evlerinin çatısını oluşturmada kullanmışlardı (Kramer, 2024: 13).

Sümerlerin, sulama yapmak için kanallar oluşturmaları ve bu kanalların kullanımı, onarımı gibi konularda organize olabilmeleri bir devletin varlığını doğal olarak gerekli kılıyordu. Organize etme işinin daha prensipli olması için bir iktidara ihtiyaç duyuluyordu. Devlet anlayışının ortaya çıkma nedenlerinden bir diğeri bölgede bazı malzemelerin kıt olmasıydı. Bölgede olmayan malzemelerin elde edilmesi ticaret ve askeri güce dayanıyordu. Böyle bir gücün varlığı ve yönetimi de yine devletten geçiyordu (Kramer, 2024: 15).

Eski Çağ'da kurulmuş olan bu devletler bu organizasyonun mimarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Devleti yöneten krallar ve rahipler bölge halkına bölgede olmayan ürünleri temin edebilmek adına ticari organizasyonları kurma eğilimine girmişlerdir. İlk dönemlerde bu organizasyon tapınaklar tarafından yönetiliyordu. Sümer halkı tapınak etrafında birleşiyor ve organize olarak temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. Tapınaklar da halk tarafından oluşturuluyor ve halkın bu beklentisine cevap veren kurumlar olarak varlığını sürdürüyordu. Öyle ki ticaret kayıtlarını tutmak için yetiştirilen memurlar tapınak tarafından yetiştiriliyordu. Bu liderlik zaman zaman krallara geçtiğinde bu defa ticareti yönlendirme işini saray üstleniyordu (Oates, 2015: 27).

Eski Çağ'daküçük birer köy yerleşmesini anımsatan bu devletlerin siyasi birer güç olarak dünya sahnesine çıkmasından sonra bölgedeki eksik olan ürünleri elde etmek için ticari adımlar atmaları gerekiyordu. Haraç ve ganimetin de ticari mal olarak kabul

edildiğini düşünürsek, ticari gelişimin takibi için siyasi ilişkileri de göz ardı etmememiz gerekmektedir. Ayrıca ilk ticari faaliyetlerin yakın köylerden başlaması ve daha sonra sınır dışı ticaretin yapılmasıyla çevredeki şehir devletleri ile ilişkilerde dostane ilişkiler kurmak adına siyasi evlilikler yapılmıştır. Yapılan bu evliliklerde prenseslerin saraylarındaki konforu gittikleri yere taşıma isteği, ülkeler arası ticaret için yeni nedenler türetmiştir (Crawford, 2021: 186). Tell Hariri’de ele geçen 20000 kadar tablet Mari Kralı Zimri-Lim dönemine ışık tutmaktadır. Zimr-Lim’in yaklaşık üç yıl arayla iki kızını, Şimatum’u ve Kirum’u, İlansurâ kralıyla evlendirmiştir. Büyük kız kardeş olan, Şimatum’un evliliği; İlansurâ’ya varışı ve çeyizleri hakkındaki ayrıntılı listeye göre prenses yeni sarayına giderken çok sayıda pahalı mücevher, oldukça lüks elbiseler ve kumaşlar, çok değerli döşeme eşyaları ve on kadın hizmetçiyi yanında götürmüştür (Bottero, 2005: 142-143).

Güneybatı İran’da bulunan Susa, ticaret yolları üzerinde bir merkez olması nedeniyle İÖ 3. binyılın son yüzyıllarında Mezopotamya krallıklarının denetiminde olmuştur. Eski Akad İmparatorluğu, Anadolu’nun güneyine giden ticaret yollarına hâkim olabilmek için Nagar (Tell Brak) Kalesi’ni inşa etmiştir. Bu Mezopotamya bölgesinde İÖ 2. binyılın başlarında başlayıp yaklaşık olarak 250 yıl sürmüş olan Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın başlangıç döneminden önceki hazırlıklar olarak görülebilir. Bölgeler arası değişim şeklinde ticaret yapan; eşek kervanları ve tekneleri ile yurt dışına ulaşan girişimciler, pazar kasabaları ve Basra Körfezi’ndeki Bahreyn, Güneybatı İran’daki Susa gibi ticaret limanlarına veya çeşitli bölgelerden tüccarların bulunduğu Yukarı Fırat’ta Karkamış ve Emar şehirlerine ulaşıyorlardı (Şahin, 2020: 86).

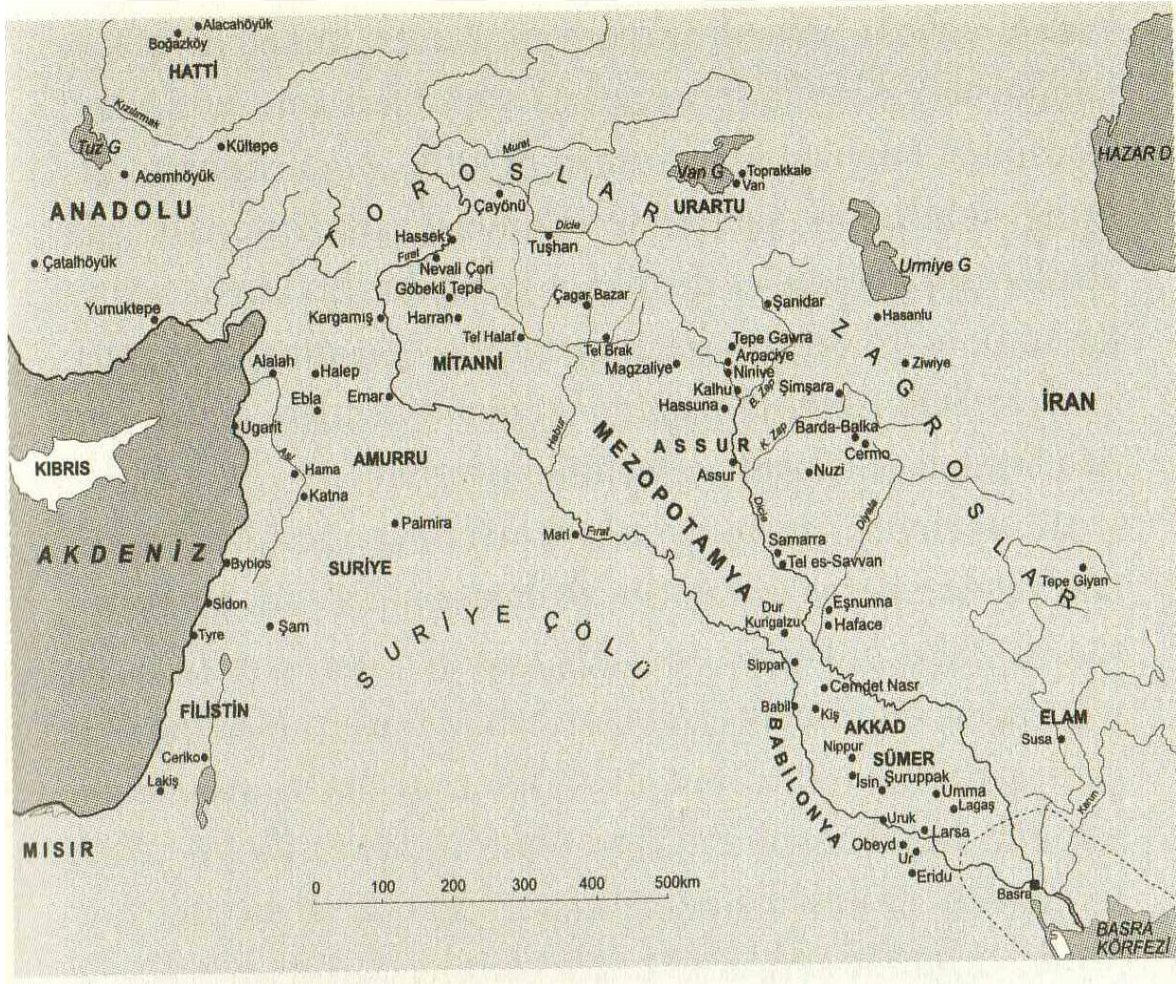
Bu çalışmada, Mezopotamya bölgesinde insanlık tarihinin ilk izlerinin olduğu dönemden; Sümer, Babil ve Asur devletleri dönemlerinde; bölgede kullanılan ticaret güzergâhları ve bu güzergâhta ticareti yapılan ürünler ele alınmıştır.

Çalışmada, her ne kadar Mezopotamya bölgesi sınırlarından bahsedilmiş olursa da ticari ilişkilerin bulunduğu Hindistan ve Anadolu Bölgesi hakkında coğrafi ve siyasi bilgilere de değinilmiştir.

Araştırma yapılırken modern kaynaklar taranarak kitap, makale, tez, arkeolojik bulgulardan yararlanılmaya çalışılmış çivi yazılı belgelerin çevirilerinden modern kaynaklar aracılığıyla faydalanılmıştır.

2. MEZOPOTAMYA BÖLGESİNDE COĞRAFİ YAPI

Kuzey yer kürenin 30. ve 130. boylamları arasındaki kalan bölgesi, diğer bir deyişle Mısır ülkesinin can damarı olan Nil Irmağı'ndan Çin Denizi'ne uzanan bölge, İÖ VIII. binden IV. bin yıla kadar insanlık tarihinin başlangıcını tanıklık etmiştir. Özellikle Doğu Akdeniz, İndus ve Nil vadilerinde, Mezopotamya, Anadolu ve Çin'deki Sarı Irmak'ın geniş alanlarında giderek insan nüfusu yoğunlaşmış, ırmaklar tarafından yaşama elverişli hale getirilmiş bu bölgede gezinen grupların yavaş yavaş yerleşik hayata geçmişti. Söz konusu bölgelerin içinde en avantajlısı Mezopotamya idi (Görsel 2.1). Mezopotamya, Antik yazarların Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında kalan, günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, mesos (orta) ve potamos (ırmak) sözcüklerini birleştirerek

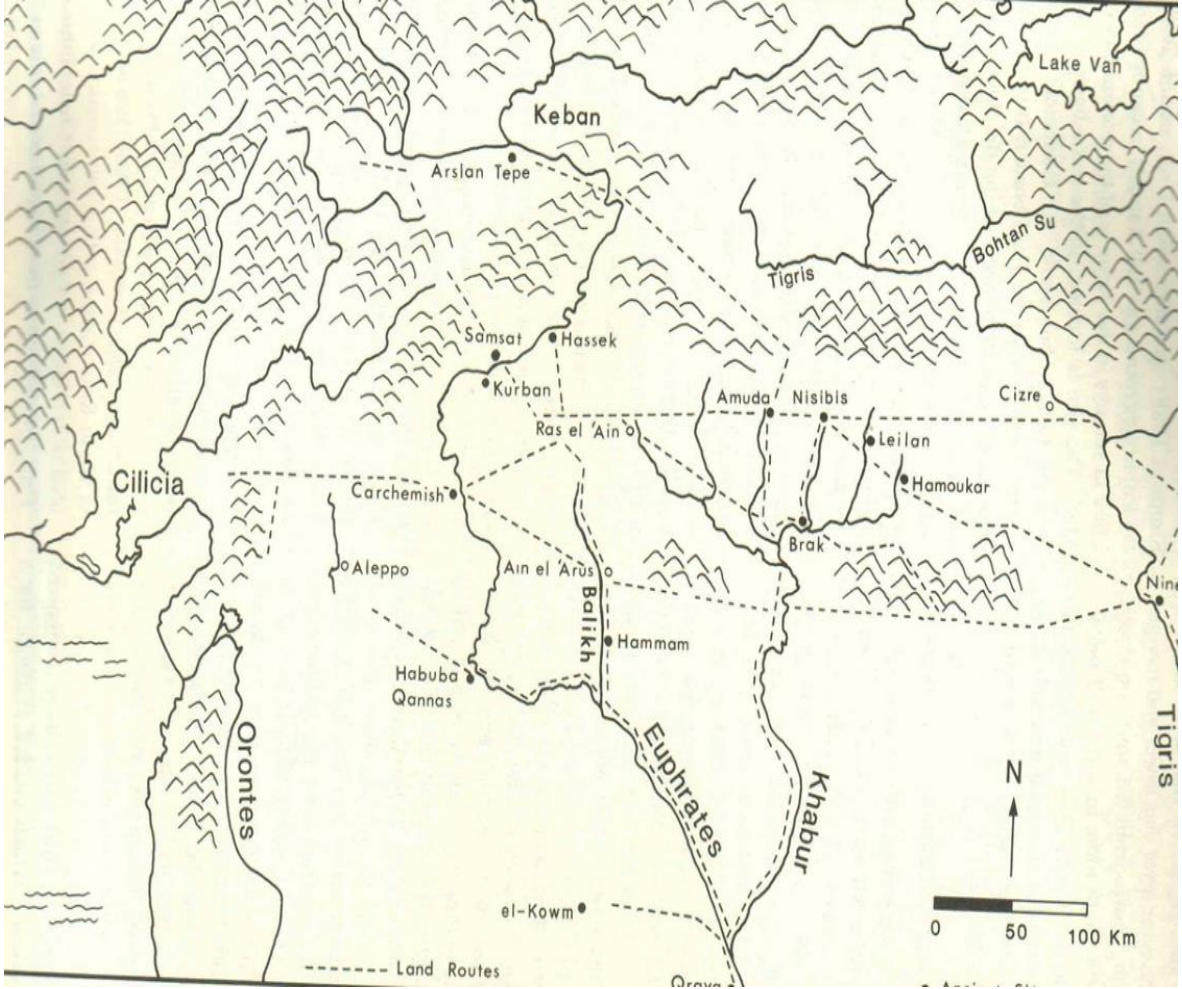
Görsel 2.1. Mezopotamya ve yakın çevresi (Kaynak: Köroğlu, 2021: 15)

ada anlamına gelen *Cezira* denilmişti (Memiş, 2020: 5).

türettikleri bir addır (Köroğlu, 2008: 13-14). Yunanca *iki nehir arası* anlamına gelen, Dicle ve Fırat Nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen *Naharina* ismini vermişlerdi. İslami devirlerde ise Fırat ve Dicle arasında kalan bölgeye

Bölge günümüzde sıcaklık ortalamasının yüksek, ormanlık alanların tahrip edilmiş olduğu, meraların aşırı otlatmalar nedeniyle yok olduğu, buna bağlı olarak sellerin ve rüzgâr erozyonunun taşıdığı kumlarla, verimsiz bir bölge görüntüsü vermektedir. Mezopotamya bölgesi, avcılık ve toplayıcılık yapan, Paleolitik Dönem insanı için çok cazip bir bölge idi. Tatlı su kaynaklarının var oluşu, tatlı su kaynaklarını takip eden hayvanların varlığı ve bu hayvanları avlamak için takip eden insanlar, zamanla bölgeye gelerek bölgenin göç yolu olmasını sağladılar. Daha sonraki dönemde ise yine bu tatlı su kaynakları ve nehirlerin taşıdığı alüvyonlar nedeniyle bölgede yerleşimler artmıştır.

Bölge gerek tatlı su kaynakları gerek iklimi gerek verimli topraklarının olmasından dolayı geçmişte yaşamış hayvan ve o hayvanları avlayan insan topluluklarının yaşamlarını sürdürdüğü nadide bir yaşam alanıydı. Bundan dolayı, arkeologlar, insanlığa ait en eski kalıntıları bu bölgede elde etmişlerdi. Mezopotamya bölgesinin canlı yaşamı için elverişli olması insanlığa ait ilklerin de burada meydana getirilmesine olanak sağladı. Söz konusu su kaynaklarından Fırat (Euphrates) Nehri, Doğu Anadolu yüksek yaylasından, Van Gölü'nün kuzeyindeki Ağrı ve Erzurum havzasından doğar ve iki ana kol olan Karasu ve Murat'ın birleşmesinden sonra Toroslari aşarak güneye iner. Bu alanda Tel Brak, Çagar Bazar, Tel Halaf (Guzana), Harran ve Arslantaş (Hadatu) gibi önemli kentlerin bulunduğu bölgeye hayat veren Balih ve Habur ırmakları ile birleşir. Akdeniz kıyılarına 150 km. yaklaştıktan sonra güneydoğuya döner. Orta Mezopotamya bölgesindeki Sippar yakınlarında Dicle'ye en yakın konumuna geldikten sonra da genişleyen yatağına ulaşır. Güneydeki düzlükte eski yatağından daha batıda akan Fırat, 2780 km.'lik yolunu tamamlayıp buradan Basra Körfezi'ne dökölür. Dicle (Tigris) ise Mezopotamya'nın kuzeyinde, *Verimli Hilal* olarak da adlandırılan yayın sınırını oluşturan Toros dağlarındaki Hazar Gölü ve Birklinçay adlı iki kaynaktan çıkar. Diyarbakır Havzası'ndaki Pamukçay ve doğuya doğru Batman, Garzan ve Botan Çaylarıyla beslenir (Görsel 2.2). Tur Abdin Dağlarının güneyinde, Asur krallığının merkezi bölgesinde Büyük Zap, Küçük Zap ve Adhem Irmaklarıyla birleşir. Dicle de Fırat gibi, güney uçta Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce büyük bölümü bataklık olan değişken kıyı şeridinde birçok küçük kola ayrılır (Köroğlu, 2008: 19- 20).

Görsel 2.2. Kuzey Mezopotamya bölgesi (Kaynak: Algaze, 2005: 47).

Bölgenin iklimi, dağ etekleri dışında genellikle çöl iklimi özellikleri taşır. Yazın sıcaklık bölgede 50 dereceye çıkar. Kış mevsimi Orta Asya ve İran'dan gelen akım nedeniyle soğuk geçer. Ocak ayı ortalaması Musul'da 5 derece, Basra'da 11 derecedir. 11 ay boyunca yağmur yağmaz. Güney kesim nehir alanları dışında çöldür. Kuzeye çıkıldıkça çöl yerini bozkıra bırakır ve dağlara doğru yağışlar artar. Bu nedenle Toros etekleri ve bozkırlardan oluşan kuzey kesim merkez ve güney kesimin tersine yeterli miktarda yağış alan tarım bölgesidir (Köroğlu, 2008: 14-15). Güney Mezopotamya, iklimi Hint Okyanusu'ndan gelen sıcak hava akımının etkisiyle daha sıcak bir karaktere sahip olsa da insanların ilk yerleşmelerini soğuk olan kuzey de dağlık alana yapmasının bir nedeni de güvenlik problemiydi. Güneyde ki verimli ve ılıman ovalarda büyük yerleşmelerin kurulması ise madenlerin keşfinden sonra –kendilerini koruyabileceklerine inandıklarında– hızlanacaktır (Memiş, 2020: 8). Nitekim Zagros etekleri yöredeki ilk insanların Paleolitik

Dönemdeki yaşam alanlarını oluştururken, meşe, çam ormanları; buğday, arpa, meyve ve yenilebilen çeşitli bitkilerin yetiştiği yüksek düzlükler ve bereketli vadiler ise ilk köy topluluklarının ortaya çıkmasını sağlayan bir ortam hazırlamıştır (Köroğlu, 2008: 15).

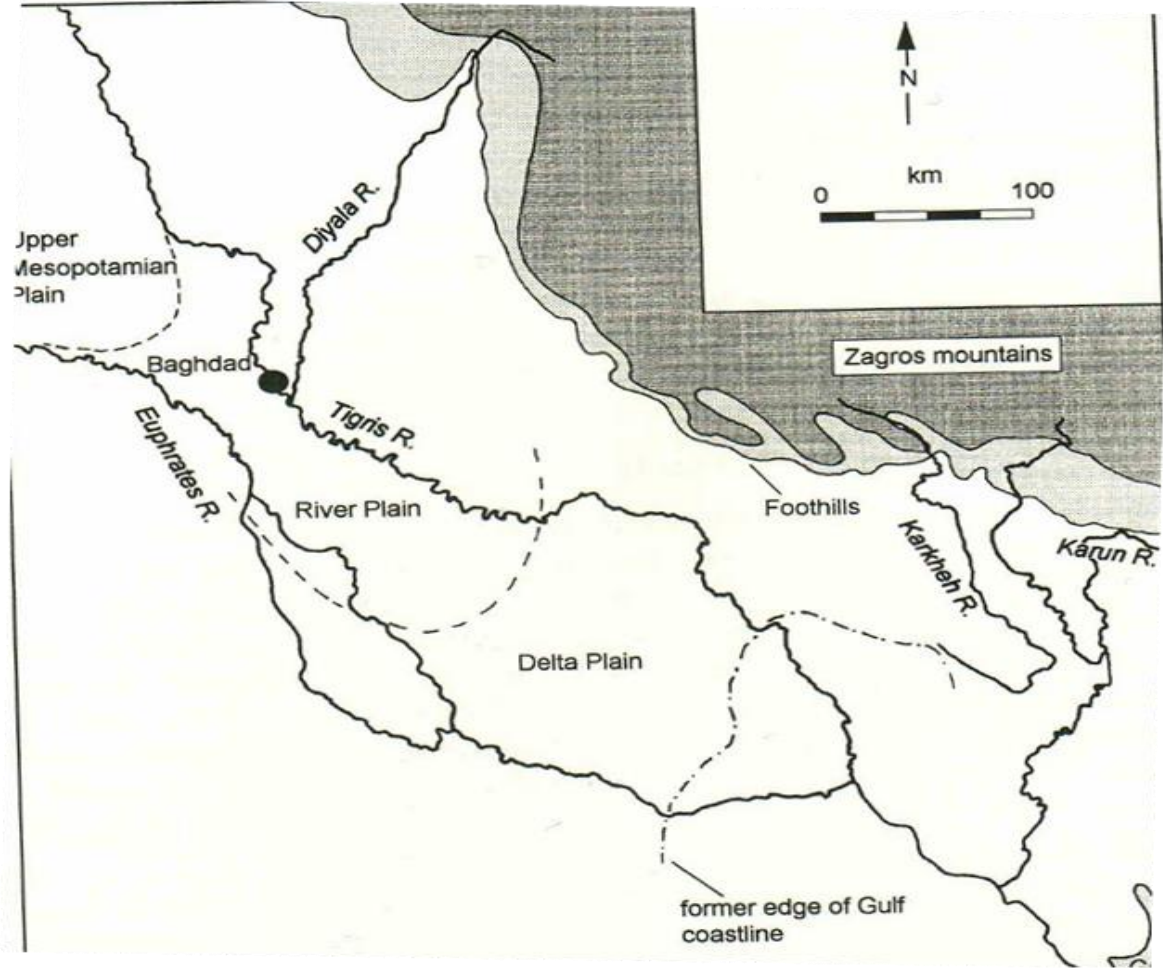
2.1. Mezopotamya Bölgesinin Tarihi Coğrafyası

Tarihi coğrafya, geçmişin coğrafyasıdır ve geçmişte herhangi bir dönemde artan veya azalan insan faaliyetlerini, tarihi uyum içinde basitçe inceleyen ve dile getiren çalışmadır. Tarihi coğrafya içerisine bugünkü coğrafyada olduğu gibi, alansal inceleme ve ülkeler girer. Fakat aradaki farklılık, tarihi coğrafyanın ön planında bugünkü durumun değil, geçmişteki durumu tetkik etmesi bulunmaktadır (Gümüşçü, 2016: 165-166).

Mezopotamya, tarih öncesi dönemleri coğrafi açıdan üç bölgeye ayrılır. İlk olarak modern Irak'ın kuzeyinde ve doğusunda bulunan ve en eski yerleşim kanıtlarının bulunduğu bölge olan Toros ve Zagros dağlarının eteklerini içine almaktadır. Burası; suyu, otlığı, av hayvanları, meyvesi, fındığı ve yabani tahılları bol olan, dağların arasında kalan korunaklı vadiler bölgesidir; Paleolitik Dönem (Eski Taş Çağı) sonu ile çömlekçilik öncesi neolitik dönemdeki (Yeni Taş Çağı) ilk yerleşik yaşam girişimleri için birçok bakımdan ideal bir bölgedir. Ancak kışlar serttir ve vadiler arasında, dağların bir tarafından diğerine ulaşım zordur. Toprak çok zengin olmasa bile sınırlı ölçüde tahıl yetiştirilmesi mümkündür; bol miktarda taş ve kereste kaynağının yanı sıra, kuzeydoğuda bakır ve katran gibi cevher yatakları vardır. Renklendirilmede kullanılan galen, malakit (malahit) ve aşı boyası gibi doğal kaynaklar da bulunmaktadır (Crawford, 2010: 6-7).

İkinci bölge; Toros eteklerinin güneyinde, Dicle ve Fırat Nehirlerinin arasında uzanan yaylayı, Hit'ten Samara'da bulunan Dicle'ye kadar bir hattın kuzeyini ve Dicle'nin doğusundaki ovayı kapsar. Bu üç alanın ilki Cezire'ye (ada) tekabül eder ve bu isim günümüzde de kullanılmaktadır. Cebel Sincar olarak bilinen tepeleri de kapsayan bölge, 200 mm eşit olan yağış eğrisi ile eşit olmayan iki parçaya ayrılır. Buranın kuzeyinde yağmura dayalı tarımın yapılabilmesinin mümkün olduğu söylenmektedir. Günümüzde bu hat Cebel Sincar'ın güneyinde uzanmaktadır. Ancak tarih öncesi dönemlerde gerçek konumunun birkaç kez değişmiş olduğu neredeyse kesindir. 7. bin yılın büyük bir kısmını kapsayan Hassuna döneminde Cebel Sincar'ın güneyindeki bölgede yoğun yerleşim olduğuna ilişkin kanıtlar, zaman zaman bu hattın şimdiki konumunun oldukça güneyine kaydığına işaret etmektedir. İkinci bölgede en verimli topraklar Dicle ile Zagros dağları arasında yer alır ve Asur İmparatorluğu'nun kalbini oluşturur (Görsel 2.3). Yüksek verim

elde etmek için sulamanın gerekli olmadığı zengin bir tahıl bölgesidir ve Asur başkentlerinin höyükleri tüm bölgeye serpiştirilmiştir. Bunlardan bazılarının, ilk tarih öncesi dönemlerden beri yerleşim alanı olarak kullanıldığı kanıtlanmıştır; ancak bu eski tabakalar derinlere gömülmüştür ve sondaj dışındaki yöntemlerle erişilmesi son derece güçtür (Crawford, 2010: 7-8).

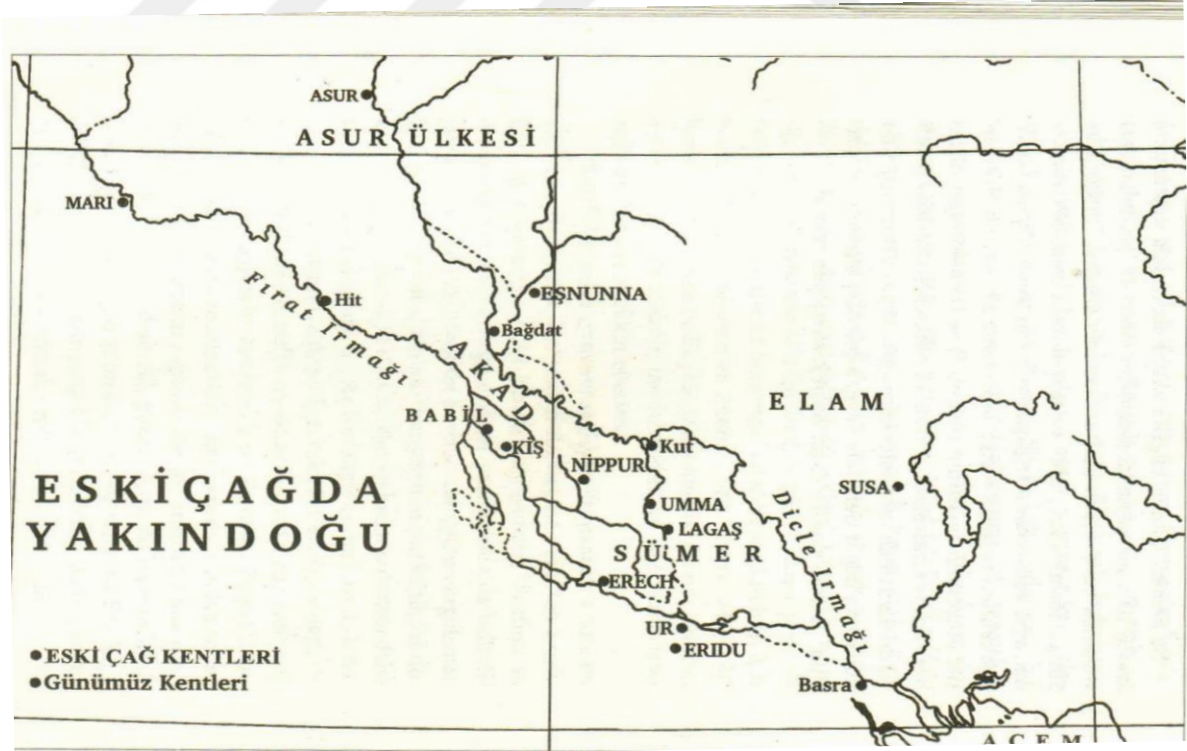
Görsel 2.3. Tarihsel süreçte Mezopotamya kıyı şeridindeki değişim ve Zagros dağ eteklerini içine alan Kuzey Mezopotamya (**Kaynak:** Pollock, 2001: 30).

Büyük ve Küçük Zap, ovayı ikiye ayırır ve doğuyla bağlantılarını güçlendirir. Bu bölgeden elde edilen bulgular genellikle, güneydeki Sümer ve Akadların yanı sıra, Anadolu'nun kuzeybatısına ve İran'ın doğusuna kadar uzanan geniş bir yelpazede sürülen ilişkilere işaret eden özellikler gösterir. Bu ovanın kuzeydoğu köşesinden başlayıp Rövandiz Boğazı'ndan geçerek İran Yaylası'na erişen büyük bir yol, görünüşe bakılırsa

Yeni Taş Çağı'ndan bu yana önemli bir iletişim kanalı olmuştur. Bazı yollar ise batıya yönelmektedir. Küçük Zap'ın güneyi de Cebel Hamrin'in sıra tepeleri, tam olarak Dicle ile dağlar arasında yer alır. Bu dağlar ise Hamrin Ovası'nın batı sınırını oluşturur ve kuzey batıdan güneydoğuya doğru uzanır. Yeni bir baraj inşaatının öncesinde, bu alanın kapsamlı yüzey araştırması ve örneklemesi yapılmıştır; böylece elimize bölgenin zaman içerisindeki kullanımının alışılmadık ölçüde ayrıntılı bir tablosu geçmiştir. Bu tür araştırmalar kıyıda köşede kalan ve geçmişte görmezden gelinen buna benzer alanların önemini göstermektedir. Hamrin Vadisi, Güneybatı İran, Güney Mezopotamya ve Asur'un belli başlı merkezlerini birleştiren önemli bir ana yol oldu, ayrıca büyük sürüler için de otlak sağlıyordu. Vadinin güney ucunun sınırı İran Yaylası'na açılan bir başka önemli yol olan Diyala Vadisi olarak tanımlanır. Çok daha sonraki dönemlerde, bu güzergâhı, İpek Yolu'nun Katay'a giden bir kolu olan büyük Horasan yolu izler (Crawford, 2010: 8).

Üçüncü bölge, Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan düz, alüvyonlu ovanın oluşur.

Geleneğe göre Cennet Bahçesi'nin bulunduğu yer olan ovanın kuzeyi eski Akad krallığını, güneyi ise Sümer'i kapsar (Görsel 2.4). Bugünkü durumuna bakıldığında, aşırı

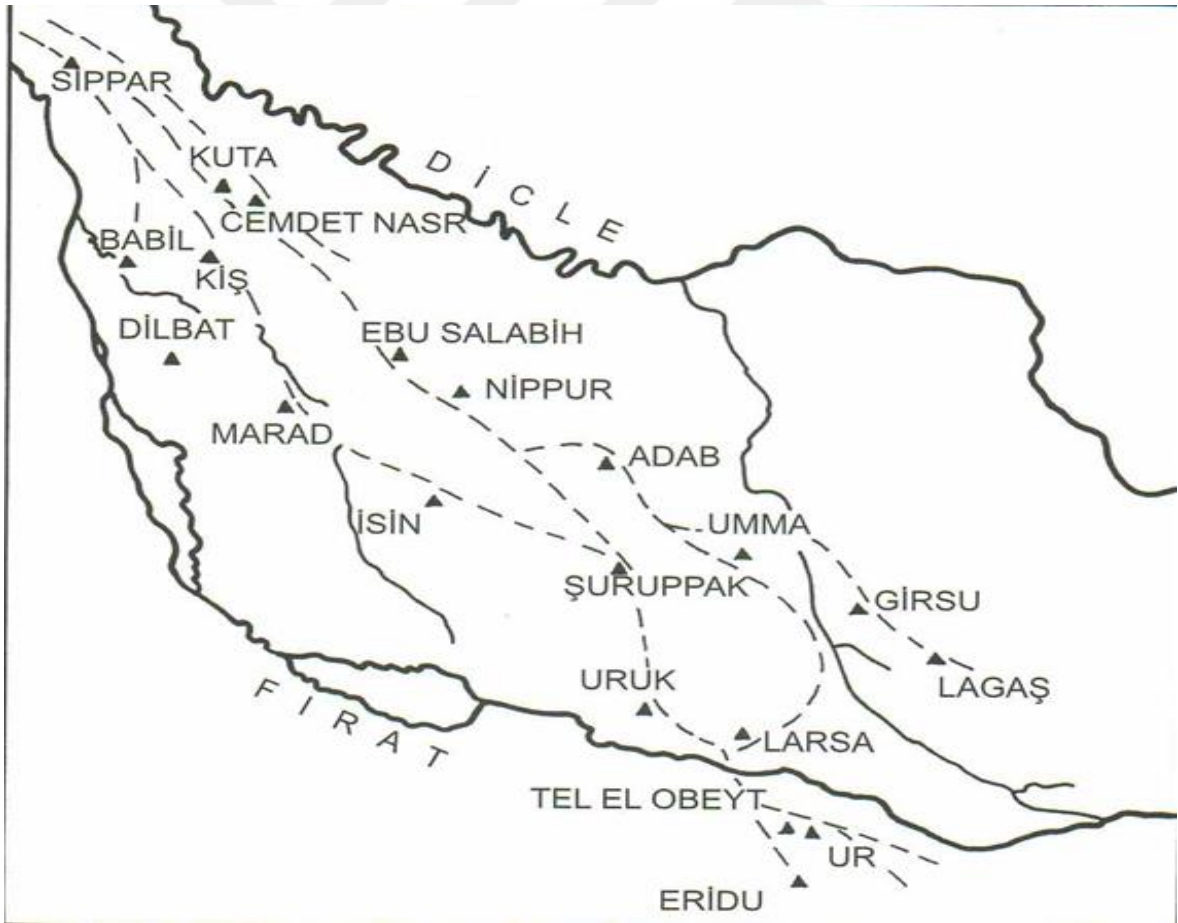
Görsel 2.4. Akad krallığı ve Sümer kent devletleri (Kaynak: Kramer, 2024: 12).

ısınan, sellere ve fırtınalara maruz kalan, hiçbir özelliği olmayan bu çorak görünümlü toprakların neden bereket ve rahatlığın simgesiyle özdeşleştirildiğini anlamak zordur. Ancak görünüşündeki yabaniliğe rağmen, toprak son derece bereketlidir ve dünyanın en eski uygarlığına yetecek gıdayı, hatta üretim fazlasını da oluşturabilecek kapasitede tarımsal üretim yapılabilir düzeydedir. Sümer uygarlığı birçok bakımdan, Toynbee'nin "etki-tepki" kuramının ya da daha az akademik terimle ifade edersek, zorunluluğun çözümü doğurmasının klasik bir örneğidir. İnsan toplulukları arasında, etkili bir sulama sistemi oluşturulmasını mümkün kılan iş birliğini sağlamaya yetecek kadar karmaşık bir toplumsal sistem geliştirilmedikçe, bu yabani ortamda büyük ölçekte yerleşim imkânsızdı. Bu iş birliği ise sulamalı tarım sayesinde, ihtiyaç duyduklarından fazla ekonomik değer üretmelerini sağladı. Bu artık değer, üretilmiş mallara, özellikle dokumalara dönüştürüldü ve bölgede yaşayanların kendilerinde olmayan metaller, yarı değerli taşlar, kaliteli kereste ve diğer ithal mallar gibi lüks ürünlerle değiş tokuşunu yapmalarını mümkün kıldı. Eğer bölge daha yabani olsaydı, Sümer uygarlığının o kadar erken bir tarihte ortaya çıkamayacağını söylemek anlamsız olamayacaktı (Crawford, 2010: 9).

Mezopotamya, yeryüzü şekilleri bakımından kuzeyde ve güneyde farklı bir yapı göstermektedir. Gerçekten, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık olmasına karşılık, Güney Mezopotamya düz bir ova manzarası arz eder. Ancak hemen belirtelim ki, Dicle ve Fırat Nehirleri bu bölgeden geçmemiş olsaydı, Güney Mezopotamya, Suriye Çölü'nün bir parçası olmaktan öteye geçemezdi. Mezopotamya topraklarına hayat veren bu iki nehir, tabiat kanunlarına ayak uydurarak, zaman içinde yerlerini değiştirmişlerdir. Ekonomik gelişmeleri açısından, eski Sümer şehir devletlerinin, nehirlerle uzak ve yakın olmaları son derece önemliydi. Ancak hemen belirtelim ki, bugün nehirlerden uzak gördüğümüz bazı Sümer şehirleri, o zamanlar nehir kıyısında yer alıyordu (Memiş, 2020: 6-8). Mezopotamya'nın bugünkü durumuna bakılarak, çorak ve aşırı sıcak olan bölgenin, Eski Taş Çağı'nda verimli ve uğruna savaşılan topraklar olduğu yönünde şüpheye düşülmesinde haklılık payı vardır. Ancak durum değerlendirmesi yaparken bölgenin, yerleşim için, tercih edildiği dönemde iklim, akarsu yatakları, coğrafi çeşitlilik, mera alanları ve insan nüfusu gibi unsurların da kesinlikle göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Bölgedeki ilk kalıcı yerleşmelerden bu yana geçen altı ya da yedi bin yıllık sürede yaşanan değişimlerin izlerini, güney ovasında daha iyi sürebilmekteyiz. Bu değişimlerin en önemlisi nehir yataklarının izlediği güzergâhta olmuştur. Havadan ve yerden yapılan yüzey araştırmalarının sonucu, Dicle ve Fırat nehirlerinin bir zamanlar Bağdat yakınlarında yer

alan tek bir nehir olma olasılığını ortaya koymaktadır. O dönemlerde bu nehirten ayrılan birkaç kol, alüvyonlu topraklara doğru akıyordu. Adams (1981), İÖ 5. ya da 6. binyıldaki en eski yerleşim zamanında durumun böyle olabileceğini ileri sürmüştür (Görsel 2.5). Zamanla daha ufak olan derelerden bazıları kuruyarak günümüzdeki haliyle Fırat'ın alüvyonlu arazinin ortasından akmasına neden oldu ve Dicle, Fırat'ın hafifçe doğusunda, Adab, Umma ve Larsa'dan geçerek akmaya başladı. Dicle'nin şimdiki yatağına doğru doğru kayışı, İÖ 2. binyılın sonlarındaki Kassit Dönemi'nden sonraki tarihlere kadar sürdü. Fırat'ın doğuya doğru kaymasının izi, yerden ve eski nehir yatağı kıyısında kurulan dini başkent Nippur gibi tarihi yerleşimlerin birbiri ardına terk edilmesinden yola çıkılarak sürülebilir. İki nehir alüvyonun güney ucunda tekrar bir araya gelerek, başka yazarların yanı sıra Wilfred Thesiger'ın da (1964) söz ettiği gibi büyük sazlık yataklardan geçer ve Basra Körfezi'ne dökülen Şattülarap'ı oluşturur (Crawford, 2010: 9-10).

Görsel 2.5. Fırat'ın 3. binyıldaki olası yataklarını gösteren Güney Irak haritası. Nehrin bugünkü kanalları kesintisiz çizgilerle çizilmiştir (Kaynak: Oates, 2015: 13).

Körfezin baş tarafının eski zamanlardaki konumu ise aydınlatılması gereken diğer bir meseledir. 20. yüzyılın başlarında, önceden şimdiki konumunun oldukça kuzeyinde yer aldığı ve alüvyonlu birikimin körfezi zamanla güneye ittiği genel bir kabul görüyordu. Daha sonra Lees ve Falcon tarafından yayımlanan bir makale, körfez tabanındaki tektonik hareketlerin alüvyon birikimini dengelemesi nedeniyle, kıyı çizgisinin aslında çok az yer değiştirdiği hipotezini ortaya koydu. On yıl sonra ise bu varsayımın kendisi de eleştiriye maruz kaldı; böylece günümüzde yaygınlaşan kanı, belki de eski Ur ve Lagaş kentlerini kıyı kenti olarak tarif eden İÖ 3. binyıla ait metinlerin aslında doğru olabileceği yönündedir. Öte yandan körfezin batı kıyısından Ubeyd Dönemi' ne ait bulgular, kıyı çizgisinin şimdikinden çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu da o dönemlerde körfez çizgisinin şimdikinden çok daha kuzeyde bir yerde olması sonucunu desteklemektedir. Nissen, körfezin zamanla güneye kaymasının ve bunun sonucu olarak, 4. binyıl sonlarında bataklıkların kurummasının, nemli iklimin ideal değerinin sona ermesiyle birlikte, en güney noktada ilk kez yeni ve bereketli toprakların ortaya çıkmasına neden olduğunu ileri sürmüştür. Bölgeye gelen ilk göçmenler bu toprakları sömürgeleştirmiş ve daha sonra geç Uruk dönemine özgü yerleşim yerlerini kurmuşlardır. Ancak deniz seviyesinde Ubeyd döneminin sonlarında gerçekleşen bir düşmeye ilişkin kanıtların sayısı gittikçe artmaktadır ve körfezin bununla eş zamanlı olarak güneye kaymış olması büyük bir olasılıktır. Bu iki nehir, hareketlerinin ayrıntıları tam olarak ne olursa olsun, ovanın verimliliğinin kaynağıdır. Her ikisinin de neden olduğu şiddetli sellerden dolayı, binlerce yıl boyunca bu alan kalın ve zengin bir alüvyon tabakasıyla kaplanmıştı. 5. binyıla ait yerleşim yerleri, beş metreye varan bir birikinti örtüsü altında bulunmuştur. Ancak bu bölgede aynı zamanda şiddetli bir rüzgâr erozyonu da vardı (Crawford, 2010: 10).

Mezopotamya'da madenlerin keşfi ile beraber daha verimli, alüvyonlu arazilerin olduğu nehirlerin suladığı, güney bölgede ilk toplu yerleşmeler başlamıştı. Bu yerleşmelerin olmasının en önemli destekleyicisi bölgeye alüvyon taşıyan ve sulayan Fırat ve Dicle nehirleriydi. Ancak bu nehirler her zaman aynı dönemlerde, aynı debilerle akıyorlardı. Bu durum taşkınların olmasına ve ekinlerin zarar görmesine neden oluyordu. Bu durumdan kurtulmak için göletler ve sulama kanalları yapıldıysa da büyük taşkınların göletleri yıkması sonucunda insanüstü yardım beklentisi arttı. Böylece Tanrı ile insanlar arasında bir aracı olarak görülen rahipler, toplumun ortak itibar ettikleri saygın kişiler olarak ortaya çıktılar (Taşdöner, 2021: 619). Rahipler toplumda siyasal, sosyal ve ekonomik organizasyonları yapınca Güney Mezopotamya'da köy kültüründen kent

kültürüne geçiş başlamış oldu. Bu süreci keşfettikleri yazı ile tamamlayan ilk kentler, Sümer kentleri oldu. İÖ 2750- 2350 yılları arasında Mezopotamya'da adını bildiğimiz en az on iki kent vardı. Ur, Uruk, Kiş, Nippur, Umma, Lagaş bunlardan bazılarıdır. Doğu Samileri de denen Akadlar, Dünya tarihinde adını bildiğimiz ilk Sami kavmiydi. Bu kavim, ilkin Orta Mezopotamya'daki Akade'yi (Agade) iskân etti. Henüz bugünkü yeri keşfedilmemiş olan Akade, onların Ak(k)adlar adıyla anılmasının nedeni oldu. Yaklaşık olarak İÖ 2350 yılında Agadeli Sargon'un Güney Mezopotamya'daki Sümer hâkimiyetine son vermesiyle bir devlet haline gelen Akadların anavatanı Arabistan'dı. Sümer etkisi ile kabilesel yaşamı terk edip kent kültürü yaşamını benimsediler (Kaya, 2012: 60- 61).

Coğrafi anlamda Babil ülkesi, eski Mezopotamya'nın (bugünkü Irak'ın) güneyini tanımlamak için kullanılır ve kuzeyde Bağdat'tan güneyde Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi kapsar. Tarihsel olarak Babil ülkesi terimi (sözcük daha sonraki dönemlerde kullanılmaya başlansa da) birinci Babil Sülalesi altında 2. binyıl başlarında ülkenin birleşmesini yansıtır. Çok erken dönemlerden itibaren bu toprakların kuzey kesimine Akad (Sümerce Ki-uri veya sadece Uri) güneyine Sümer (Ki-en-gi/Kengir) denirdi. Daha kuzeyde, özellikle de Musul (eski Ninova) bölgesindeki Yukarı Dicle Vadisi'nde, daha sonra Asur ülkesi olarak bilinen Babil ülkesinde yaşayanlarınsa Subartu olarak adlandırıldığı Mezopotamya bölgesi bulunuyordu.

Babillerin kurulduğu coğrafya, bugün olduğu gibi Eski Çağ'da da az yağmur alan bu bölgede ürünün sulanması gerekiyordu. Şimdiki gibi o zamanda da çöl olan geniş bölgeler vardı; nehir boylarında veya toprakaltı sularının yüzeye yakın biriktiği alçak bölgelerde ve mevsimsel suyolları civarında bodur çalılar yetiştirirdi. Bu bitki örtüsü (kış yağmurlarından sonra canlanan kuraklığa dayanıklı diğer bitkilerle birlikte) develer ve koyunlar için değerli otlaklar oluşturuyordu. Sulandığı sürece verimli alüvyon toprağı Babil ülkesini Eski Çağ'ın en zengin tahıl ambarı haline getiriyordu. Bugün de olduğu gibi bölgeye özgü başlıca doğal ürünler arpa ve hurmaydı (Oates, 2004: 11).

Asur, Irak'ın kuzeyinde, Musul'un yaklaşık 100 km güneyinde Dicle nehrinin batı kıyısında kayalık bir burun üzerinde inşa edilmiştir (Cécile, 2008: 71). Asur (Kalat Şergat) kenti, Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer alır. Kent eski Asur krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuş; 7. yüzyıla kadar da bu özelliğini korumuştur. Ülke ve kent adını baş Tanrı Asur'dan almıştı. Bu nedenle Asur'un başkent olarak uygun konumda olmadığını düşünerek daha kuzeyde yeni büyük merkezler kuran krallar bile burada gömülmek istemişlerdir (Köroğlu,

2008: 101).

Elam krallığına ev sahipliği yapmış olan İran, İran'ın genel coğrafi çeşitliliğini yansıtan bir bölge olması nedeniyle gerek insanoğlu gerekse bitki ve hayvan türleri için özgün bir yaşam ortamı sunmaktadır. Kuzey, orta ve güneyinde Zagros Dağları, batısında Mezopotamya Ovası, güneyinde ise Fars körfezi bulunan söz konusu bölge, ova, dağ ve deniz üçgeni arasında uzanmaktadır (Karaketir, 2023: 158). Batıdan Mezopotamya'ya komşu olan Elam, bölgede yer alan uygarlıklarla kültürel, siyasi ve ekonomik ilişkilerde bulunmuştur. Arkeolojik bulgulardan iki bölge arasında kültürel ve ticari ilişkilerin tarih öncesi dönemlerden beri var olduğu bilinmektedir (Bayramov, 2022: 583).

Eski Yakındoğu siyasi tarihinde hem siyasi hem de kültürel olarak önemli bir yere sahip olan Elam, bugünkü İran'ın güneybatı bölgesinde ortaya çıkmıştır. Elam'ın sınırları kuzeyde günümüz Luristan'dan başlayarak, doğuda Kirman'a kadar, güneyde ise Fars ve Buşehr eyaletini içine alacak şekilde bölgeyi kapsamıştı (Bayramov, 2022: 582). Elam tarihinin çeşitli noktalarında sınırları belirlemeye çalışırken, şu hususların akılda tutulması önemlidir. Özellikle de Batı İran'ın tarihi coğrafyası çok az anlaşıldığı için, Mezopotamya çivi yazılı kaynakları ve daha az ölçüde Elam metinleri, bahsedildikleri yerlerde bize sıklıkla bilgi verse de, yerini tespit edemediğimiz düzinelerce ülke ve şehrin coğrafi adlarından bahsedilir (Daryae, 2012: 38).

Elamların yaşadığı bölge olan Khuzistan, Güney Lüristan ve Fars yeryüzü şekilleri açısından çeşitliliğe sahiptir. Kharkheh, Dez ve Karun Nehirleri, sularını büyük ölçüde düz bir araziye akıttığı orta ve batı bölümlerinde Khuzistan'ın alüvyon ovaları oluşur. Bu ovalar Haft Tepe ve Dezful antiklinalleri tarafından bölünür. Yılda 300 mm altında yağış alan bir bölgede bu nehirler, tarımda sulama yapılabilmesi için, hayati önem taşır. Ayrıca bu su kaynaklarında, tarımın yanı sıra hem balıkçılık yapılır hem de ticaret açısından önemli olan Basra Körfezi'ne giden deniz taşıtları için yol görevi görür. Khuzistan'da sıcaklıklar yaz aylarında 60°C'a kadar çıkabilmektedir. Bu da alçak kesim ile yüksek kesimler arasında göçün nedenidir. Kuzeydeki büyük Zagros Dağları'nın vadileri ve yamaçları daha fazla yağış alır. Güney Luristan'ın Zagros Vadileri, çok daha zengin biyoçeşitlilik ve daha serin iklimiyle hayvancılık ve çiftçiliğe dayalı karma bir ekonomi için neredeyse sınırsız imkânlar sunuyor. Karun Nehri'nin doğusunda zemin yavaş yavaş Ram Hürmüz ve Behbahan'a doğru yükselir ve Gaçsaran doğusunda, bahar açısından zengin çok sayıda vadiyle noktalanan gerçek yayla ortamı ortaya çıkar. Doğu bölgesinde 1000 m'yi aşan vadiler daha kuraktır (Daryae, 2012: 38-39).

3. ESKİ ÇAĞ'DA MEZOPOTAMYA BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ

Bugünkü Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için kullanılan Mezopotamya sözcüğü eski doğunun üç büyük medeniyetinden birini tanımlamak için kullanılan bir bölge adıdır. Diğer iki büyük medeniyet ise Mısır ve Anadolu medeniyetleridir. Mezopotamya medeniyetini bizim için ilgi çekici yapan unsurların başında tarihte ilk kez yazıya geçişin burada yapılmış olması gelir (Tuncel, 2020: 309). Bu nedenle bölgeye ilklerin coğrafyası dersek hata yapmış olmayız. Öyle ki tarihte bilinen ilk yazılı eserler, ilk yazılı kanunlar, ilk imparatorluklar bu bölgede kurulmuştur. Bölgenin verimli arazilere sahip olması ve kıtalar arasında geçiş noktalarını elinde bulundurması nedeniyle güçlü devletler tarafından istilaya açık bir bölge olmasına neden olmuş ve tarih boyunca birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Bundan dolayıdır ki Mezopotamya bölgesi siyasi tarihinden bahsederken birçok devletten bahsedeceğiz ve bu bölge kültürünün birleşik bir kültür olduğuna değineceğiz. Bu birleşik kültür genel itibari ile en zengin kültürden etkilenerek yücelmiş ve çevresindeki diğer bölgeleri de etkilemiştir.

3.1. Sümerler

Sümerlerde başlangıç, kültür evrelerine ayrılarak tasnif edilmiştir. Kabaca tabir ile İÖ 5000 yıl öncesi Samarra, Hassuna ve Halaf kültür evreleri olarak nitelendirilmektedir. İÖ 5000-4000 el-Ubeyd Dönemi, İÖ 4000-3200 Uruk Dönemi, İÖ 3200-2900 yılları ise Cemdet Nasr Dönemi olarak adlandırılmaktadır (Landsberger, 1944: 421). Sümerlerin başlangıcı nehir yatağında sert ve istikrarsız bir bölgede surlarla çevrili olan Eridu adında güvenli bir kente hükümlan olan Alulim adlı Kralla başlamaktadır. Alulim'in iktidara gelmesi uygarlığın başlangıcı olmuş ve hükümlanlığı 28.000 yıl sürmüştür. Çivi yazılı belgelerin oluşumunun gerçek manada Alulim'den ne kadar sonra olduğunu bilmek çok zordur. Tabi ki bu destansı bir anlatım olsa da çivi yazılı kral listesi tabletinde bu şekilde yer almıştır. Alulim'in krallığı "gökten inmişti" ve zaten mükemmeldi. Sümer Kral Listesi uygarlığın başlangıcı hakkında bize bu ipuçlarını vermektedir (Bauer, 2013: 23).

Sümerlerin menşei hakkında net bir bilgi elde edilememiştir (Özgül, 2011: 402). Sümerlerle ilgili bilinen en net bilgi bu halkın kültür seviyesinin bölge halkından yüksek olduğu ve başka bir bölgeden göç yoluyla gelmiş olabilecekleri yönünde yapılan yorumlardır. Sümer dilinin yapısı bakımından başka dillere benzemediği ancak daha sonraki dönemlerinde yapı olarak Sümercenin aksi sayılabilecek Sami kökenli halklardan bazı sözcüklerin geçtiği görülür (Landsberger & Tosun, 1943: 94). Mezopotamya'nın

Kuzey ve Doğu bölgesindeki dağlar, bölgeye olan göçleri durdurmuştur. Ancak Arabistan Yarımadası'ndan ya da Kuzey Afrika'dan ulaşım çok daha basitti. Samilerin Arap kökenli oldukları ve bölgeye Arabistan Yarımadası'ndan geldikleri bilinmektedir. Sümerlerin, Mezopotamya'nın güneyinde yalnız olmadıkları Samilerle birlikte oldukları hatta tarımsal faaliyetlerin yapıldığı bazı araç gereç isimlerinin Sami dilinden Sümerlere geçtiği görülmektedir (Bauer, 2013: 26).

Buzulların kutuplara doğru çekilmesi ile avlanan hayvanların daha kuzeye gitmesi sonucunda et varlığında bir azalma meydana gelmiştir. Bu gıda azlığından dolayı Mezopotamya'da ya da daha güney kesimlerde yiyecek alışkanlıklarında bir değişiklik meydana gelmiş ve insanlar artık yabani otlara, sonrasında ise bu yabani otların yetiştiriciliğine geçerek; ilk tarımsal faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Mezopotamya'nın kuzey bölgelerinin yağış alması ve buradaki ovaların tarıma elverişli olması insanların tarımcılık faaliyetlerine yönelmesine ve avcı-toplayıcılıktan, üretici toplum sınıfına geçmelerini sağlamıştır (Özmen, 2022: 203). Ancak Güney Mezopotamya'da durum kuzeyden farklı olarak bereket getiren nehirler zaman zaman felaket getiren nehirler olmuş ve bölgede tarım yapılabilmesi için yoğun insan çabasına ihtiyaç duyulmuştur. Burada var olan bataklıkların kurutulması, sulama kanallarının yapılması ve taşkınlar için bentlerin yapılması gerekiyordu (Özmen, 2022: 204). Sami toplumlarının tarımı nasıl öğrendikleri ile ilgili varsayım bu şekildedir.

Sümer kültürü, Sümer şehir devletlerinin kurulduğu Mezopotamya bölgesine göre üstün bir özellik gösteriyordu. Bu nedenle Sümer kültürü ve dili, diğer toplumları daha çok etkileyen konumunda olmuştur (Landsberger ve Tosun, 1943: 91).

Tarih sahnesine her ne kadar çok daha erken dönemlerde çıkmışsa da kayıt altına alınmadan tarihi takip etmek zor olmuştur. Bu nedenle Sümerlerin tarih sahnesine çıkışı çivi yazısının icadıyla mümkün olmuştur. Çivi yazısını kullanan Sümerlerin, oluşturduğu kral listeleri ne kadar efsanevi bir anlatım özelliği ile yazılmış olsalar da Sümer kültürü hakkında ipuçları vermişlerdir. Özellikle Sümerler ile temasa geçen uygarlıkların da çivi yazısını kullanmaları bu yazının günümüze kadar gelebilmesini ve çözülmesine katkıda bulunan önemli unsurlardandır (Kınalı, 1969: 9). Tarımcılık faaliyetlerini öğrenen Sümer köylüleri yerleşim yerlerinin çevresine ekin ektikçe arazi sınırları gibi konularda yaşanan karmaşıklık bir kralın varlığı ihtiyacını doğurmuştur. Alulim'in tarih sahnesine çıkışı bu şekilde gerçekleşmiş ve uygarlığın başlangıcı olmuştur (Bauer, 2013: 27). Sümerlerde merkezi bir kraldan bahsedilemez. Örgütlenme şehir devletleri şeklinde

olmuştur. Bazı dönemlerde bazı şehir devletleri üstünlüğü ele almış olsa da merkezi bir otoriteden bahsetmek mümkün değildir. Yazının icadıyla hazırlanmış olan kral listesinin yazılmış olduğu kil tablet Sümer Tarihi için baktığımız ilk kaynaktır. Listedeki ilk Kral olan Kral Alulim'in 28.000 yıl hüküm sürdüğü yazılıdır. Ardılı olan Alalgar'ın da 36.000 yıl hüküm sürdüğü ifade edilir. Bu sürelerin uzunluğu Alulim ve ardılının mitolojik birer yarı Tanrı yarı kral olduğu kanısı uyandırmaktadır. Aynı durumu Büyük Tufan öncesi listelenmiş olan sekiz kralda da görüyoruz. Bu sekiz kralda bizim çokta akıl erdiremediğimiz 3600 yılın katları ile hesaplanmış şekilde bir hükümlanlık süresi olduğunu görülmüştür (Bauer, 2013: 25).

Mezopotamya kral listelerinde her ne kadar efsanevi bir anlatım biçimi olsa da tarihlendirmeler ve tutulan kayıtlar yıllar içerisinde daha gerçekçi bir hal almış yapılan araştırmalar ve tarihlendirmelerle tarihi bir tasnifleme yapılabilmektedir. Sümer kent devletlerinin Mezopotamya'da egemen olduğu İÖ 2900-2350 yılları arasına Erken Hanedanlar Dönemi denilmiştir. Erken Hanedanlar Dönemi ise EH I (İÖ 2900-2750), EH II (İÖ 2750-2600) ve EH III. (İÖ 2600-2350) olmak üzere sınıflandırılmıştır. EH III. İse kendi içerisinde ikiye ayrılarak EH IIIa(İÖ 2600-2450) ve EH IIIb (2450-2350) olarak adlandırılmışlardır (Bayramov, 2022: 585).

Büyük Tufan'dan sonra Sümer krallığının yeni merkezi kuzeyde bulunan ve mısır tarlaları ile çevrili olan Kiş kenti olmuş ve kral listesinin Kiş kenti kralları ile devam etmiştir. "Yeni Kiş Hanedanı" olarak başlayan listede ilk Kiş hükümdarı Guar adlı kral olmuştur. Ardından kral Gulla-Nidaba-Annapad gelir. Sonrasında on dokuz başka kralın ardından, tufandan sonra yirmi ikinci kral olan Enmebareggesi gelir ki yazıtlar sayesinde İÖ 2700 yıllarında hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu bir Sümer Kralı hakkında bilinen ilk tarih olmuştur (Bauer, 2013: 36).

Tufandan sonra yirmi ikinci kralın tarihini bilmemiz tufanın tam tarihini bulmamıza yardımcı olmamaktadır. Bunun nedeni ise Tufan öncesi krallarda görülen 3600 yıl katları ile hüküm sürme geleneğinin Tufandan sonra son bulması ve orantısız olarak hükümlanlık sürelerinin zamanla azalmasıdır. Elimizde bir liste olmasına rağmen tarih yazımındaki bu destansı anlatım tarihsel olarak çıkarım yapmamızın önüne geçmektedir (Akmaz, 2019: 834).

Gökyüzüne yükselen Etana
Tüm toprakları sağlamlaştıran,
Kral olarak 1560 yıl hüküm sürdü;

Ve Etana'nın Oğlu Balih

400 yıl hüküm sürdü.

Tufandan sonra on üçüncü kral olan Etana hakkında daha belirgin bir anlatım olsa da listedeki diğer krallarda bilgiler oldukça sınırlıdır (Bauer, 2013: 36-38).

Tufandan sonra onuncu Kiş Kralı Atab, kendisinden sonra ilk defa kral olma yolunun bilgelik erdemlerine göre değil, kan bağına göre seçilme usulüne geçmiştir. Atab'dan sonra oğlu, ondan sonra da torunu Kiş Kralı olmuştur. Babadan oğula geçen bu sistemde toprağı elinde tutan hükümler oluyordu. Kiş, diğer Sümer kentlerine göre iki nehrin arasında yer alması ve Fırat'a hâkim olan bir konumda olması sebebiyle zengin bir krallık haline gelmişti. Özellikle Etana döneminde Fırat Nehrinden taşınan mallar üzerinden alınan yüzdelik vergi ile krallık hazinesi dolmuştur. Zengin olmasına karşın tam anlamıyla Sümer kent devletlerini fethetme düşüncesi Kiş'te oluşmamıştır (Bauer, 2013: 38-40).

İÖ yaklaşık olarak 2900 yıllarında kral listesinde verasetin dışına çıkılarak Masgiaggasher adında biri kral olmuştur. Masgiaggasher'den bahsederken Güneş Kral Utu'nun oğlu şeklinde tabirlere yer verildiği ifade edilmektedir. Soyunu bir şekilde yüceltme ihtiyacı, Masgiaggasher'in gasp yoluyla kral olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Soyunu dayandıracağı kral bir babası olmadığı için soyunu bir Tanrıya dayandırmak amacı taşıdığı kanısı hâkimdir. Bu durum krallığını meşrulaştırmak anlamına geliyordu. Masgiaggasher Uruk kentini gözde bir kent yapma yolunda adımlar atıyordu. Bunun için işgalci bir tutum seçse de ilk işgal girişimlerini Sümer'in iki büyük kent devleti olan Lagaş ve Kiş'e yapmak yerine ticaret yollarına yönelmeyi tercih etmiştir (Bauer, 2013: 72).

Masgiaggasher, öncelikle kılıç, balta, miğfer ve kalkan sayısını arttırmak istiyordu. Bunun en kısa yolu ise ticaret yollarını ele geçirmektir (Bauer, 2013: 73).

Güneyde bulunan Magan'da bakır dağları vardı bu dağlardan çıkan bakırın Arabistan çöllerinden kuzeye, Kiş ve Lagaş'a ulaştırılması oldukça zordu. Magan limanlarında 20 ton taşıma kapasiteli saz teknelerinin Magan Körfezi ve Magan ticaret yolunu anlaşıma ya da savaş yoluyla denetim altına almak istiyordu.

Tabi sadece bakır yeterli değildi. Masgiaggasher'den yaklaşık 300 yıl önce kalay icat edilmişti. Kalay ile bakır karıştırılarak bronz elde ediliyordu. Bronz daha sert ve daha keskindi. Bu dönemde bronz elde etmek için arsenik ya da kalay kullanılıyordu. Ancak arsenik kılıç ustalarını zamanla zehirleyerek öldürdüğü için tercih edilen bir yol değildi. Kalay elde etmek için Masgiaggasher yönünü kuzeye; Zagros Dağları'na ve Hazar Denizi'nin buzlu dağlarına çevirmiş, bölge halklarını zorlayarak kalay elde etmeye

başlamıştı.

Uruk, hedeflediği silahlanmayı gerçekleştirmişti. Ancak hırslı Masgiaggaşer vefat etmiş ve yerine oğlu Enmarkar geçmişti (Bauer, 2013: 74). Enmarkar dağlara çıkan ve denizlere giren hırslı babasının gölgesinde kalmamak adına altın, gümüş ve lapis lazuli madenine sahip Aratta kentine saldırırsa da istediği gibi işgal edememiştir (Kramer, 2002: 44). Enmarkar'ın varis bırakmadan vefat etmesi Masgiaggaşer hanedanının son bulmasına yol açmıştır.

Enmarkar'dan sonra başa geçen Lugalbanda ile birlikte yayılmacı siyasete ara verilmiş ancak kahramanlık öyküleri devam etmiştir. Lugalbanda'dan 100 yıl kadar sonra ise babası kral olmayan Gılgamış tahta geçmiştir (Uhlig, 2006: 142)

Gılgamış bir rahipti. Dini bir liderin yönetime sahip olması anlamına geliyordu ki Sümer kralları uzun zamandır rahiplerden seçilmiyordu. Bu nedendir ki babası kral olmayan Gılgamış, Sümer'in önemli kahramanlarından biri olan Lugalbanda'nın babası olduğunu söylüyordu. Hükmünü meşrulaştırmak ve soyunu kahramanlığa dayandırmak için kendisinden belki de on yıllar önce tahta oturmuş bir kralın, babası olduğunu idda ediyor ve bunun ilahi bir işaret olduğunu söylüyordu (Bottero, 2013: 24).

Uruk tahtını ele geçirdikten sonra ikinci hedefi Kiş'i almak olmuştur. İlk saldırıda Kiş Kralı Enmabaraggazi'nin direnişini geçememiştir. İkinci saldırıdan önce Enmabaraggazi'nin ölümü ile Akka/Agga kral olmuş ve barış için Gılgamış'a elçiler yollasa da Gılgamış bunu zayıflık belirtisi olarak değerlendirmiş ve tekrar saldırmıştır. Gılgamış, bu saldırıda da sonuç alamadan dönmüştür. Kiş'e karşı kuyu kazmayı reddeden Uruk halkından destek alan Akka bu defa Uruk üzerine sefere çıkmış ve Gılgamış'a esir düşmüştür. Ancak daha önce Akka'dan iyilik görmüş olan Gılgamış, onun gitmesine izin vermiştir (Bottero, 2013: 28).

Gılgamış'ın zayıflattığı Kiş'e bu defa Ur Kralı Mesannapadda saldırarak Kiş'i almıştır. Böylece Ur Kralı, Kiş ve Nippur'u almış olur. Mesannapadda'dan sonra oğlu Meskiagunna Ur kralı olur. Bu defa gücünü toplamış olan Gılgamış Ur'a saldırır ve ilk kez bir Sümer kralı bu kadar geniş topraklara sahip olacaktır. Gılgamış, artık Uruk, Ur, Kiş ve Nippur kralıdır (Bauer, 2013: 76-79).

Gılgamış dinamizmi ile dört kentli koalisyonu kurmuş ve hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Yerine geçen oğlu Ur-Lugal da babasının izinden gitmiş ve koalisyonu ayakta tutabilmiştir. Ancak Ur-Lugal döneminde babasından farklı olarak sınırlar Mısır'a dayanmış ve Elamlar, doğuda bir tehlike olarak ortaya çıkmıştır (Bauer, 2013: 108).

Sümer kral listesinde bulunan eksikler ve aynı dönemlerde farklı kentlerde hüküm sürmüş olan kralların sanki birbirinin ardılıymış gibi yazılmış olması kronolojik bir liste oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Ancak Ur-Lugal döneminde Ur Kenti'nin, Uruk'u hâkimiyetine aldığı daha sonra ise Ur'u, Elamlıların merkezi kentlerinden biri olan Avan'ın hâkimiyet altına almasıyla Mezopotamya'da bir Elam istilasına olduğu ifade edilmektedir. Kiş krallarının hanedan isimlerinde Elamlıların isimlerinin oluşu bu istilanın olduğunu kanıtlar niteliktedir (Bauer, 2013: 109).

Elam istilasına meydan okuyan Sümer kralı yaklaşık olarak İÖ 2500'lerde hüküm sürmüş olan Lugulannemundu idi. Bu döneme ait kahramanlık yazıtları olmasa da Sümer bölgesinin kralı olarak kendisini gösteriyordu. Bir süre daha Sümer kültürü bağımsızlığını yakalamış olsa da sınır anlaşmazlığı yaşayan Lagaş ve Umma kentlerinin birbiri ile mücadelesi Sümer kültürünün sonunu getiren olay olmuştur. Kiş kralı Mesilim, yargıç Tanrı Sataran adıyla sınıra bir stel dikip anlaşmazlığa son vermiştir. Böyle bir uzlaşmayı sağlaması iki ihtimali doğurmaktadır; Kiş Kralı Mesilim, Umma ve Lagaş'tan üstündü veya bu devletlerarası siyasette bir iyi niyet göstergesiydi (Crawford, 2010: 31). Bu uzlaşma uzun sürmemiştir. Mesilim'in ölmesiyle yeni Umma kralı steli kırmış ve bölgeyi hâkimiyetine almıştır (Bauer, 2013: 110).

Umma-Lagaş sınır çekişmesi devam etmiştir. Sonuçta Umma krallığı iki kuşak boyunca sınırdaki topraklara hâkim olmuştur. Bu üstünlük meşhur Akbabalar Steli'ni yaptıran Lagaş Kralı Eannattum'un kurmuş olduğu askeri birlikleri ve bu askerlerin çağdaşlarına göre silahlarının üstün olması sebebiyle zaferler kazanmış ve sınır topraklarında hâkimiyet bu defa Lagaş'a geçmiştir. Umma kendi sınırlarına çekilmekle birlikte, Eannattum sınırları belirlemek için çukurlar kazdırır ve zafer dikteleri ile sınırın ihlal edilmemesi yönünde uyarı yazıtları diker (Uhlir, 2006: 163).

Eannattum hakkındaki bilgiler kendisinden önceki Sümer krallarından daha fazladır. Dönemine ait çok sayıda yazıt ve anıt bırakmıştır. Bunlardan en ünlü olanı Akbabalar Stelidir. Lagaş ile Umma arasındaki savaşı anlatan stel en eski edebi Sümer dilinin anıtı, aynı zamanda, ülkenin en eski yontu sanatının baş yapıtı niteliğindedir (Bottero vd., 2002: 84). Bu stelde, askerlerin sıra sıra dizili olduğu tasvir edilir. İlk örgütlü asker anlayışının kanıtıdır. Ayrıca mızraklı askerlerin yanı sıra baltalı ve kıvrık kılıçlı asker tasvirleri bulunmaktadır. Bu durum teçhizat bakımından üstün olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Eannattum ise katır tarafından çekildiği şeklinde yorumlanan bir savaş arabasına binmektedir. Stelde Eannattum'un ordusu düşman askerlerini yenerek yere sermiş

üzerlerinden geçmektedir. Şehrin Tanrısı Ningirsu balık ağı ile düşmanları yakamış şekilde tasvir edilir (Görsel 3.1). Akbabalar ise cesetleri gagalar ve ölümlerin kafalarını alarak havalandırır şekilde tasvir edilmektedir (Uhlig, 2006: 163).

Görsel 3.1. Şu anda Louvre Müzesi'nde sergilenen Akbabalar Steli, Irak'taki Tello'dan (antik Girsu) gelmektedir ve Erken Hanedan III. dönemine, yani kabaca İÖ 2600 ile 2350 arasına tarihlenmektedir (**Kaynak:** Brouwers, 2017).

Eannattum'un oluşturduğu örgütlü asker yapısı ve bu askerlerin teçhizat bakımından donatılması, kralın askeri bir yapısının olduğunu göstermektedir. Ur, Uruk ve Kuzey Mezopotamya'da Aşak'ı da işgal eden Eannattum, Sümer bölgesinin hâkimiyetini ele almıştır. Lagaş Şehri'nin Tanrısı olan Ningirsu adına Elam'ı da ele geçirir. Yaşam boyu savaştan Eannattum'un savaş meydanlarında öldürüldükten sonra yerine kardeşi geçmiştir. O da daha sonra bir gaspçı tarafından devrilmiştir (Uhlig, 2006: 165).

Umma ve Lagaş arasındaki sınır çekişmesi devam ediyordu. Bu dönemde Lagaş tahtına *ilk yazılı reformları* ile anılan Urugakina oturmuştur (Köroğlu, 2008: 64). Urugakina; ekonomik, dinsel ve toplumsal anlamda çöküntü halinde olan Lagaş tahtına oturduğunda, rahipler halkı sömürüyor tapınağa ait olan arazilerin kullanımını elinde tutuyordu. Memurlar ve diğer devlet görevlileri yaptıkları her işten vergi alıyorlardı. Halk ise ağır vergileri ödeyemiyor karşılığında çocuklarını köle olarak rehin veriyordu. İşçiler dilenmek zorunda kalıyor, çıraklar ücret alamadığı için çöplerden yiyecek topluyorlardı (Bauer, 2013: 113). Urugakine yozlaşmış olan devlet yapısını bir takım reformlarla halkın üzerindeki ekonomik yükleri azaltmaya, bazı devlet memurluklarına son vermeye, din adamlarının yetkilerini kısıtlamaya hatta meclisteki "Lugal" adı verilen zengin toprak sahiplerinin hoşuna gitmese de yaptıkları sömürüye sert eleştiriler yapmıştır (Altaş ve Yılmaz, 2024: 405).

Bu sırada Umma tahtına hırslı bir kral olan Lugalzaggisi geçmiştir. Lagaş'ta bir zayıflık belirtisi görmüştür ve Lagaş'a yürümüştür. Bu savaşta Urugakina mağlup olmuştur. Lugalzaggisi'nin Lagaş'ı fethederken çokta zorlanmadığı düşünülür. Özellikle Urugakina'nın reform hareketlerinden etkilenen soylu olarak adlandırılan zengin sınıf ve rahiplerin Lugalzaggisi'ye destek verdikleri düşünülmektedir. Lugalzaggisi, Lagaş ile yetinmemiş kendi ifadesi ile aşağı denizden, yukardaki Karadeniz'e kadar fetih yaptığını söylemektedir. Bunun abartılı bir anlatım olduğu düşünülse de Sümer devletlerini dağınık halden kurtardığı kesindir (Uhlig, 2006: 209).

Bu sırada Kiş tahtında Ur-Zababa adında bir kral oturmaktaydı. Ur-Zababa'yı tarih sahnesinde görmemizin sebebi kendisinden ziyade yanında saki olarak görev yapan Sargon'dur. Sargon, kendisini tanıtırken babasını hiç görmediğini, annesinin yön değiştirmiş bir kadın olduğunu ve kendisine gizlice gebe kaldığını, gizlice doğurduğunu ve bir sepette nehre bıraktığını anlatır. Bu hikâyede annesi ve babasını hiç tanımadığını söylemesi muhtemelen alt sınıflardan olduğunu ve tahta geçtiğinde soyunu yüceltmede kullandığını gösterir ki gasp yoluyla tahta sahip olan her kral buna benzer bir dayanak

noktası, bir meşrulaştırma gereği duymuştur. Saki, Ksenophon'un anlatımıyla kralın mührünü taşır ve görüşmelerini ayarlardı. Sargon, böylece sadece içki sunan bir yardımcıdan ziyade kralın sağ kolu pozisyonundaydı.

Lugalzaggisi, Lagaş ve Uruk'u topraklarına kattıktan sonra yönünü Kiş'e çevirdi. Kiş Kralı savaştan kaçmış ve Lugalzaggisiye karşılık vermemiştir. Bu esnada, daha öncesinde Ur-Zababa'nın askerleri içinden devşirdiği adamlarla Uruk'a geçen Sargon ise Uruk'u fethetmiştir. Bunu duyan Lugalzaggesi, Uruk'a doğru hareket etmiş ve Sargon'a mağlup olup esir düşmüştür. Lugalzaggesi, Tanrı olarak Enlil'in kendisine yardım ettiğini savuna geliyordu. Enlil'in Mezopotamya'ya adadığı çoban mağlup olmuştu. Sargon, hemen Kiş'e geçerek burada da krallığını ilan etti. Kısa sürede büyük zaferler elde etmeyi başaran Sargon, savaş alanında ok ve yay kullanmaya başlamıştı. Ağır silahlarla donatılmış askerlerin tersine hafif silahlarla donatılmış, hareket kabiliyeti yüksek bir ordu oluşturmuştur. Mezopotamya'da ağaç yokluğu diğer Sümer devletlerinin bu silahı kullanmasını engelliyordu. Sargon'un ise ok ve yay kaynağının Zagros Dağları olduğu düşünülmektedir (Bauer, 2013: 115-120).

3.2. Akadlar

Sargon, tahta oturduğunda Lugalzaggesi Umma kralıydı ve diğer Sümer kentleri üzerine hâkimiyet amaçlı seferler düzenliyordu. Günümüzde nerede kurulduğu tam olarak bilinmeyen Akad kenti, bu dönemde Sargon tarafından kurulmuştur. Yayılmacı politikalar ve iç çekişmelerin olduğu bu dönemde ortaya çıkan Sargon, diğer Sümer kent devletlerini tek bir merkezi güç etrafında toplamak amacındaydı. Doğru hamlelerle şehir devletlerini tek bir merkez etrafında birleştiren Sargon, şehir devletlerini bir İmparatorluk haline getirmiştir. Sargon'un kurmuş olduğu bu imparatorluğun başkenti ise Akad Şehri olmuştur. Tam olarak yeri tespit edilememiş olsa da yaklaşık olarak günümüzdeki Bağdat yakınlarında, Kiş'in biraz kuzeyinde bulunuyordu. Sargon yeni kurduğu başkent ile nehir trafiğini denetim altında tutmak istiyordu.

Sargon'u çağdaşlarından ayıran bir diğer özelliği ise fethettiği bölgelerde ki halka ve yönetime karşı tutumuydu. Lugalzaggesi, Kiş'i aldığı anda buradaki lugalleri görevlerinden almamıştır. Krallığını tanıyan herkes onun vatandaşı olarak kabul ediliyordu. Halka karşı ılımlı bir tavır takınıyordu. Sargon, fethettiği şehirlerin yönetim kadrosuna Akad memurları getiriyor askerleri Akad askerlerinden oluşturuyor ve şehri Akad Kalesi haline getiriyordu. Akadlar Mezopotamya'ya sonradan gelen bir halktı ve dilleri Akadca olarak

bilinen bir Sami diliydi. Güneydeki Mezopotamyalılarla birbirlerine benzemiyorlardı. Mezopotamyalılar Sargon'un uyguladığı bu kavmiyetçi politika ile birden kendi şehirlerinde yabancı konumuna gelmiş oluyorlardı (Bauer, 2013: 120).

Sargon, Mezopotamya Ovası'nı denetimi altına aldıktan sonra Mezopotamya'nın ötesine geçerek sınırlarını genişletmeye devam ediyordu. Elamlılar üzerine sefere çıkarak toprak almıştır. Elamlılar, önlem olarak başkentlerini Avan'dan Susa'ya taşıdıkları düşünülmektedir. Kuzeyde bulunan Mari kentiyle ve Hazar Denizi'nin batısında bulunan Amurrular/Amorilerle savaşmıştır. Dicle'nin kuzeyinde bulunan Asur'u aldı. Daha kuzeye çıkarak Ninova'yı da alan Sargon'un bir yazıtta ticari anlaşmazlıkları çözmek adına Puruşhanda kralı Nur-Daggal üzerine sefere çıktığı yazılır ki Puruşhanda, günümüzde Afyonkarahisar sınırları içerisinde yer alır. Puruşhanda yöneticileri ile Sümerli tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için sefere çıkması Sargon'un ticari faaliyetlere verdiği önemi kanıtlar niteliktedir (Crawford, 2010: 35).

Sargon tüm bu fetihleri yaparken oluşturduğu askeri gücün etkisi büyüktü. Yalnızca Akad'da beşbin beşyüz askerin "kralın karşısında yemek yediği" ifade edilmektedir. Bu durum *profesyonel anlamda kurulan ilk ordu* olarak değerlendirilmektedir. Tabi ki bu kadar geniş bir coğrafyaya kurulan bir imparatorluğun sadece askeri anlamda kurulan ordu ile açıklanması doğru olmayacaktır. Sargon, dini, sosyal ve ekonomik anlamda da reformlar yaparak askeri gücü desteklediği oranda güçlü bir devlet haline gelebilmiştir. O güne kadar belki de Sümerlerde görülmedik bir bürokratik sistem oluşturmuştur. Fethettiği krallıkların ailelerinden bazılarını sarayda rehin olarak tutmuş olası bir isyanda rehin ve tehdit olarak kullanma yöntemine de gitmiştir. Sümer Kral Listesine göre Sargon elli altı yıl tahtta oturmuş ve son dönemlerinde bazı isyanlar çıkmış olsa da Sargon'un bu isyanları bastırdığı ifade edilmiştir. Sargon öldükten sonra yerine oğlu Rimuş geçmiş ve tahtta on yıl kadar kaldıktan sonra aniden ölmüştür. Ardılları da yüzyıl kadar Akad Hanedanı'nı devam ettirebilmiştir (Bauer, 2013: 123).

Bir saray entrikası sonucu Rimuş'un beklenmeyen erken ölümü sonrası kardeşi Maniştuşu Sümer kralı olmuştur. Rimuş'un ölmesiyle sonuçlanan bu entrikada muhtemelen entrikacılar arasında bulunan büyük kardeşi ve ardılı Maniştuşu, kral olmuştur. Sonrasında birçok yere zafer stelleri dikmiş ve babası gibi fetihler yapması ile övünen yazıtları bırakmıştır. Bir yazıtta gemi ile körfez dışında kendisiyle savaşmak için birleşen otuz iki kralı mağlup ettiğini dahi yazdırmıştır ki bu yazıtta abartı olduğu düşünülmektedir (Oates & Çizmeli, 2004: 35). Bu düşüncenin sebebi ise boyun eğdirilen

ve vergiye bağlanan krallıklar arasında Rimuş döneminde fethedilen ve vergi veren krallıkların olmasıydı. Ancak Maniştusu'dan sonra kral olan oğlu, dedesi gibi fetihler yapacak ve bu fetihlerle böbürlenecekti.

Maniştusu'nun on dört yıl süren hükümlerliğinden sonra yerine oğlu Naram-sin gelmiştir. Naram-sin tıpkı dedesi gibi Mezopotamya bölgesinde hatta sınırlarının ötesinde de topraklar almıştır. Naram-sin, Elam başkenti Susa'yı Akad topraklarına katmış ve Elamlıların bağımsızlık hakkını tanımamıştır.

Naram-sin bu fetihlerin verdiği özgüven ile oldukça böbürlenmiştir. Öyle ki kendisine ‘‘dünyanın dört köşesinin kralı’’ , ‘‘evrenin kralı’’ diye hitap ediyordu (Uhlir, 2006: 225). Yazıtlarda çivi yazısıyla yazılmış ismin yanında Tanrısallık simgeleri ile adını yazdırıyordu. Önceki kabartmalarda Tanrı nereye konumlandırılıyorsa kendisini oraya konumlandırıyordu. Zafer kazanmak için Tanrıya ihtiyaç duymuyordu. Tanrının yapacağı şeyleri kendisinin yapabileceğine inanıyordu. Naram-sin, Mezopotamya tarihinde hayatta iken Tanrılık statüsü iddiasında bulunan ilk kral olmuştur (Köroğlu, 2008: 82).

Naram-sin döneminde yazılan yazıtlarda hem Akadca hem de Sümerce yazıtların olduğu görülmüştür. Bu durum her ne kadar Sümer kültürü içerisine girmiş olsalar da kendi kültürlerinin farklı olduğunu ve ulusal kimliklerinin farkında olduklarını gösterir. Sargon döneminde ve Naram-sin'in ilk yıllarında fetihler yapan, bir yılda dokuz zafer kazanmakla övünen krallık artık kültürel bir kimliğe bürünmüş ve ulus halini almıştı. Bir toplumun istilacı olmadığını fark etmesi için kendisinden daha istilacı bir toplumla karşılaşması gerekmektedir. Naram-sin için bu istilacı toplum Zagros Dağları'ndan Sümer sınırına inen dağınık, bölük-pörçük bir topluluk olan Gutilerdi. Tabi ki kimse kendisine ‘‘barbar’’ demeyecektir. Naram-sin, Gutilere barbar da dememiştir zaten. Çünkü bu kavram Yunanların kullandığı bir sözcüktür. Ancak Sümerlerin de Gutiler için benzer sözcükler kullandığı kesindir.

Toprağın bir parçası olmayanlar;
Gutiler, dizginlenmemiş,
İnsan aklına, ama köpek duygularına sahip,
Maymun yapısında bir halk.
Küçük kuşlar gibi büyük sürüler halinde uçtular,
Pençelerinden hiçbir şey kurtulmadı,
Ellerinden hiç kimse kaçamadı.

‘‘Akad'ın Lanetlenmesi’’ adlı hikâyeden alınan bu bölümde Sümerler, Gutilerden bu

şekilde bahsetmektedir. Naram-sin orduları, Gutileri durdurmadılar ve kentler Gutiler tarafından işgal edilmiştir (Pekşen, 2020: 250).

Naram-sin öldüğünde Sümerlerin büyük kısmı, Gutiler tarafından işgal edilmişti. Yerine geçen oğlu Şar-kali-şarri de Guti ilerleyişine engel olamamıştır. Lagaş işgal edildi. Güney Mezopotamya kalıcı olarak Sümerlerden alınmıştı. Zayıf düşen Akad Hanedanlığı'nı fırsat gören Sümer kentleri bağımsızlığını ilan etmişti.

Şar-kali-şarri'nin İÖ 2190 yılında ölümünden sonra kral listesinde belli bir isim görülmez. Sargon soyuyla alakası olmayan bir savaşçının yirmi bir yıl süren hâkimiyeti ve ondan sonra yerine geçen oğlunun hangi hanedana mensup oldukları hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Ancak İÖ 2150 yılında başkent Akad'ın, Guti istilasıyla düştüğü ile ilgili ağıtlar vardır. Günümüzde Akad'ın harebeleri dahi bulunamamıştır. Bu durum şehrin yerle bir edildiği veya yıkıldıktan sonra lanetlendiği için tekrar şehirleşme yapılmadığı yorumlarına neden olmuştur (Bauer, 2013: 144).

Gutiler, Çivi yazılı metinlerden edinilen bilgilere göre İÖ 3. binyılda Zagros Dağları ve Toroslarda yaşayan, Akadlıların tarihten silinmesine neden olan göçebe bir kavimdir. Bu halkın nereden geldiği ile ilgili farklı tezler ortaya atılmıştır. Landsberger'e göre Guti kelimesi 'Kut' kelimesinden türetilmiştir ve bu halkın menşei Türklere dayanmaktadır (Pekşen, 2020: 247). Mezopotamya'da yaklaşık yarım yüzyıl boyunca istilacı bir kavim olarak hüküm sürdüler. Gutilerin bölge olarak, Zagros Dağlarında yaşadıkları ifade edilmektedir (Kemaloglu, 2014: 60). Çivi yazılı ve arkeolojik kaynaklardan hareketle İÖ 3. binyıldan itibaren bu dağlık bölgede yaşadıkları anlaşılmıştır (Pekşen, 2020: 248). Hükümlerinde bir istikrar yoktu. Öyle ki Kral listesinde Naram-Sin'in elli altı yıl hüküm sürdüğü ifade edilmekteyken Gutilerin hüküm sürdüğü yarım yüzyılda yirmi bir kralın gelip geçtiğinden bahsedilir.

Bu istikrarsız ortama ilk başkaldırı Lagaşlı savaşçı Gudea'dan gelmiştir. Gudea, kendisini Mezopotamya halkının gerçek çobanı olarak atfeder. Elamlarla bakır, Hindistan ile değerli taş ticareti yapmış ve Mezopotamya'nın kuzeyi ile ticari ilişkileri tekrar geliştirdiğini iddia eder (Bauer, 2013: 145).

Ayrıca Kuzeyden kereste getirdiğini bunu yaparken nehirde taşımacılık yaptığını iddia eder ki bu Gutilerin, nehir trafiğini kontrol edemedikleri anlamına da gelmektedir. O dönemde Magan adıyla bilinen günümüzdeki adı ile Umman'dan kendi heykelini yaptırmak için diyorit taşı getirmesi başka bir ticari faaliyetin ipuçlarını vermektedir (Görsel 3.2). Diyorit deforme olmayan sağlam bir taş türüdür. Krallar kalıcı olması nedeniyle heykel yapımında diyorit taşı tercih etmişlerdir.

Görsel 3.2. *Gudea'nın diorit başı. Muhtemelen Tello-Lagash'ta bulunmuştur. (İÖ 2400)*
(Kaynak: <https://www.penn.museum/sites/journal/8992/>, 2025-07-02 11:30:25).

Lagaş'tan sonra bir başkaldırı da Uruk'ta başlamıştır. Burada Kral Utuhegal, Gutilere karşı savaş açtığında hedefi daha büyüktü. Bütün Sümer kentlerini kurtarmak niyetindeydi. Ur, Ur'un güneyindeki Eridu, eski kutsal kent Nippur'a kadar olan bölge Gutu istilasından kurtulmuştur. Bu alınan zaferler neticesinde Utuhegal kendisini daha önce Sargon'un oğlunun tasvir ettiği biçimde "emirleri engellenemeyen kral" unvanını kullanıyordu. Gutu

önderi olarak anılan “Dağların Yılanı” nı ortadan kaldırmıştı ancak kendi ordu komutanı ve damadı olan Ur-Nammu’nun ihanetine uğramış ve öldürülmüştür. Utuhegal, kral listesinde yedi yıl, altı ay, on beş gün hüküm sürmüştür. Kral listesinde yıl-ay-gün olarak ayrıntılı tarih yazılan ilk kral olması açısından önemlidir (Oates, 2004: 45).

Ur-Nammu döneminde, ilişkilerde diplomasi ön plana çıkmaktadır. Alınan bazı topraklarda müzakereler ön plana çıkmaktadır. Mari kralının kızıyla evlenmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ur-Nammu diplomasisinde ki başarıda askeri gücünün payı da yadsınamaz. Fethedemediği bölgelerde diplomasi ile toprak almıştır. Ur-Nammu’nun ön plana çıktığı bu dönemde Sümerler son parlak dönemini yaşamışlar ve bu yeni dönem üçüncü Ur Hanedanlığı olarak bilinmektedir. Ur-Nammu tahtta on sekiz yıl kaldı. 2094 yılları civarında öldü. Sonrasında Ur-Nammu’nun oğlu Şulgi tahta geçmiştir (Bauer, 2013: 147).

Şulgi, hükümdarlığının ilk yarısını ülkeyi toparlamakla geçirmiştir. İsyançıları yeniden örgütlemiş, kuzey bölgelere seferler düzenlemiştir. Elam ülkesine sefer düzenleyerek Susa’yı geri almıştır. Kuzeyde kendilerine Şimas Hanedanlığı diyen Elamlarla savaş yapmadı. Savaş yapmadığı topluluklarla diplomasi alanında anlaşmalar yaparak barışı koruduğu ifade edilmektedir. Kızlarından üçünü Şimas Hanedanlığı’ndan hükümdarlarla evlendirmiştir. Büyüyen toprakları eyaletlere bölerek başına valiler atadı. Halk Şulgi’nin Tanrılar tarafından seçilmiş bir kral olarak görüyordu. Şulgi de Tanrılara tapınaklar yaparak Tanrıların bahsettiği hükümlara şükranını gösteriyordu. Kral dinsel bir meşruiyet ile kendisini destekliyordu. Şulgi adil bir yönetim için belli suçlara belli cezaları öngören yasalar çıkarmıştır (Bauer, 2013: 158).

Şulgi’nin bolluk içinde geçen kırk yedi yıllık hükümları sonunda yerine yaşı oldukça ilerlemiş olan oğlu kral olmuştur. Sekiz yıllık krallıktan sonra Şulgi’nin torunu Şu-sin tahta geçti. Şu-sin döneminde imparatorluk dağılmaya başlamıştır (Bauer, 2013: 161). Şu-sin döneminde hızlanan Amurru (Martu/ Amori) istilasını nedeniyle Fırat ve Dicle arasında kuzeyden gelen istilayı önlemek için 270 km uzunluğunda duvar inşa edilmeye başlandı. Şulgi’nin oğlu İbbi-sin bu duvarın işe yaramadığını görünce bu stratejiden vazgeçmiştir (Bülbül, 2010: 39). Duvarın kuzeyini koruyormuş gibi yapmaktan da vazgeçti. Kendi ülkesinde de açlık ve yoksulluk beraberinde hoşnutsuzluğu getirmişti. Fırat ve Dicle suları ile sulanan topraklarda tuzlanma beraberinde verimsizlik getirmişti. İlk olarak Kuzeyde Eşnunna isyan ederek Sümerlerden ayrıldı. Daha sonra Elamlı Anşan, evlilik aktiyle yapılan anlaşmaları yok sayarak Sümerleri Susa’dan kovdu. Umma ve

Nippur'da ayrıldı. İbbi-Sin'in elinde bu ayrılmalara karşı koyacak askeri gücü yoktu. Verimsizlikten dolayı toplanamayan vergiler nedeniyle askerlere ödeme yapılamamıştı ve ordu küçülmüştü. Ödeme yapamadıkça ordu komutanlarına daha fazla özerklik tanımak zorunda kalmıştır.

Güvendiği komutanlardan İşbi- Erra'yı tahıl tedarik etmesi için kuzeydeki İsin ve Kazallu'ya gönderdi. İşbi-Erra, İsin'de daha fazla özerklik isteyerek, istekleri karşılanırsa tahıl getireceğini söylüyordu. İbbi-Sin, Kazallu valisine İşbi-Erra'nın bağımsızlığını ilan edebileceği ve İsin'de kendi hanedanlığını kurabileceği yönünde mektuplar yazarak erken müdahale etmesi gerektiğini söylüyordu. İbbi-Sin yanılmamıştı. İşbi-Erra, İsin Hanedanı'nı kurmuş ve kendisini İsin Hanedanı'nın ilk kralı ilan etmiştir. Bu isyana dahi karşılık veremeyecek kadar güçsüz düşen İbbi-Sin, Elam saldırıları ile esir alınmış, Ur kenti, Elamlar tarafından işgal edilmişti. Sümer ülkesi ve kültürünün sonu bu şekilde gelmiş oluyordu (Bauer, 2013: 165).

3.3. Hurriler

Mezopotamya çevresinde o dönemde görülen Hurriler bölge halkından farklı olarak Hint-Avrupa ya da Sami kökenli bir dil kullanmıyorlardı. Hurri dili, Anadolu'da kurulan, Urartu diliyle benzerlik göstermekteydi. Hurri dilinin Asya dil grubunda olduğu ifade edilmektedir.

Akad Kralı Naram-Sin dönemi yazıtlarından anlaşıldığı üzere Hurrilerin Mezopotamya'daki varlığı 3. binyıl sonlarına denk gelmektedir. Naram-Sin'in Güneydoğu Anadolu'ya yöneldiği dönemlerde Hurriler, ancak küçük kent devletlerini denetleyebilecek güçteydi. Bu kent devletlerinden biride modern Kerkük yakınlarında bulunan Gasur'du. Nagarlı (Tel Brak) Telpuş-atili ve Urkeş (Tel Mozan) Kralı Atel-şen adı bilinen ilk krallardır. İkinci binyıl başlarında Hurri nüfuzu oldukça yayılmıştır. Doğuda Asur bölgesi olan Ninova da dâhil olmak üzere Zagros Dağları'na kadar geniş bir alana yayılmışlardır. Bu dönemde Ninova'da Tiş-atal adlı Hurrili bir kral tarafından yönetilmiştir. Batıda ise Fırat Havzası'nı aşarak Anadolu içlerine kadar yayılmışlardır. Güney Mezopotamya'ya göç edip etmedikleri ile kesin bilgi olmasa da III. Ur Sülalesi'nin döneminde yapılan savaşlar sonucunda esir alınan Hurriler güneydeki Sümer kentlerine götürülüp yerleştirilmişlerdir (Alpman, 1981: 303).

Hurriler, ikinci binyıl boyunca Mezopotamya ile Anadolu arasında aracı olmuşlardır. İkinci binyılın ikinci yarısında ise Mitanni kökenli kralların Hurri yönetimine geçmesi ile

siyasi güç olarak varlıklarını göstermiş Hurri-Mitanni krallığı kurulmuştur. (Köroğlu, 2008: 94-96).

3.4. Amurrular

Amurrular 3. binyılda Mezopotamya'ya asker ve işçi olarak geldiler. Ancak 3. binyıl sonlarında ikinci binyıl başlarında gerçekleşen Sami göçleri ile egemen bir topluluk haline geldiler (Bülbül, 2010: 36). Sümerce MAR.TU (batı), Akadca Amurum olarak adlandırılan bu toplumun İbranice de ki karşılığı olan Amoritler olarak da anılmaktadır.

Amurrular, İbraniler ve Fenikeliler gibi Sami dillerinin doğu lehçesini konuşuyorlardı. Bu nedenle bazı yazarlar Amurrular için “ Doğu Kenanlılar” olarak adlandırmışlardır (Bülbül, 2010: 36).

Amurrular, bizim bugün bedevi dediğimiz ve Sümerlilerin, göçebe olduklarını ifade etmek için “batıdan gelenler” anlamına gelen “Martu” adını kullandıkları göçebe topluluklardır (Bülbül, 2010: 40). Göçebe olduklarından yazılı kaynaklarda pek adı geçmeyen bir toplumdur. III. Ur Sülalesi'nin döneminde bu toplumun Güney Mezopotamya kentlerine inmesini engellemek için Fırat ve Dicle arasına Kral Su-şin döneminde “Martu duvarı” adı verilen bir duvar inşa edilmişse de Güney kentlerine sızmayı başarmışlar ve bu bölge kültürüne adapte olmuşlardır (Bülbül, 2010: 39).

Amurru adına daha çok eski ahitte rastlanmaktadır. Güney Mezopotamya'da bulunan ve Doğu Akdeniz'e göç eden İbrahim Peygamber ve beraberinde ki grubun da Amurru toplumu olduğu düşünülmektedir ki bu da bölgede ki tek Tanrılı din inanç sisteminde Amurru payının olduğunu göstermektedir (Köroğlu, 2008: 96-97).

3.5. Asurlar

Güney Mezopotamya'da son olarak Akadlar ve III. Ur Hanedanlığı tarafından bir imparatorluk kurulmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. Bölgede Sümer devlet yönetim kültürüne bağlı kalınmış şehir devletleri şeklinde yönetim devam etmiştir. Şehir devletleri birbirinden doğal sınırlar ile ayrılıyordu. Her şehrin kendine ait sarayları tapınakları ve sur duvarları vardı.

Asurlar, kuzey Mezopotamya'da eski Tel Halaf kültüründen gelme yerli halkların ve Arabistan orijinli Batı Sami kavimlerinin kaynaşmasından oluşan bir topluluktur. Asya kökenli Subaruların da zamanla bu topluluğa dâhil olduğu bilinmektedir. Başkentleri Tanrı Asur adına Büyük Zap ve Küçük Zap nehirlerinin bulunduğu bölgede Dicle Nehri'nin batı

kıyısında kurulan ve Asurlu krallarca kutsal kabul edilen Asur şehirdir. Halkı da bu kentin adını taşır. Hititlerden önce Anadolu'da ticaret kolonileri kuran bu halk, önceleri Akadların hâkimiyeti altında yaşamıştır. III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonraki dönemlerde Anadolu ile ticari ilişkilere giren Ur sülalesinin yıkılmasından sonra oluşan otorite boşluğundan faydalanarak Anadolu ile ticaretini geliştirmiş ve elde ettiği zenginlik sayesinde bölgenin egemen gücü haline gelmiştir (Yıldırım, 2011: 78).

III. Ur Sülalesi'nin yıkılışı ile bölgede bir otorite boşluğu oluşmuş ve bu boşluk İÖ ikinci ve birinci bin yıllarda kuzeyde güçlü Asur Medeniyeti ve Güneyde Babil Devleti tarafından doldurulmuştur. Doğunun Romalıları olarak tanınan Asurlular tıpkı Romalıları gibi küçük bir şehir devleti şeklinde kurularak askeri karakterde bir devlet olmuşlardır. Merkezde Asur kenti bulunuyordu. Korsabad, Ninova ve Nimrut önemli diğer şehirlerdi. Askeri güçleri sayesinde Roma Devleti gibi yüzlerce yıl ayakta kalmayı başarmışlardır (Memiş, 2020: 207).

3.6. Eski Asur Krallığı

Eski, Orta ve Yeni Asur Dönemleri şeklinde tasniflenen Asur tarihinin ana hatlarını kesin çizgilerle birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Asurları tarih kronolojisinde genellikle; Eski Asur Dönemi İÖ ± 2000-1600, Orta Asur Dönemi İÖ ± 1500-1000 ve Yeni Asur Dönemi İÖ ± 1000-612 olarak verilmektedir. Her ne kadar bu şekilde tasnif edilmiş olsa da tarihsel süreçte Asur Devleti'nin iniş ve çıkışları bu tarihlendirmeye pek uymamaktadır. İlk kez ortaya çıkışı İÖ 2000 yılına tarihlendirilirken bir devlet haline gelmesi I. Şemsi-Adad döneminde mümkün olmuştur. Eski Asur Devleti siyasi güç olarak zayıflaması ise Babil kralı Hammurabi'nin bölgede etkin olması ve Asurların Hurri-Mitanni devletinin egemenliğine girdiği İÖ 1700'e tarihlendirilmektedir (Gökçek, 2015: 35).

Asur (Kalat Şergat) kenti, Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri yerde Dicle Nehri'nin batı kıyısında kurulmuştur. Bu nokta ticari açıdan güzel bir kesişim noktasında bulunmakla beraber adını da Asurların baş Tanrısı olan Asur'dan almıştır. Önemli bir ticaret ve kült merkezi olan Asur kenti, böylelikle dini bir kimlik kazanmış oluyordu. Daha sonraki dönemlerde başkent olarak uygun bir konumda olmadığını düşünen krallar bile öldükten sonra başkent Asur'a gömülmeyi talep etmelerinin nedeni dini bir kent özelliğine bürünmüş olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci binyıldan sonra Asur Devleti, Mezopotamya uygarlıkları arasından kuzeyin güçlü temsilcisi olarak ön

plana çıkmıştır. Bu temsiliyet ticaret ve işgallerle desteklenmiştir. Anadolu'ya yapılan ticari faaliyetlerin kayıt altına alınmasıyla beraber Anadolu yazı ile tanışmış ve Anadolu da tarihi çağların başlangıcı Asurlar sayesinde olmuştur (Köroğlu, 2008: 101).

Asur krallığı ikinci binyılın ilk yarısında yaklaşık 40 kral hüküm sürmüştür. Bunlardan yalnızca birkaçının hüküm sürdüğü tarihler ve etkinlikleri hakkında yeterli düzeyde bilgi varken geri kalanlarda netlik söz konusu değildir. Asur tarihi ele alınırken üç dönem olarak ayrılmıştır. İlk dönem ikinci binyılın ilk yarısını kapsar bu dönem “Eski Asur” olarak başlıklandırılır. İkinci dönem “Orta Asur” dönemidir. İkinci binyılın ikinci dönemini kapsamaktadır. “Yeni Asur” dönemi ise 1000-612 yıllarını kapsamaktadır.

Kuzey Mezopotamya’da Eski Asur krallığının siyasal olarak söz sahibi olduğu dönem I. Şamsi- Adad (İÖ 1813-1781) dönemidir. Krallık listelerinde Şamsi-Adad’dan önce I. Erişum, İkunum, I. Sargon (Şarru-kin), II. Puzzur-Asur, Naram-Sin ve II. Erişum adlı altı kral adı geçmektedir. Siyasal söz sahibi olmasında ki en büyük pay, yaptığı ticari faaliyetlere dayanmaktadır. Ticari faaliyetler beraberinde parayı ve para da gücü getirmiştir. Bu dönem tarihsel olarak İÖ 1920-1750 yılları arasına denk gelen Anadolu kervan ticareti dönemidir (Köroğlu, 2008: 102).

İÖ 2. binyıl başlarında Asur’da Puzzur-Aşşur Sülalesi kralları egemen olmuştur. Korsabad Kral Listesi’nde 30-36. krallar bu sülaleye mensup krallardır. Bu dönemde Anadolu ile sıkı bir ticaret ağı oluşmuştur. “Karum” ve “wabartum” adı verilen pazar yerleri kurulmuş ve ticaret yapılmıştır. Bu dönemde Anadolu’da büyük bir devlet yoktu. Yerel beyliklerden oluşan küçük krallıklar bulunmaktaydı. Asurlu tüccarlar bu beylere vergi vererek bölgede ticaret yapmışlardır. Bölgede bulunan ticaret merkezlerinin 40 kadar olduğu ifade edilmektedir. Kayseri Kültepe’de “Kaniş” adı verilen karum, bu alışveriş merkezlerinin en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Kültepe’de yapılan kazılarda Asurlu tüccarlara ait 22000 kil tablet ele geçirilmiştir.

Kuşşara Kralı Anitta, Asur Ticaret Kolonileri Çağı’na (İÖ 1970-1750) son vermiştir. Anitta, Kuşşara tahtına geçtiği dönemde Orta Anadolu hâkimiyetini alarak, Asurları Anadolu’dan kovmuştur. Boğazköy’de ele geçirilen Anitta tabletinde bunun nedeninin Asurların Anadolu’da bulunan gümüş ve bakır madenleri başta olmak üzere sömürgecilik yaptıklarıdır. Anitta İÖ 1750 yılına tarihlendirilen Hammurabi ile çağdaştır. Bu dönemde Asur krallığında II. Puzzur Aşşur bulunmaktadır (Memiş, 2020: 211).

Korsabad Kral Listesi’nde II. Puzzur Aşşur’dan sonra Naramsin, II. Erişum ve I. Şamsi-Adad isimleri ifade edilmektedir. Burada bahsedilen Naramsin ve II. Erişum

Eşnunana krallarıdır. Öyle anlaşıyor ki koloni çağının son bulmasıyla Asur tahtındaki Puzzur-Aşşur sülalesinin hâkimiyeti, Eşnunaya geçmiştir.

Şamsi-Adad, döneminde daha da gelişmiş olan ticari faaliyetler ve ekonomik durum beraberinde siyasal nüfuz alanının genişlemesini de sağlamıştır. Batıya doğru yaptığı seferlerde başarılı olarak Yukarı Habur bölgesini denetim altına almıştır. Kuzey Mezopotamya'nın en büyük gücü haline gelen Şamsi-Adad, Fırat Nehri üzerinde ki stratejik konumunu kullanarak önemli bir güç olan Mari krallığını da denetim altına almıştır. Böylece sınırları batıda Fırat'ın kollarından olan Balih Irmağına, güneyde Babilonya, doğuda ise Zagros Dağları'na ulaşmıştır. Böylece; İran üzerinden gelen ticaret ağı, Kuzey Mezopotamya'dan Anadolu'ya ve Akdeniz kıyılarına kadar olan geniş alan, Asurların denetim alanında kalıyordu (Oates, 2004: 59).

Şamsi-Adad, Asur'un kuzeybatısında, Yukarı Habur bölgesinde, kendisi için Şubat Enlil (Tel Leilan) adında yeni bir kent kurarak buraya yerleşmiştir. Oğullarından İşme-Dagan'ı, Asur yakınlarında olduğu anlaşılan Ekallatum'a, Yaşmah-Adad'ı ise Mari'ye yönetici olarak atamıştır. Şamsi-Adad'ın yapmış olduğu bir diğer önemli faaliyet ise Ninova'de bulunan İştar Tapınağı'nı onarmasıdır (Köroğlu, 2008: 103).

Şamsi-Adad döneminden sonra krallıkta zayıflama ve Anadolu ile kurulmuş olan ticaret ağına da bozulmalar meydana gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine bölgede egemen güç önce Mari sonrasında ise Hammurabi önderliğinde Babil krallığı olmuştur (Köroğlu, 2008: 105).

3.7. Mari Krallığı

Günümüz Irak-Suriye siyasi sınırlarının Fırat Nehri'yle kesiştiği yerde Tel Hariri isimli köyün yanındaki büyük harabe tepesinde İÖ 2. binyıl başlarında büyük ve mamur bir şehir vardı. Bu harabelerden çıkan yüzey buluntuları üzerine, Fransız Arkeoloji Cemiyeti 1933 senesinde burada kazı yapmaya karar vermiş ve ilk kazı mevsiminde bulunan saray arşivinin vesikaları ile burasının III. Ur ve I. Babil Sülaleleri vesikalarında adı geçen Mari Şehri olduğu anlaşılmıştı (Kınal, 1964: 215).

Mari, Erken Sülaleler dönemi başından (yaklaşık 3. binyıl başlarından) 1757 yılındaki Hammurabi İstilasına kadar siyasal ve ekonomik olarak gelişmiş bir kent görüntüsü çizmiştir. Sümerlerle olan kültürel etkileşimi nedeniyle Sümer kral listelerinde Mari Kralları'ndan da bahsedilmiştir. Özellikle ekonomik yönden ön plana çıkan Mari krallığı, Anadolu ile yapılan ticaretlerde aracı konumunda olmuştur. Akad döneminde

Naram-sin seferleri ile tahrip olan kent *Şakkanakku* adı verilen yerel krallıklarca yönetilmiş ve güçlenmeye başlamıştır.

Mari, 2. binyıl başlarında Ammurulu yöneticiler tarafından yönetilmekteydi. Asur Kralı Şamsi-Adad, Mari üzerine yaptığı sefer sonucu Kral Yakdun-Lim'i tahttan indirerek yerine oğullarından Yaşmah-Adad'ı getirmiştir (Memiş, 2020: 212). Ancak kısa bir süre sonra Yakdun-Lim'in oğlu Zimri-Lim (1782-1759) tahtı Şamsi-Adad'ın, beceriksiz olarak nitelendirilen oğlu, Yaşmah-Adad'an alarak ele geçirir ve Yaşmah-Adad Mari'den kovulmuştur (Oates, 2015: 68). Şamsi-Adad'ın ölümünden sonra Zimri-Lim kayın pederi Yamhad Kralı Yarim-Lim'den aldığı kuvvetlerle Mari'yi, pek bir mukavemetle karşılaşmadan ele geçirmiştir. Sadece Mari'yi değil; Terka, Hana, Aşnakkum, İdamara, Hurra (Hurri) gibi merkezleri de ele geçirmiştir (Memiş, 2020: 133). Mari, Zimri-Lim döneminde en parlak dönemini geçirmiştir.

Zimri-Lim döneminde çevredeki krallıklarla diplomatik ilişkiler geliştirilmiştir. Batıdaki Yamhad (Halep civarı), Alalah (Tel Açana) ve Katna (El-Meşrefe) gibi Suriye'deki devletlerle önemli bir sorun yaşamamıştır. Güneydoğuda bulunan Eşnunna, Babil ve Elamlarla da müttefiklik esasına dayalı bir ilişki yürütmeye çalışmıştır.

Bulunduğu konum itibari ile kara ticaretinden önemli bir geliri bulunmaktaydı. Günümüz Habur sınır kapısı yakınlarında kurulmuş olması, Anadolu'ya giden tüccarların buradan geçmesine neden oluyordu. Fırat Nehri üzerinde bulunduğu için vadi doğal bir güzergâh oluyordu. Ayrıca kuzeyden gelen malların sallarla Mezopotamya'nın güneyine sevkıyatı da Mari'den yapılmaktaydı. Mari'nin ekonomik kaynağını, daha çok çöl koşulları hâkim olduğu için, tarımdan çok ticaret ve gümrük vergileri oluşturmuyordu.

Eski Babil krallığının güç kazanması ve Mezopotamya'da egemen güç haline gelmesi ile bölgede ki çoğu krallık Babil krallığı tarafından istila edilmiştir. Mari, Hammurabi'nin İstilasına neticesinde yerle bir edilmiştir. Öyle ki Hammurabi, krallığının 35. Senesine "Malgu ve Mari şehirlerinin surlarının yıktırıldığı sene" denilmektedir. Hammurabi'nin müttefiki olan Mari'ye karşı bu tutumunun sebebi ise eski düşman Eşnunna ile Mari'nin yakınlaşmasıdır (Memiş, 2020: 136). Mari'de bulunan saray ve tapınaklar bu istila ile tahrip edilmiştir. Tahribatın izleri 19. Yüzyılda yapılan arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılmıştır (Köroğlu, 2008: 107).

3.8. Eski Babil Krallığı

Babil, Mezopotamya'da III. Ur Sülalesinin sona ermesinden sonra oluşan siyasi

boşlukla 2. binyılın ilk yarısında güç kazanmaya başlamıştır. Kiş ve Agade kentlerinin bulunduğu yerde Sümer nüfusunun yoğun olduğu bölgenin biraz kuzeyinde Sami topluluklarının fazla olduğu bölgede kurulmuştur. Eski Babil Sülalesi'nin yöneticileri Amurru kökenlidirler. Bu sülale hakkında pek bilgi bulunmamasına karşın Eski Babil krallığının kurucusu olarak Sumu-abum adı geçmektedir. Hükümdarlığına Babil kentine büyük bir sur yaparak başladığı ancak ardıllarının bu projeyi devam ettirmedikleri ifade edilmektedir (Oates, 2015: 65). Babil krallığı bölgede çokta parlak olmayan bir krallık iken 6. kralları olan Hammurabi döneminde (İÖ 1792-1750) parlak bir sürece girerler. Hammurabi döneminde kent, Sümer ve Akad mirasını ele alır ve tüm bölgeye egemen hale gelir.

Babil krallığının ilk kralları hakkında pek bilgi yoktur. İsin-Larsa kentleri bölgede güç savaşına girmişken Babil krallığının bu türde bir girişimine pek rastlanmaz. Daha sonraki dönemlerde kuzeyindeki Eşnunna, Asur ve Mari bölgede güç dengesi için savaşmış ve önemli birer siyasi güç haline gelmişlerdir. Az sayıda yazıttan anlaşıldığı üzere Eski Babil Sülalesi Kralları'nın savunma amaçlı surlar inşa etme ve ekonomik olarak canlanma için sulama kanalları inşa etmekle meşgul olmuşlardır (Oates, 2015: 65). Hammurabi öncesinde yalnızca Sumulael adlı kralın Kiş kentini almak için saldırıda bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur. Bu da Sumulael döneminde Babil krallığının da bölgede güç yarışına katıldığını göstermektedir.

Hammurabi (İÖ 1792-1750), kral olduğunda Mezopotamya'da siyasi bir bölünmüşlük mevcuttu. Güneyde Larsa Kralı olan Rim-Sin, Kuzeyde Asur Kralı Şamsi-Adad, Kuzeydoğuda Eşnunna, Kuzeybatıda Marili Zimri-Lim hüküm sürmekteydi. Bu dönemde bir yandan siyasi güç üstünlüğü mücadeleleri sürerken bir yandan da siyasi bir istikrar arayışı bulunmaktaydı. Asur kralı Şamsi-Adad bölgede ön plana çıkan siyasi güç konumundaydı. Zimri-Lim de ülkesinde istikrarı yakalamış, çevresindeki krallıklarla diplomatik ilişkileri geliştirmiş bir durumda idi. Hammurabi'nin ilk dönemlerinde Şamsi-Adad'ın etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Şamsi-Adad'ın vefatıyla Babil üzerindeki Asur etkisi azalmaya başlamıştır. Zimri-Lim ile Hammurabi arasında bir ittifak meydana gelmiş ve bu dönemde Mezopotamya krallıkları arasında bir barış ve yardımlaşma dönemi görülmüştür. Bu durum ticarete de yansımış ve Kuzeyde Orta Anadolu ile ticaret yoğun şekilde devam etmiştir. Güneyde ise ticaret, Elam ve Basra Körfezi üzerinden devam etmiştir.

Hammurabi tahta geçişinden 30 yıl boyunca çevresiyle diplomatik ilişkiler kurmuş

ve güç dengesini bozacak herhangi bir sefer yapmamıştır. Yazıtlardan ve Mari Kralı Zimri-Lim'e yazdığı mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla bu süre zarfında yalnızca üç yıla yapılan seferlerin adı verilmiştir ki bu üç sefer yapıldığının göstergesidir. Bu seferler yakın olan Eşnunna krallığına bağlı bazı kentler üzerine yapılmıştır. Hammurabi bu seferlerden biri için Zimri-Lim'den yardım istemiş ve Zimri-Lim krallığının 11. Yılında Yamhad krallığından aldığı 30 bin askeri, Hammurabi'nin yardımına göndermiştir. Mari mektuplarında bu yardımlaşmaların karşılıklı olduğu yazmaktadır (Köroğlu, 2008: 109). Hammurabi, krallığının 30. yılından sonra Mezopotamya bölgesinde aktif bir sefer politikası yürütmüştür. Kendisi için önemli bir direnç noktası olan Güneyde Sümer kentlerinden olan Larsa'nın Rim-Sin ve 40 bin kişilik ordusu tarafından savunulduğu ifade etmektedir. Larsa'yı ele geçirmiş ve eyaleti haline getirmiştir. Daha sonra Eşnunna'yı hâkimiyeti altına alan Hammurabi kuzeyde Asur, Mari ve Gutı'ye yönelmiştir. krallığının 38. yılında Eşnunna üzerine bir sefer daha yapıldığı ve tahrip edildiği yazmaktadır. Bunun ele geçirmek amaçlı bir sefer mi yoksa yıllık ganimet amaçlı bir sefer mi olduğu pek net değildir.

Her ne kadar aralarında önemli sayılabilecek bir ittifak olsa da Hammurabi'nin bu yayılmacı politikası, bölgede tek güç olma isteğini getirmiş ve müttefiki olan Zimri-Lim'i kendisine tek rakip olarak görmüştür. Mari üzerine yaptığı sefer şu şekilde ifade edilmiştir: "Anu ve Enlil'in emriyle (Hammurabi) Mari'nin surlarını ve Malgum'un surlarını yok etti." Hammurabi'nin tahtta olduğu 43 yılın sonunda Mezopotamya'da kendisine karşı koyacak bir siyasi güç kalmamıştı. Yazıtlarda "dünyanın dört bir yanının kralı", "Sümer ve Akad Kralı" unvanlarını kullanmıştır (Oates, 2015: 71).

Bunca sefere karşın kendisini bağışlayıcı, bolluk getiren, Tanrıların isteği doğrultusunda hareket eden, dindar kral olarak tanımlamıştır. Tabi ki Hammurabi'yi günümüze kadar getiren bir diğer özelliği kendisini, Akadların güneş Tanrısı Şamaş ile resmettiği altına da kanunlarını yazdırdığı ünlü stelidir (Oates, 2015: 70). Siyasal politikalarının yanı sıra gerçekleştirdiği sosyal düzenlemeler ve yasalar Hammurabi'nin ününün günümüze kadar gelmesine neden olmuştur (Köroğlu, 2008: 111).

Hammurabi'nin vefatıyla kurmuş olduğu geniş krallıkta yıkılma sürecine girmiştir. Başta Larsa olmak üzere Ur, Uruk, İsin gibi Sümer kentlerinin Babil krallığına karşı birlik oldukları ve oluşan otorite boşluğundan faydalanarak Babil'den ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca doğudan gelen ve Kassitler olarak adlandırılan bir topluluk da bu çözülmeyi hızlandırmıştır. Basra Körfezi'ne yerleşen ve burayı denetim altına alan bir

diğer yeni topluluk olan “Deniz Ülkesi Hanedanlığı” adı verilen grup buradan yapılan ticareti etkilemiş bunun da Babil ekonomisine önemli etkileri olmuştur. Mezopotamya’da bu olaylar yaşanırken Orta Anadolu’da Hitit krallığı I. Murşili önderliğinde güç kazanıyordu. Hititler, kendisine yapılan seferlerin intikamını almak için midir bilinmez 1000 km. uzaklıktaki Babil ülkesine yaptığı sefer sonucunda zayıflamış olan Babil krallığına son vermiş ve Suriye için Mısır’a rakip olabilecek politik bir güç olarak tarih sahnesine çıkmıştır (Kınal, 1967: 202).

3.9. Kassitler

Hamurabi’dan sonra zayıflayan Babil ve oluşan otorite boşluğunda Ön Asya’da büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Anadolu’da Hint-Avrupa kökenli Hititler etkili olurken. Kuzey Mezopotamya’da Mitannili yöneticiler önderliğinde Hurriler güçlenmeye başlamıştır. Mezopotamya’da ise Kassit adını taşıyan bir topluluk güç kazanmaya başlamıştır. Erken Kassit krallarının adları ve listesi henüz bilinmemektedir. Babil tarihine göre dört yüz yıl kadar hüküm sürmüş bu sülale hakkında bilgiler azınlıkta kalmıştır. Babil’de egemen olduğu düşünülen ilk kral II. Agum’un dokuzuncu Kassit Kralı olduğu düşünülmektedir (Oates, 2015: 90). Kassitler adının geçtiği en eski kayıt 18. yüzyılda, Hammurabi’nin oğlu Şamsu-iluna dönemine aittir. Bu halkın Mezopotamya’nın doğusundaki dağlardan geldiği tahmin edilmektedir. Önce Mezopotamya bölgesinde tarlalarda tarım işçisi olarak çalışan halk, nüfusları artınca kent yönetimini ele geçirmişlerdir. Kassit göçü, sadece Babil ve Sümer kentleri ile sınırlı kalmayarak Fırat Nehri üzerinden batıya, Suriye’nin kuzeyine kadar ilerlemiştir. Hammurabi’nin ardılları döneminde, Kaştiliaşu adlı önderleri öncülüğünde Orta Fırat bölgesinde bir krallık kurdukları bilinir. Mitanni egemenliğinin zayıflaması ile de 14. yüzyılda kuzeye doğru yayılım göstermişlerdir.

Kassitlerden, Sümer ve Babil ülkesine yerleşenler eski Mezopotamya kültürünü benimsemişlerdir. Egemen oldukları dönemde resmi yazışmalarda Babilce kullandıkları için dil kökenleri hakkında bir kayıt bırakmamışlardır. Bölge kültürüne öylesine adapte olmuşlardır ki Babillerden sonra farklı bir uygarlığın burada yaşadığına dair izler yok denecek kadar azdır (Oates, 2015: 90).

Eski Babil Sülalesi’nin, Hitit Kralı I. Murşili karşısında aldığı yenilgiden dolayı oluşan otorite boşluğunda Kassitlerden önce güneyden gelen Deniz Sülalesi Hanedanlığı kuzeye gelip Babil’i kontrol altına aldığı ile ilgili değerlendirmeler mevcuttur ancak kısa

bir dönem sürdüğü için bölge kültürünü çok etkilememiştir (Köroğlu, 2008: 118).

Kassit kral listelerinden anlaşılacağı üzere Kassit sülalesinden Gandaş, Agum, Kaştiliaş ve Karaindaş, hüküm süren kral adlarından bazılarıdır. Kendi adlarına diktikleri steller olmadığı için Kassit kralları hakkında bilgiler sınırlıdır. Ancak Babil'e ilk egemenlik kuran Kassit kralının, kral listesinin dokuzuncu sırasında yer alan II. Agum (İÖ 1750 yılları) olduğu düşünülmektedir (Oates, 2015: 90). II. Agum Hitit kralı I. Muşşili'nin Babil'i istilasından sonra Khani kentine götürdüğü Marduk Heykeli'ni geri getirdiği ve bir Babil kralı gibi Marduk'un koruması ve kollaması altına girdiği ile övünmektedir. Marduk, Babillerin en önemli Tanrılarında biridir. Babil'in son dönemlerinde baş tanrı olarak kabul edilen tanrıdır. II. Agum'un bu tutumu Kassitlerin Babil kültürüne ne denli adapte olduğunu ve kralın halkla bütünleşmek gayesinin göstergesidir.

Kassitlerin Babil'e egemen oldukları dönemde Güney Mezopotamya'daki kent devletleri tek merkez altında birleştirmişlerdir. Baskıcı olamayan özgürlükçü bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir. Sümer kent devletlerini en ünlü hükümdarların olduğu dönemde bile gerçekleştirilemeyen bir birleşme söz konusu olmuştur. Kral isimlerinin bölge kültürüne uyum sağlaması ve kralların burada yaptıkları imar faaliyetlerinde yeni tapınaklar yerine eski kültürü sürdürmeye yönelik onarım çalışmalarını tercih etmesi, Kassitlerin yabancı bir sülale izleniminin oluşmasının önüne geçmiştir. Burada merkezde Kassit yönetiminde ki Babil bulunsa da kent devletleri kendi benliklerini korumayı bilmişlerdir (Oates, 2015: 91).

Kassit kralı Karaindaş ve ardılı olan Kurigalzu dönemlerinde artan ticari faaliyetler neticesinde zenginleşen Babil, Ur, Eridu, Uruk gibi kentlerde bulunan tapınakların tamir ve az da olsa yeniden inşasını yaptıkları bilinmektedir. Kurigalzu ise Bağdat yakınlarında Dur-Kurigalzu adında Babil'i, kuzey ve batıdan gelebilecek Elam ve Asur saldırılarından koruyabilecek yeni bir şehir inşa ettirmiştir. Bu şehirde saraylar, tapınaklar ve zigguratlar inşa edilmiştir. Bu imar faaliyetlerini yaparken tedarik edilen finansal destek Mısır ile yapılmış olan ticaretten elde edilen altından geliyordu. Her ne kadar bu şehir yeni başkent olarak düşünülüyor olsa da Babil kenti eski önemini korumaktaydı (Oates, 2015: 94). Binalarda kullanılan pişirilmiş tuğla bezemeler, Kassitlerin Mezopotamya kültürüne kazanımları arasında değerlendirilmektedir.

Mitanni krallığının zayıflamasıyla Kassitler, Kuzey Mezopotamya'da yayılma imkânı bulmuşlarsa da burada Orta Asur krallığının hâkimiyetinin olması Kassitlerin yayılmasını engellemiştir. Asur krallarından I. Asur-Uballit (İÖ 1365-1330) kısa sürede

Kuzey Mezopotamya'yı hâkimiyeti altına almış ve kendisini de Babil'e saldırabilecek düzeyde görüyordu. Mitanni krallığının, I. Salmanassar (İÖ 1274-1245) tarafından yıkılması ile Asurlar yönünü güneye çevirmiştir (Memiş, 2020: 221). I. Tukulti-Ninurta (İÖ 1244-1208) Babil'e saldırarak ele geçirmiş, bu tapınakta bulunan dini metinlerin bulunduğu tabletleri ve Marduk Heykeli'ni Asur'a taşımış yazıtlarında da şunları ifade etmiştir:

‘‘Kaştíliaşu’yu ele geçirdim ve soylu boynunu bir tabure gibi ayaklarımın altına aldım. Bağlayarak Asur kentine, efendimin huzuruna bir tutsak olarak getirdim. Böylece tüm Sümer ve Akad’ın efendisi oldum ve yurdumun doğu sınırını Aşağı Deniz’e kadar genişlettim.’’

Sümerlerden beri devam eden Mezopotamya kültürü böylece Babillerden Asur’a taşınmış oluyor ve Asur kültürü büyük ölçüde eski Mezopotamya ve Babil kültüründen etkilenmiş oluyordu (Oates, 2015: 98).

Babil krallığında Orta Asur yönetimi çok uzun yıllar devam etmemiştir. Güney Mezopotamya’daki Kassit egemenliğine asıl son verenler Elamlılar olmuştur. Şutruk-Nuhunte adlı Elam kralı, yaklaşık İÖ 1155 yıllarında Babil ve çevresine saldırarak yağmalamış ve Sippar kentinde bulunan Hammurabi ve Naram-Sin Stelleri’ni Susa’ya taşımıştır. Naram-Sin Steli üzerine kendi başarılarını anlatan eklemeler yapmıştır. Babil’i kendilerine bağlı bir krallık haline getirerek Elamlı valilerin yönetimine bırakmıştır. Böylece Kassitler tarih sahnesinden silinmiş oluyordu (Oates, 2015: 102).

İkinci bin yılın son dönemlerine rastlayan bu dönemde Ege, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Mısır’da, Deniz Kavimleri Göçü yaşanmaktaydı ki uzak kalmasına rağmen bu olaylar Mezopotamya’yı da etkilemiştir. Tunç Çağı’nın sona erip Demir Çağı’nın başlamasına neden olan bu olay neticesinde Mezopotamya’da birkaç yüzyıl bayındırlık, siyasal ve sosyal alanlarda bir duraklama yaşandığı görülür (Oates, 2015: 110).

Kassitler egemenliklerini kaybettikten sonra Babil halkı içerisinde asimile olmuşlardır. Babilce isimler kullanmışlardır. Kırsal alanda yaşayanlar kabileler şeklinde bir yaşam sürdürmüş ve benliklerini korumuşlardır. Bazı Kassitliler önemli devlet görevlerine getirilmiş ve kayda değer yükselmeler göstermişlerdir.

Kassitler, Asurlardaki zafer stellerine benzer olarak sınır bölgelerine *Kudurru* adını verdikleri sınır taşları dikmişlerdir (Oates, 2015: 108). Yöneticileri bu taşlarda kendilerinden fazla söz etmişler ve devlet yönetimi hakkında bazı ipuçlarına yer verilmiştir. *Şaknu* (yönetici) adını verdikleri valiler aracılığı ile eyaletleri yönetmişlerdir.

Kassitler, Babillerin dini inanışlarına büyük saygı gösterdikleri gibi kendi kültürlerine ait tanrıları da bulunmaktaydı. Ugarit Tabletleri'nde adı geçen Şukamuna ve eşi Şimalija bölgeye ait tanrılar değildi. Bu iki tanrının dağları sembolize eden baş tanrı ve tanrıça olduğu düşünülmektedir. Kassitlerde; hava tanrısı Buriaş, güneş tanrısı Sah, ay tanrısı Şipak da pantheonun üyeleri arasındadır (Köroğlu, 2008: 122).

3.10. Hurri-Mitanni Devleti

Hurri- Mitanni Devleti, ikinci bin yılın ortalarında Eski Babil krallığının yıkılmasıyla Hurri toplumlarının, Hint- Avrupa kökenli Mitannili yöneticiler önderliğinde kurulmuş bir krallıktır. İÖ 1500'lü yıllardan İÖ 14. Yüzyılın ortalarına kadar Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'yi etkileri altına almışlardır (Kınal, 1967: 206). Hurri-Mitanni krallığı İÖ 1550- 1350 yılları arasında Mısır'dan sonra bölgenin en güçlü devletlerinden birisiydi. Yeri günümüzde hala bulunamamış Vaşugani adında, Ceylanpınar yakınlarında olduğu düşünülen bir başkenti olan bu krallığın; doğuda Zagros Dağları, batıda Akdeniz kıyıları, kuzeyde Toroslar, hatta Elazığ ve Malatya bölgesi, güneyde ise tam kesin bir sınır belirtilmemekle beraber; Kassitlerin güçsüz düştükleri dönemlerde Kassitlerin etki alanına kadar uzanmaktaydı (Bingöl, 2014: 125). 13. Yüzyıl ortalarına kadar önce Hitit, sonra da Orta Asur krallığının egemenliği altında varlıklarını sürdürmüşlerdir (Köroğlu, 2021: 126).

Hurri kültürü doruk noktasına Mitanni göçleriyle ulaşmıştır. Mitannili soylu sınıfın, Hurri yönetimini ele geçirmesiyle Hurri-Mitanni Devleti sınırları Suriye-Filistin yönünde güneye doğru genişlemiştir (Bingöl, 2014: 117).

Başkenti henüz bulunamamış olan bu krallığın sarayları, tapınakları, yönetim binaları, krallık arşivleri de bulunamadığı için bilgiler yetersizdir. Yukarı Habur bölgesindeki Tel Brak, krallığın en doğusunda bulunan Nuzi (Gasur), Kerkük yakınlarında Arrapha (Kerkük), en batıda ise Alalah (Tel Açana) en önemli merkezleri arasında sayılmaktadır. Krallık hakkında ki önemli bilgiler bu merkezlerden elde edilmiştir. Ayrıca Mısır'da bulunan el-Amarna arşivindeki mektuplar. Hitit yazıtları ve Orta Asur krallığı ile olan siyasi yazışmalar devletin siyasal ve tarihi gelişimi hakkında bilgiler vermektedir.

Hurri-Mitanni Devleti, Asur, Babil ve Nuzi belgelerinde Hanigalbat; Mısır'da ise Naharina ve Nahrina olarak adlandırılır. Hanigalbat, "Hurrilerin Ülkesi" olarak ifade edilir ve devletin etnik yapısını ifade eder. Mısırlılar, Mitanni Devleti'ni tanımlarken coğrafi konumlarından dolayı nehir anlamına gelen Naharina/ Nahrina terimlerini kullanmışlardır (Bingöl, 2014: 124).

Hurriler, Kuzey Mezopotamya'ya 3. binyıl sonlarında gelmiş ve burada küçük krallıklar kurmuşlardır. Bu küçük krallıklardan Elazığ'da kurulan İşuwa krallığı ve batıda Çukurova'daki Kizzuwatna, ikinci bin yılın ikinci yarısında adlarında söz ettirmişlerdir (Bingöl, 2014: 120). Nüfusun çoğunluğunu Hurri kökenli topluluklar oluştururken batıda Sami kökenli doğuda ise Amurru ve Asur kökenli topluluklar bulunmaktaydı.

Yönetici sınıf Hint-Avrupa kökenli Mitannilerden oluşmaktaydı. 2. binyıl içinde bölgeye geldikleri düşünülen Mitannilerin Mitra, Varuna, İndra, Nasatya ve Veda adında Hint kökenli tanrı isimlerini kendileri ile getirdikleri düşünülmektedir. Hurriler, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgesinde kalabalık bir halk iken Hint Avrupa kökenli ve kendilerine "Maiteni" diyen genç ve savaşçı bir grup, Hurrilere karışarak ve yönetimi ele geçirerek bölgede Mısır'dan sonra en önemli güç haline gelmişlerdir (Bingöl, 2014: 124). Bölgeye ait olmayan ölü yakma geleneği de Mitannili krallar tarafından uygulanan bir gelenek olarak devam etmiş ve yaygınlaşmıştır.

Devlete ait bir arşivin bulunamamış olması Hurri-Mitanni Devleti'nin kral listesinin bulunmayışı tarihsel olarak bir sıralama yapmamızı ve bilgi sahibi olmamızı engellemektedir. Mitanniler ile ilgili bilgilerimiz ancak Hitit Kralı I. Hattuşili ve onu izleyen I. Murşili'nin 1595'te yapmış olduğu Babil seferi esnasında tutulan kayıtlar kadardır. Bu kayıtlar esnasında bölgede merkezi bir Mitanni krallığı bulunmadığından yerel krallıklardan bahsedilmiştir. Mısırlılara ait el-Amarna arşivlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hurri-Mitanni krallığı 15. yüzyılda siyasi bir güç olduğu düşünülmektedir.

Alalah'ta bulunan yazıtların mühürlerinde adı geçen Kirta ve oğlu I. Şuttarna, devletin ilk iki kralı olarak kabul edilirler. En doğuda Nuzi ve en batıda bulunan Alalah'ta keşfedilen yazıtlarda adı geçen Parratarna, anlaşıldığı kadarıyla ülkede siyasi birliği sağlayan ve sınırları batıda Kizzuwatna (Çukurova) ve doğuda Nuzi ile Terka'ya kadar genişleten ilk kraldır. Eski yerel krallıklar destek ve vergi vermek şartıyla varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Alalah'ta, İrdimi adlı kralın diktirdiği yazıtlarda kendisinin Mitanni kralları tarafından himaye edildiğini yazdırması buna kanıt olarak gösterilebilir (Köroğlu, 2008: 126).

Mitanni yönetimi, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki gücünü 14. Yüzyıl ortalarına kadar korumuşlardır. Ancak Mısır'ın 18. Sülale firavunlarından II. Amonephis döneminde Doğu Akdeniz kıyılarına seferler düzenlenmesiyle Mısır ile Mitanni yönetimi karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde Mitanni yönetiminde Sauştatar bulunmaktadır. Sauştatar ve babası Parsatatar Nuzi'de ele geçen mektuplardaki silindir mühürlerinden

tanınmaktadırlar. Sauštatar da atası Parratarna gibi ülkenin tümünde siyasi birliği sağlamıştır. Hitit Kralı Šuppiluliuma ve Mitanni kralı Šattivaza arasında yapılan anlaşmada geçen bilgiye göre; Sauštatar, başkent Waššukani'deki sarayın altından ve gümüşten yapılmış kapısını Asur'dan getirtmiştir.

Mısır-Mitanni çekişmesi 15. Yüzyıl sonları ile 14. Yüzyıl başlarında da devam etmiştir. Ancak bu çekişme iki devlet arasında kurulan akrabalık ilişkileri ile yumuşatılmıştır. III. ve IV. Tutmosis döneminde ki çekişmeler, Mitanni kralı I. Artatama'nın kızını IV. Tutmosis ile evlendirmesi ile son bulmuştur (Kınal, 1943: 102). Yine Mitanni krallarından Tuşratta kızı Tadu-Hepa'yı III. Amenophis'le evlendirmiştir (Kınal, 1943: 103). Hurri-Mitanni Devleti, Mısır'la kurduğu bu diplomatik ilişkilerle güney sınırlarını güvenceye almışlardır. Ancak kuzeyde güç kazanan Hititler, Hurri ülkesi ile ilgilenmeye devam etmiştir. El-Amarna mektuplarından edinilen bilgilere göre; Tuşratta, bir mektupta damadı III. Amenophis'i Hititlere karşı kazandığı zafer hakkında bilgilendirmektedir. En önemli Mitanni krallarından olan Tuşratta hakkındaki bilgilere III ve IV. Amonephs'e yazdığı mektuplardan ulaşılmaktadır.

Hititlerin Šuppiluliuma önderliğinde Mitanni ülkesine yaptığı ilk sefer Tuşratta'nın yazmış olduğu mektup doğrultusunda başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Šuppiluliuma, öncelikle yerel Mitanni krallığı olan Kizzuwatna'yı kendisine bağlamıştır. Daha sonra kıyı Akdeniz bölgesini ele geçirerek buradaki Mısır-Mitanni çıkarlarına engel olmuştur. Tuşratta üzerine yaptığı seferle Tuşratta'yı yenilgiye uğratmış ve Suriye'yi kendi denetimine almaya çalışmıştır. Bu dönemde Tuşratta'nın kardeşi Artatama'nın Mitanni topraklarında ayrı ve rakip bir devlet kurma çabası olmuştur. Bu hareket Hititler tarafından desteklenmiştir. Tuşratta bir saray entrikası ile öldürülünce yerine Hitit yanlısı Mattivaza tahta getirilmiştir. Bu süreçte Hurri-Mitanni Devleti, batıdaki topraklarının çoğunun yönetimini yitirirken doğuda da Asur krallığı güç kazanmaya başlamıştır (Kınal, 1967: 209).

Asurların yükselişi ile iki taraftan saldırılara uğramaya başlayan Hurri-Mitanni Devleti son bulmaya yaklaşmıştır. Hitit yanlısı Mattivaza'ya karşı ayaklanan başka bir Mitannili olan III. Šattarna, Asur Kralı I. Asur-Ubalit (İÖ 1365-1330) tarafından desteklenmiştir. Böylece Nuzi ve Arrapha'yı Asur'a katmayı başarmıştır. Batıda ise Šuppiluliuma'nın yayılmacı faaliyetleri neticesinde merkezi krallık güç kaybetmiş ve yerel Mitanni devletleri bağımsızlık yolunda ayrışmalara başlamışlardır. Hurri-Mitanni Devleti, batıdan ve doğudan ayrışmaların başlaması ile Yukarı Habur bölgesinde varlığını biraz

daha sürdürebilmiştir. Asur Kralı Adad-Nirari (İÖ 1307-1275) döneminde Hannigalbat olarak adlandırılan Hurri-Mitanni ülkesinin topraklarını vergiye bağlayarak vasal bir bölge haline getirmiştir (Kınal, 1963: 12). Adad- Nirari'den sonra I. Salmanassar (İÖ 1274-1245) ise krallığının başlarında, Mitanni Kralı II. Şattuara'yı mağlup ederek, Mitanni krallığı topraklarını Asur'a katmıştır (Bingöl, 2014: 27). Orta Asur krallığı, Kuzey Suriye'den 14000 kişiyi başka yerlere göç ettirerek bu bölgede kendisine karşı yeni bir güç oluşmasının önüne geçmek istemiştir. Asur krallığının başvurduğu nüfus nakli geleneğinin erken örneğini Hurri-Mitannilere karşı uygulamıştır (Köroğlu, 2008: 128).

Hurri-Mitanni Devleti, yönetici ve halkı farklı olmasına ve Hint-Avrupa kökenli olmalarına karşın, yazışmalarda Akadca'yı kullanmışlardır. Kültür olarak Mezopotamya kültürünün etkisinde kalmış olmaları, Mezopotamya kültürünün gelişmiş ve baskın bir kültür olduğunun göstergesidir. Bırakmış oldukları kültür mirasları ve kendine özgü siyah beyaz çanak çömlek kültürleri; Asurların son vermesiyle ortadan kalkmamış yerel krallıklar aracılığıyla Asur himayesinde devam etmiştir (Köroğlu, 2008: 129).

3.11. Orta Asur Krallığı

Kuzey Mezopotamya'da önemli bir kent olan Asur, dönem dönem etkisini kaybetse de yaklaşık iki bin yıl tarih sahnesinde varlığını sürdürmüştür. Eski Babil krallığının son dönemlerinde, I. Şamsi-Adad önderliğinde; Anadolu ile yapılan ticaretin merkezi konumunda olan Asur, 50 yıl kadar kesinti olması haricinde İÖ 1920-1750 yılları arasında yaklaşık 150 yıl kadar aktif ticaretin merkezi olmuştur. İÖ 15.yüzyılda Hurri-Mitanni krallığı himayesinde varlığını sürdüren Asur Devleti, Hitit saldırılarıyla zayıflayan Mitanni krallığının, baskısından kurtularak güç kazanmaya ve 14. yüzyıl ortalarında siyasi bir güç olarak bölgede yeniden söz sahibi olmayı başarmıştır.

Hurri-Mitanni Devleti himayesinde geçen dönemde de Asur kentinin, krallar tarafından yönetildiği ve başa geçen kralların kral listesinde yer aldıkları görülmektedir. Bu dönem kralları Mitannili yöneticiler tarafından, Mitanni yanlısı krallardan seçilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle ikinci binyılın ikinci yarısı Orta Asur Devleti Dönemi olarak kabul edilse de daha çok Asur-uballit (İÖ 1365-1330) ve I. Tiglat-pileasar (İÖ 1114-1076) dönemleri arasında güçlü bir Asur krallığında söz edilmiştir (Sever, 1987: 423).

Asur-uballit (İÖ 1365-1330) döneminde Mitanni'nin, Hitit saldırılarıyla zayıflamaya başlamış ve Asurlar da yeniden yerel bir krallık olarak güç kazanmaya başlamıştır. Asur-

uballit, batıda Nuzi ve Arrapha'yı alarak Zagroslara ve kuzeyde de Toroslara kadar sınırlarını genişletmiştir. Diplomatik anlamda da kendisinin Mitanni ile eş pozisyonda gördüğüne dair yazışmaları Amarna arşivinde mevcuttur.

Asur'un bölgede güçlenmesini istemeyen tek devlet Mitanniler değildi. Güneyde Babil krallığı alanında hüküm süren Kassitler de Asurların bu güçlenmesinden kuşku duyuyordu. Asur-uballit'in çağdaşı olan Karahardaş, bu kuşkudan duyulan baskıyı azaltabilmek adına Asurlu bir prenses ile evlenerek belli bir süre baskıyı azaltmış olsa da Asur-uballit'in ölmesiyle bölgesel çekişmeler devam etmiştir. Güneydoğu'da Elam baskısı, kuzeyde ise Asur tehdidi arasında kalan Babil, oldukça zor duruma düşmüştür (Köroğlu, 2008: 132).

Orta Asur krallığı I. Adad-nirari Dönemi'nde (İÖ 1307-1275), Güney Mezopotamya ve Kuzey Suriye içlerine kadar girerek etkinlik alanını genişletmişlerdir. Hurri- Mitanni krallığına (Hanigalbat ülkesi) seferler düzenleyerek vergiye bağlamış ve vasal ülke haline getirmiştir. Ardılı olan I. Salmanassar (İÖ 1274-1245) Hurri-Mitanni krallığını tam olarak ortadan kaldırmış ve bölge halkını göç ettirerek Asurlara karşı yeniden güç toplama olasılığını bitirmiştir (Memiş, 2020: 221). I. Salmanassar, Kuzeye doğru hareket ederek Anadolu dağlarında yaşayan Uruatri adındaki kavimlerle de savaşmıştır. Adları ilk kez bu dönemde anılan bu kavimler 9. yüzyılda Van ve çevresinde güç kazanıp Asurlarla savaşacak düzeye gelecek olan Urartular'ın atalarıdır (Bingöl, 2014: 127).

Orta Asur krallığı, batıda Fırat Nehri'ne kuzeyde Yukarı Dicle bölgesine kadar etki alanını genişletmiştir. Özellikle de Yukarı Dicle bölgesinde Tuşhan, Sinabu ve Tidu adlı garnizonlar kurarak Nairi ülkesi (= Urartu) sınırlarına yerleşmiştir. Diyarbakır ile Tepe Beldesi arasında bulunan Üçtepe ve Ziyaret Tepe kazılarında ele geçirilen Orta Asur krallığına ait kalıntılar, Orta Asur krallığının bölgede gerçekleştirdiği faaliyetleri kanıtlar niteliktedir. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan yerel krallıklar Asur hâkimiyetini tanıyarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Büyüyen Asur krallığı ise kalabalık şehirlerinin gıda ihtiyacını karşılamak için verimli bölgelere hâkimiyet kurma yoluna girmişlerdir.

Salmanassar'den sonra Asur kralı olan I. Tukilti-ninurta (İÖ 1244-1208), kuzeyde Nairi ülkesi, güneyde ise Babil üzerine yayılmacı politika benimsemiştir (Çilingiroğlu, 1997: 17). Van Gölü Havzası'nın batısında yer aldığı düşünülen Nairi ülkesinin Güney sınırı Mardin'in Kaşiyari (Tur-Abdin) Dağları'na inmekteydi. Orta Asur Kralı, Nairi bölgesine yağma amaçlı seferler düzenliyordu. Yağmaların nedeni ise bölgenin verimli

arazilere sahip olmasıydı. Daha sonra bahsedeceğimiz Deniz Kavimleri Göçleri esnasında bu yağmalar yapılamadığı için Asur ülkesinde tahıl yetersizliği baş gösterecek ve ekonomik olarak güçsüzleşecektir. Mezopotamya bölgesi ticari olarak kazançlı bir bölge olmasına karşın, zaman içinde tahıl tarımı açısından çokta verimli bir bölge değildir. Bölge devletleri ekonomik güçlerini daha çok yaptıkları ticari faaliyetlerden ve sömürgecilikten almaktaydılar. Mitanni ülkesine yapılan seferler sonucunda yaptırılan göçler, Nairi bölgesinde ki tarıma elverişli alanlara yapılmış ve Mitanni halkına tarım yaptırılarak elde edilen tarım ürünleriyle Orta Asur krallığının gıda ihtiyaçları karşılanmıştır. Devlet örgütlenmesi ve sömürgecilik faaliyetleri açısından önemli sayılabilecek bir örnektir.

Güneyde ise Babil ülkesine sahip olmak için çeşitli seferler düzenlenmiştir. Babil'e hâkim olmak, Sümer ve Akad miraslarına sahip olmak anlamına geliyordu. Tukilti-ninurta, Babil Kralı IV. Kaştiliaş'ı (İÖ 1242-1235) yenmiş ve yerine Asurlu bir yönetici tayin ederek Babil'i bağlı bir krallık haline getirmiştir. Babil'de bulunan Marduk Heykeli'ni Asur'a getirmiştir (Oates, 2015: 99). Böylece Marduk, Asurların da inandığı bir tanrı haline gelerek Babil kültürünün etkileri Asur'da görülmeye başlanmıştır (Köroğlu, 2008: 136).

Tukilti-ninurta, bir saray entrikası sonucunda taht varisi olan oğlu Asur-nadin-apli (İÖ 1207-1204) önderliğinde başlayan bir isyan sonucunda sarayında hapsedilip saray ateşe verilmiştir (Oates, 2015: 99). Tukilti-ninurta'nın ölümünden sonra krallık hızla zayıflamaya başlamıştır ve Asur gücü yakın doğudaki etkinliğini yitirmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 18). Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun ne kadar elde tutulduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak Babil krallığı kısa sürede elden çıkmış, hatta Asur'a saldırabilecek ve vergi alabilecek düzeye gelmiştir. Bu dönemde Ege, Mısır ve Bütün Akdeniz Havzası, Deniz Kavimleri olarak adlandırılan bir kavimin göçleri ile tehlike altına girmiştir. Bu kavmin tehdidi sonucunda Kuzey Suriye ve Mezopotamya bölgesinde imar faaliyetleri duracak seviyeye gelmiştir. Ayrıca Batı Sami topluluklarına benzeyen Âramilerin, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya sızmasıyla, Asur krallığının zayıflaması hızlanmıştır. Asur Kralı I. Asur-reş-işi (İÖ 1132-1115) her ne kadar başarılı mücadeleler yaptığını söylese de bu grupların bölgeye sızmasına engel olamamıştır.

Âramilerin, bölgeye sızması ve bölgede Orta Asur krallığına tehdit olması durumuna karşın son güçlü Asur Kralı I. Tiglat-pileser (İÖ 1114-1076) olmuştur. Âramiler üzerine başarılı olduğunu iddia ettiği 28 sefer düzenlemiştir. Ancak bu seferlerin bazen yılda iki defa olmak üzere düzenlenmiş olması da seferlerin başarıya ulaşmadığı hakkında kanıt

olarak gösterilebilir. Âramilerle uğraşan Asurlar, bir yandan da daha bir krallık kurmamış olsalar da doğuda Van Gölü çevresinde kurulan Urartu krallığıyla uğraşmak zorunda idi. Göçlerle bölgeye gelen Muşki adındaki toplulukla da savaşmak zorunda kalan Asurlar oldukça zor durumda kalıyordu (Kınal, 1987: 233). Muşkilerin Ege Göçleri ile bölgeye Friglerle beraber geldiği ya da Thrak kavimlerinin göçleriyle bölgeye gelerek Friglerle birleştiği gibi kanılar mevcuttur ve tartışmalıdır (Kınal, 1987: 231). Asurlar ile Muşkilerin Torosların eteklerinde Kadmuhi (Kommagene) adı verilen bölgede savaştıkları ifade edilmektedir. Muşkilere karşı zafer elde eden Tiglet-pileser, bu bölgede hâkimiyet kurduktan sonra Nairi ülkesi üzerine de seferler düzenlemiştir. Tukilti-ninurta'dan sonra zayıflamış olan Asur gücü Tiglat-pileser döneminde eski gücüne kavuşmaya çalışmıştır. Yaklaşık 130 yıl sonra Nairi ülkesine düzenlenen seferler sonucunda bölge hâkimiyet altına tekrar alınmıştır (Çilingiroğlu, 1997: 19). Muşkiler ile mücadele, Yeni Asur krallığı döneminde de devam etmiştir.

Orta Asur krallığı döneminde başlayan yıllık yazma geleneği (annal), Asur tarihi hakkında kronolojik bir bilgi verse de yazılan yıllıklarda kralların övülmesi objektif tarihten bahsetmemize engel olmaktadır. Asur krallığının İÖ 11-10 yüzyıllara kadar uzak bölgelere yaptığı seferler ve bu seferlerde uyguladığı politikalardan anlaşıldığı üzere sorunlarını daha çok zor kullanarak çözme yoluna gitmiştir.

Asur-bel-kala (İÖ 1073-1056) döneminde de Uruadri gibi uzak ülkelere seferler düzenlenmiştir. Ancak Asur-bel-kala'dan sonra Uruadri ve Nairi Ülkeleri ile ilgili bilgi veren kaynaklar tekrar susmuştur. Ârami göçlerinden dolayı uzak bölgelere yapılan seferler kalıcı ve etkili olmamıştır (Memiş, 2017: 202). Ârami nüfusu ise bölgede etkisini giderek arttırmış ve nüfusun çoğunluğunu teşkil etmeye başlamıştır. Bu bölgeye zaman içerisinde sırasıyla güneyden Asurlular, güneybatıdan Amurrular, Kuzeybatıdan Hurriler, ikinci binyıl sonlarında ise Âramiler göç etmişlerdir (Çilingiroğlu, 1997: 20).

Orta Asur krallığı toplum olarak ataerkil bir yapıya sahiptir. Kadın evlenmeden önce babasının himayesinde, evlendikten sonra ise kocasının himayesine girmiştir. Asurlar toplum düzenini sağlamak için kanunlar çıkarıp fermanlar yayınlamışlardır (Köroğlu, 2008: 139).

3.12. Ön Asya'da Ege Göçü Dalgaları ve Demir Çağı'nın Başlangıcı

12. yüzyıl başlarında, Güney Mezopotamya'da Kassit egemenliği, Kuzeyde ise Orta Asur krallığı'nın zayıflamasıyla Anadolu ve Mezopotamya bölgesinde bazı karışıklıklar

meydana gelmiştir. III. Ramses kayıtlarında “ Deniz Kavimleri” adı verilen yabancı ve istilacı bir kavmin bölgeye gelmesiyle uzak seferler ve imar faaliyetleri duraklamıştır (Oates, 2015: 109).

Yunanistan, Ege bölgesi, Batı Anadolu ve Akdeniz kıyılarını ele geçirmeyi başaran bu kavimler; İstanbul ve Çanakkale Boğazları’nı aşarak Anadolu’ya giren kavimlerden biri olan Thraklar ve Herodotos’un, Brigler dediği Phrygler’i oluşturuyordu. Daha sonra Hitit imparatorluğunu merkezi olan bölge, Phryglerin ülkesinin bir parçası olacaktı. Bu durum göçler sonucunda Anadolu’da siyasi yapının değiştiğinin kanıtıdır. Phryglerin İç Anadolu’yu aşarak Güneydoğu Anadolu bölgesine ulaşan bir kolu da Hitit Çağı’nda adı Kummuh (Klasik Çağ’da Kommagene) olan bugünkü Adıyaman’a kadar ilerlemişti. Onları bu bölgede durduran Asurlar, onlardan Muşkiler diye söz ettiler (Taşdöner, 2012: 97). Ege Denizi’ni aşarak Ön Asya’ya gelen kavimler, Hitit şehirlerini yağmalayarak Hititlere son vermişlerdir (Mansel, 2020: 94). Fakat Hititlerin yıkılmasında bu göçlerin tek başına etkili olduğunu kanıtlayacak arkeolojik bir bulgu bulunmamaktadır. İstilacı kavmin, Hititleri zayıflatmasıyla bağlı krallıkların, bu zayıflıktan faydalanarak isyan etmeleri; Hititlerin yıkılmasındaki diğer olası nedenler arasında sayılmaktadır (Taşdöner, 2012: 98). Günümüz tarihçilerinin Ege Göçleri dediği bu kitlesel göçün, Mısır’a dayanan uzantılarına Mısırlılar tarafından “Deniz Ülkelerinden Gelenler” ya da “Dört Bir Yandan Gelen Kuzeyliler” denilmiştir. Günümüz tarihçileri, Mısır firavunu Merneptah’ın istilacı kavim hakkındaki ifadelerini “Deniz Kavimleri” ya da “Deniz Halkları” şeklinde kısaltarak tarihe mal etmişlerdir. Bu göçlere ilişkin bilgi edinilen tek çağdaş yazılı kayıt iki Mısır Firavuna, yani Merneptah ve III. Ramses’e aittir. Bu yazıtlardan ve bölgede vuku bulan hareketlilikten istilaların yaklaşık tarihi ve ne kadar sürdüğü ile ilgili yorumlar yapılabilmektedir. Göçlerin yaklaşık olarak İÖ 1209 yılında başladığı ve aralıklarla bir asır kadar sürdüğü ifade edilmektedir (Taşdöner, 2012: 93). III. Ramses hem denizde hem karada bu kavimleri yenerek Mısır’a yerleşmelerini engellemiştir (Kınal, 1963: 10).

Deniz kavimlerinin neden olduğu bu güvensiz ortamın ticari faaliyetlerin de aksamasına neden olmuştur. Bu güvensiz ortamdan etkilenen tek ekonomik faaliyet ticaret olmamıştır. Tarımsal faaliyetlerde de aksamalar meydana gelmiştir. Ekonomik ortamda meydana gelen bu aksamalar imar faaliyetlerin de kesintiye uğramasına neden olmuştur. Deniz kavimlerinin neden olduğu bu göç dalgası sadece göçlerin yaşandığı yerlerde değil, Ön Asya’nın bütününe etkilemiştir (Köroğlu, 2008: 141).

Toplum ve devlet yönetimi üzerinde etkili olan bu gelişmeler tarihçiler tarafından

incelenirken Tunç Çağı'nın sonu Demir Çağı'nın başlangıcı olarak sınıflandırılmıştır. Geniş bir alanda kitlesel etkilere neden olan bu olay, bir çağın kapanıp yeni bir çağın başlangıcına neden olmuştur diyebiliriz. Deniz Kavimleri Göçleri, diğer adıyla Ege Göçleri, İÖ 12. yüzyılda başladığı düşünülmektedir (Mansel, 2020: 93). Göçlerin başlama nedenleri kesin olarak bilinmemekle beraber göçlere bir iklim değişikliğinin neden olmuş olabileceğine ilişkin görüş, genel kanı olarak kabul edilmektedir. Bu görüşe göre; söz konusu iklim değişikliği, Anadolu'yu istila eden ilk kitlesel göçü takip eden bin yıllık süre içinde ortalama sıcaklık 1,5 santigrat derece kadar düşmüş, iklimsel soğuma dünyanın kuzey yarım küresinde tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilediğinden gıda maddelerinin üretimi düşmüş bu durum açlık sorununun yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim Merneptah'ın Karnak'daki kahramanlık yazıtında da onların, saldırılarının nedeninin açlık olduğu söylenmiştir (Taşdöner, 2012: 99). Bu olasılıklara ek olarak; dağlık bir arazi yapısına sahip olan Yunanistan, tarımsal üretim açısından verimsiz bir alanda bulunuyordu. Ekonomisinin temelini ise deniz ticaretleri oluşturuyordu. Göç yapılmadan önce Yunanistan'daki deniz ticaretinin baş aktörlerinden olan güçlü ve zengin Aka Uygarlığı'nın çökmesiyle Doğu Akdeniz'deki ticari hareketlilik de sona ermişti. Ekonomik çöküşe çare olarak göç etmeyi uygun gören topluluk, yön olarak zenginliğin akış noktası olarak gördüğü doğuyu seçmiş ve Anadolu üzerine bir göç hareketi başlamıştır. Göç ve istila faaliyetlerinin etkili olduğu bu dönemde Anadolu'da yazılı kaynak pek bulunmadığı için, bu döneme -Anadolu için- "Karanlık Çağ" adı verilmektedir. Hitit İmparatorluğu'nun 12. Yüzyılda Ege Göçleri'yle gelen kavimler tarafından yıkılmasıyla, İÖ 1. Bin Anadolu'sunda siyasal güç dengesi sürekli olarak değişmiştir (Eroğlu, 2014: 44). Orta Asur krallığının Anadolu üzerindeki kolonicilik faaliyetleri bu dönemde kesintiye uğramış ve Anadolu'da bulunan büyük kentler yerel krallıkların yönetimine bırakılmıştır.

Bu dönemde bölgeyi savunacak büyük bir güç bulunmamaktadır. Güneyde Kassit yönetiminde Âramiler, Elam saldırılarından dolayı zayıflamışken; Orta Asur krallığı ise Ârami göçleri ile zayıflamış durumdaydı. İÖ 1200 ve 900'lü yıllar arasında Anadolu'da güçlü bir otoriteden bahsedilememektedir.

Mezopotamya bölgesi doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölge değildir. Bu bölgede kurulan krallıkların ekonomik kaynağını yaptıkları ticaret oluşturmaktaydı. Yaptıkları ticaret ölçüsünde güçlenen bölge krallıkları, Ege Göçleri sonucunda Anadolu ve Akdeniz kıyılarının yağmalanması ve istila edilmesinden dolayı ticari faaliyetlere ara vermek zorunda kalmışlardır. Bu duruma, bölgeye yapılan farklı göçler ve saldırılar da

eklenince siyasi bir otorite boşluğunun oluşması ve ekonomik problemlerin oluşması kaçınılmaz olmuştur.

İÖ 1200'lü yıllardan itibaren güç kaybetmeye başlayan Orta Asur krallığı doğudan batıya yapılan mal sevkiyatında da sorun yaşamasından dolayı İÖ 1050-950 yılları arasında mimari ve sanatsal alanlarda da çöküş dönemi içerisine girmiştir.

Tüm bu yaşananların sonucu olarak, Mezopotamya ve çevresini ifade eden Ön Asya'da İÖ 10. yüzyıldan itibaren farklı siyasi güçler ortaya çıkmıştır (Mansel, 2020: 98). Mezopotamya'nın batısında İsrail ve Fenikeliler, Torosların eteklerinde Geç Hitit Krallıkları, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Ârami Kabileleri yeni güç merkezleri olarak ortaya çıkmışlardır. Bunlardan ise Âramilerin, Mezopotamya bölgesinde en etkin güç olarak ortaya çıktığı görülmektedir ve İÖ 11 ile 10. Asırların, Ârami asrı olduğu görülmektedir (Memiş, 2017: 178).

3.13. Âramiler

Ârami Kavmi, İÖ 2. binyıl sonlarında Suriye Çölleri sınırında yaşayan göçebe bir topluluktur. Menşei tam olarak bilinmemekle birlikte Batı Sami dil grubundan lehçeler kullanmışlardır. Orta Asur ve Babil krallığı coğrafyasında göç hareketlerinde bulunarak Basra Körfezi'nden Amanos Dağları'na kadar uzanan, güney-kuzey yönlü güçlü bir krallık haline gelmiştir. Doğu Batı sınırlarını ise Lübnan'dan Kuzey Suriye'ye Ürdün ve Kuzey Mezopotamya'nın bütünü oluşturuyordu. Aram kelimesi ilk kez Akad Kralı Naramsin tarafından İÖ 23. Yüzyılda bir yazıtta Yukarı Fırat bölgesi için kullanılmış, bir yer adı olarak kayıtlara geçmiştir (Dinçkol, 1991: 268).

Yazılı belgelerde özellikle Asur krallığı için tehlike oluşturmaya başladığı 12. Yüzyılda yer almaya başlayan Âramiler, Kuzeybatı Sami dil grubuna giren dilleriyle Amurru ve İbranilere benzetilmekteydiler. Âramilerle asıl benzerlik gösteren ve bağlantı kurulan toplum ise Ahlamulardır. I. Salmanassar ve I. Tukilti-Ninurta dönemlerinde –İÖ 13. yüzyılda- Ahlamularla mücadele edildiği kayıt altına alınmıştır. Ahlamuların, Kuzey Suriye ve Arabistan'dan geldiği düşünülmektedir. Ahlamular da Âramiler gibi yarı göçebe bir topluluktur. I. Tiglat-Pileasar ve II. Aurnasirpal dönemlerinde, Âramilerden bahsederken ‘‘Ahrame Armaya’’ diye ifade edilmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 20). Bu birlikteliğin temeli ise tam olarak bilinmemektedir.

Âramiler, Suriye çöllerinde yarı göçebe yaşayan bir topluluktur. İÖ 12. Yüzyıldan itibaren özellikle Kuzey Suriye olmak üzere Mezopotamya, Doğu Akdeniz kıyıları ve

Güneydoğu Anadolu'ya sızmış ve buralarda küçük krallıklar kurmuşlardır. Hitit İmparatorluğu'nun aristokrat sınıfına nüfuz ederek, Geç Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde Hitit kent devletlerinde yönetici olmuşlardır.

Orta Asur krallığı'nda son güçlü kral olan I. Tiglat-Pileasar döneminden sonra (İÖ 1114-1076), devlet zayıflamaya başlamış ve göçebe topluluk olan Âramiler üzerine 28 sefer düzenlendiği kayıt altına alınmıştır. Yapılan seferlerden övgü ile bahsedilse de 28 defa yapılmış olması, seferlerin başarıya ulaşmadığını göstermektedir. Yeni Asur krallığı döneminde ise Âramiler ile ilgili farklı yöntemler denenmeye başlanmıştır. Âramilere karşı yapılan seferlerin başarısız olması sonucunda göçebe olan bu halk yerlerinden edilerek kitlesel göçe zorlanmış ve gittikleri yerde tarımsal üretim yapılması teşvik edilerek büyük kentlerin gıda ihtiyacı karşılanmak istenmiştir. Bu şekilde bölge güvenliği de sağlanması amaçlanmıştır (Köroğlu, 2021: 139). Ancak durum çokta Asurların beklediği gibi gelişmemiştir. Asur Devleti içlerine yapılan göçlerde Âramiler nüfuz olarak etkin hale gelmiştir. Özellikle Ârami dilinin Asur diline yatkın olması sebebi ile sarayda önemli görevlere getirilmişlerdir.

Ârami dilinin geniş bir alanda kullanılmaya başlanmasıyla başta ticaret olmak üzere farklı topluluklarla anlaşma dili olarak kullanılmıştır. Mezopotamya kültürünün Doğu Akdeniz kıyıları ve Kilikya başta olmak üzere batı toplumları üzerinde etkili olmasını sağlayan dil olmuştur.

Âramice yazı dilinde, çivi yazısı yerine alfabeyi kullanmıştır. Yazı dilinde kullanımı, çivi yazısından daha kolay olduğundan tercih sebebi olmuştur. Ârami yazısı Yunan yazısı gibi, Fenike dilinden kaynaklanmıştır (Memiş, 2017: 282). Kullanılan sembol bakımından çivi yazısından daha az sembol kullanılmış, yazı yazmak için ise bitki liflerinden elde edilen bir kâğıt türü olan papirüs kullanılmıştır. Tüm bu etkenler nedeniyle Yeni Asur krallığı da resmi yazışmalarında Ârami dilini kullanmıştır (Köroğlu, 2021: 148).

Âramice, kendi döneminde uluslararası bir dil olarak kullanılmıştır. Başta ticaret olmak üzere saray yazışmalarında da kullanıldığı görülmektedir. Günümüze kadar ise Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan Süryanilerce gelebilmiştir (Köroğlu, 2021: 148).

Âramice yazıtlarda genelde papirüs kullanıldığı için günümüze kadar gelememiştir. Âramiler ile ilgili bilgiler daha çok Asur kayıtlarında ve Eski Ahit'e dayandırılmaktadır. Az da olsa taş rölyeflere kazınmış kayıtlar da bulunmuştur. Taş üzerine kazınan yazıtlardan en eskisi İÖ 10. Yüzyıla tarihlendirilen tek satırlık bir yazıttır ve Tel Halaf'ta bulunmuştur.

Tel Halaf'a yakın bir bölge olan Tel Fahariya'da ise üzerinde Akadca ve Âramice yazıtlar olan bir heykel keşfedilmiştir. Asur döneminde önemini uzun yıllar korumuş olan Âramice dilinin günümüze sınırlı sayıda ulaşmasının nedeni papirüs üzerine yazılmış, yani kullanılan materyalin dayanıksız olmasıdır.

3.14. Yeni Asur Krallığı

İkinci bin yılın ikinci yarısında Hurri-Mitanni egemenliği altına girmiş olan Asur, İkinci bin yılın başlarında büyük tüccar ailelerin yönetiminde bir ticaret merkeziydi. Hurri-Mitanni egemenliğinin ardından İÖ 13 ve 10. Yüzyıllar arasında Babil, Mari ve Eşnunna önderliğinde Orta Asur krallığı olarak boy göstermişlerdir. Orta Asur krallığının son dönemleri Ârami göçleri ve batıdan gelen Deniz Kavimleri Göçleri ile oldukça sarsılmış ve sınırlarını başkente doğru çekmek zorunda kalmışlardır. İÖ 10. Yüzyıl ile 7. Yüzyıllar arasında bölgede hâkim güç olacak olan Yeni Asur krallığı hem bir imparatorluk haline gelmiş hem de Orta Asur krallığının kaybettiği alanlara hâkim olmak ve daha fazlasını elde etme çabasına girmiştir. III. Tiglat-pileser döneminde ise Güneyde Basra Körfezi, Güneybatıda Mısır, Batıda ise Anadolu içlerine kadar uzanan devasa sınırlara sahip olmuştur. Yeni Asur krallığının bu yayılcı politikası sayesinde Mezopotamya Kültürü ve özellikle yazısı komşu coğrafyalarda tanınmış ve günümüze kadar gelebilmiştir (Köroğlu, 2021: 153).

Yeni Asur krallığının dünyaca tanınan bir uygarlık olmasının altında asıl neden Doğu Akdeniz kıyılarına ve kutsal topraklara (Kudüs ve çevresi) yaptıkları seferlerdir. Bu sayede Eski Ahit'te adı geçen bir topluluk olmuşlardır. Ayrıca bölgede bulunan ve Yeni Asur krallığından bahseden tabletlerin British ve Louvre Müzeleri'nde yer alması bu uygarlığın tanınırlığını arttırmıştır (Köroğlu, 2021: 154).

Yeni Asur Medeniyeti Kendisinden önceki medeniyetlere göre yazıyı çok daha fazla kullanmışlardır. Ayrıca çok geniş olan yayılma alanlarının hepsinde hak iddia etmeleri nedeniyle bu ülkelerin kayıtlarında da adları geçmiştir. Bu nedenle Yeni Asur krallığına ait yazılı belgeler, öncesinde kurulan devletlere oranla çok daha fazladır. Komşu krallıkların kayıtlarından başka, Yeni Asur krallığında anal yazma geleneği de bulunmaktaydı. *Limnu kayıtları* adı verilen önemli devlet adamları tarafından yazılan ve o dönemde meydana gelen önemli olayların adlarının yıllara verildiği listelerdir. Bu listeler İÖ 9 ve 7. Yüzyıllar arasında doğru bir kronoloji oluşturmada faydalanan kaynaklardır. Yeni Asur krallığı ile ilgili bilgi toplamak için var olan bu kaynaklar çağdaşlarına göre oldukça yeterlidir.

Geçtiğimiz yüzyılda yapılan güneş tutulması hesaplamasında 15 Haziran 763 yılı olarak hesaplanan bir tutulmanın Limnu Kayıtları'nda da yer alması Kronolojik olarak Limnu Kayıtları'nın güvenilirliğini arttıran bir hesaplama olmuştur. Yeni Asur krallığı tarihi İÖ 8. yüzyıldan itibaren Âramiler, İÖ 7. Yüzyıllardan itibaren Mısırlılar, İÖ 5. Yüzyıldan itibaren ise Heradot, Ctesias, Diodoras gibi antik batılı yazarlar tarafından kayıt altına alınmıştır (Köroğlu, 2021: 156).

Orta Asur krallığı'nın son krallarından olan II. Asur (İÖ 934-912) ve oğlu II. Adad-nirari (İÖ 911-891) dönemlerinde toparlanmaya çalışılmıştır. Özellikle II. Asur, Kalhu ve Ninova çevresindeki istikrarsızlığa son vererek güven ortamı oluşturmaya çalışmıştır. II. Adad-Nirari ise Âramilere ve Nairi ülkesine karşı başarılı seferler düzenlemiştir (Çilingiroğlu, 1997: 20). Böylece kuzey ve batı bölgesi güvence altına alınmıştır. Güneyde ise Arrapha (Kerkük) Babil kontrolündeydi. Bu bölgenin kontrolünü elde etmeyi başarmışlardı. Güney ve doğu sınırlarını güvence altına alan Asurlar, bu defa daha önce ellerinde bulundurdıkları batı ve kuzey bölgelerini tekrar almayı hedefliyorlardı. II. Adad-nirari, büyük bölümünün Ârami himayesinde olan Hanigalbat, Huziirina (günümüzde Sultantepe) Guzana (Tel Halaf) çevresindeki Bit-Bahiani ve Haburu da içine alacak şekilde hâkimiyetini genişletmiştir. Bu dönemde Hanigalbat bölgesi'ne 7 sefer düzenlendiği ve vasal bir beylik haline getirildiği yazılmaktadır. Güneydeki Babil sınırı sorunu ise evlilik ve akrabalık yoluyla güvence altına alınmak istenmiştir.

II. Adad-nirari'den sonra yerine oğlu II. Tukulti-ninurta (İÖ 890-884) geçmiş ve babasının sefer düzenlediği bölgelere seferler düzenlemiştir. Nairi ülkesine yaptığı seferlerde Nairi ülkesinden ilk kez "Güçlü Nairi ülkeleri" diye bahsedilmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 20). Ârami Kabileleri'nin hâkimiyetinde olan Bit-Zamani, Kaşiyari (Tur Abdin) Dağları ve Mardin'i alarak, Diyarbakır bölgesi'ni ele geçirmiştir. Saldırıların sonucu dağılan Ârami grupları orduların geri çekilmesiyle tekrar yerlerine geldiklerinden Diyarbakır üzerine 3-4 sefer düzenlendiği yazılmıştır.

II. Tukulti-ninurta, Kuzey Suriye bölgesi ve akrabalık anlaşmaları ile güvence altına alınan güneydeki Babil bölgesine de seferler yaptığı yazılmaktadır. Güneyde Dur-Kurigalzu ve Sippar'ı ele geçirdiği kaydedilmiştir. II. Tukulti-ninurta döneminden itibaren Yeni Asur krallığı güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde Asur kralları atalarını örnek almış ve bir fütihat devri denilebilecek dönem başlangıcı olmuştur ki bu durum Yeni Asur krallığını milliyetçi bir yapı kazanmasına da sebep olmuştur. Milliyetçi yapı ise ülke politikasının emperyalizme dayalı bir hale gelmesine neden olmuştur (Memiş, 2020: 224).

II. Tukulti-ninurta dönemi analleri incelendiğinde dört bir yana sefer düzenlediği görülür. Özellikle kuzeyde Nairi (= Urartu) bölgesine seferler düzenlediği görülmüştür (Kınal, 1987: 249). O dönemde savaşlarda önemli yer tutan at ve katır temini için seferler düzenlemiştir. Kısa hükümdarlığı döneminde en önemli zaferini Bit-Zamani adlı (Diyarbakır bölgesi) Arami Kabilesi'ne karşı almıştır. Bu krallık Asur Devleti'ne bağlı, vasal bir krallık haline gelmiştir. Zafer kazandığı bölgelerden tahıl, saman, demir, tunç, kalay, atlar ve katırlar ganimet olarak alınmıştır (Gökçek, 2015: 125).

Bu dönemde Kuzey sınırlar Diyarbakır'ın kuzeyinde bulunan Sebenek Suyu'na kadar uzanıyordu. Bu durum o bölgeye hâkim olan, Bit-Zamani isimli Arami kabilesinin de hâkimiyet altına alındığının da kanıtı niteliğindedir (Memiş, 2020: 228).

Güçlü bir orduya sahip olmanın bir sonucu olarak Asur Devleti, Asur-nasir-pal ile birlikte yayılma politikasını daha da genişleterek sürdürmeye devam etti. Asur krallığına daha görkemli bir dönem yaşatacak olan II. Asur-nasir-pal (İÖ 883-859) tahta geçtiğinde sınırları genişlemiş olan Yeni Asur krallığını, Asur kentinden yönetemeyeceğini düşünerek Asur kentinin kuzeybatısında bulunan Kalhu kentini (bugünkü adı Nimrud'tur) başkent yapmıştır. Kentin çevresi 7,6 km uzunluğundaki büyük surlar ile çevrilidir. Kral, şehrin merkezine kendisi için görkemli bir saray yaptırmıştır (Gökçek, 2015: 129).

II. Asur-nasir-pal döneminde tutulan anallerde hâkimiyet alanının genişletilebilmesi için 14 sefer yapıldığı bilgisi yer almaktadır. II. Asur-nasir-pal'ın öncelikle hedefi batı ve Doğu Akdeniz kıyıları olmuştur. Eski Hitit Krallıkları'nın bulunduğu Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusunda egemenlik, Âramilerde olduğu için temel hedefi Ârami Krallıkları olmuştur (Memiş, 2020: 229).

II. Asur-nasir-pal, yönünü batıya çevirerek seferler düzenlemiştir. Batı seferlerinden önce doğuya üç sefer düzenleyip güvence altına aldıktan sonra Anadolu'nun Güneydoğu bölgesine, Nairi (Urartu) ülkesine, birçok sefer düzenlemiştir. Nairi ülkesi bu dönemde güçlü bir devlet haline gelmiş ve sınırları batıda Malatya'ya dayanmıştır. Bu dönemde Orta Anadolu'da ise Frig Devleti vardı (Kınal, 1987: 233). Bu seferler sonucunda ise bölgede sürekli asker bırakabileceği müstahkem mevkiiler kurarak hâkimiyetini kalıcı hale getirmeye çalışmıştır (Çilingiroğlu, 1997: 21). Nairi ülkesinin güneyine seferler düzenleyerek Tuşhan'a (Üçtepe) bir eyalet kurarak hem Toroslari hem Diyarbakır bölgesini denetim altına almayı hedeflemiştir. Amaç Diyarbakır'ı Başkent yapan Bit-Zamani kabilesi ve Toroslardan sağlanan geçitler ve yolları denetim altına almaktır. Bu durum Nairi bölgesinin giderek daha önemli bir bölge haline geldiğini göstermektedir.

Asur orduları bu dönemde Kuzey Suriye üzerinden batı ilerleyişlerine devam etmişlerdir. Bu güzergâhın önemli sayılacak nedenlerinden biri Kargamış'ın güneyindeki Bit-Adin'i adlı Arabi kabiledir. Til-Basrip (Tel Ahur) çevresine kurulan bu Arabi krallığı üzerine II. Asur-nasir-pal 4 sefer düzenlemiştir. Böylece Fırat'ın batısına geçmeyi bilmiş ve silahlarını Akdeniz'in sularında yıkadığını yazarak bununla övünmüştür. Ancak Arabi kabilelerinin rahatsız edici girişimleri de devam etmiştir.

II. Asur-nasir-pal, krallığı süresince her yıl sefere çıkmış ve ülke sınırlarını oldukça genişletmiştir. Ele geçirdiği bölgelerde imar faaliyetlerinden geri durmamış ve kendi döneminde ve sonrasında, bölgeleri Asurlulaştırma çabasına girerek milli devlet olgusu oluşturmaya çalışmıştır. Ârami kabileler başta olmak üzere birçok topluluğu göçe zorlamış ve kılıçtan geçirmiştir. Bu nedenle tarihin görmüş olduğu en zalim krallar arasında değerlendirilmektedir (Memiş, 2020: 231).

Arami kabilelerinin tacizleri, II. Asur-nasir-pal'ın halefi olan III. Salmanassar (İÖ 858-824) zamanında da devam etmiştir. III. Salmanassar, hedeflerini daha ileriye taşıyordu. Batıda, Doğu Akdeniz ve Orta Anadolu, kuzeyde ise gelişen Urartu olarak belirlemişti.

34 yıl hüküm süren III. Salmanassar, en az 34 sefer yaparak fetih politikası ve yayılmacı faaliyetlerinin olduğunu kanıtlamıştır. Zaferlerini saray duvarlarına ve stellere kazıtarak kendisini ölümsüzleştirmeyi hedeflemiştir. Ancak stellerde yazdırdıkları ile gerçekte yaşananlar arasında bir çelişki olduğu ifade edilmektedir (Gökçek, 2015: 150).

III. Salmanassar, Urartu Kralı Arame üzerine sefer düzenlemiş ve Van Gölü'ne kadar ilerlemiştir. Dönüşte ordusunu batı yönüne çevirince Kuzey Suriye ve Anadolu'daki Şehir devletleri Bit-Adini kabilesi başkanı Akhuni önderliğinde birleşmişlerdir. Burada yapılan iki savaşta da galip gelmiş ve Bit-Adini kabilesinin merkezi olan Til-Basrip, bir yıl muhasara altında kaldıktan sonra açlığa dayanamamış ve teslim olmak zorunda kalmıştır. Dağlara kaçan Akhuni, ailesiyle birlikte yakalanarak Asur'a götürülmüş ve orada Tanrı Asur'a kurban edilmiştir. Til-Basrip'i ele geçirip adını Kar-Salmanassar olarak değiştirmiş ve bir Asur kenti haline getirmiştir. Böylece Anadolu'ya ve Que'ye (Kilikya'ya) ulaşan önemli yolları denetim altına almış oluyordu (Memiş, 2020: 232).

Bu yayılmacı faaliyetler Suriye'de bulunan krallıklar için bir tehdit oluşturuyordu. Böylece Suriye'deki krallıklar, Şam başta olmak üzere Asur'a karşı birlik oldular. İÖ 853 yılında Asi Nehri'nin güneyinde karşı karşıya gelen iki ordu arasında *Qarqar Savaşı* adı verilen savaş meydana gelmiştir. III. Salmanassar bu savaşta büyük bir zafer kazanarak

düşmanı parçaladığını yazmış olsa da iki taraf da ağır kayıplar vermiştir. İÖ 849 yılında Salmanassar'ın tekrar Şam üzerine sefer düzenlemiş olması, önce ki savaşta bahsedildiği gibi net bir zaferin olmadığını kanıtlar niteliktedir. İÖ 845-841 ve 838 yıllarında da Suriye üzerine seferler düzenlense de istenilen sonuç elde edilememiştir. Daha sonraki dönemlerde de aynı bölgeye seferler düzenlemiş ve yine sonuç elde edilememiştir (Gökçek, 2015: 146). Bu süreçte Orta Anadolu'ya yağma amaçlı seferler düzenlenmiş ve kral 832 yılından itibaren batı seferleri yönetimini ordu komutanı olan Dayyun-Asur'a bırakmıştır (Köroğlu, 2021: 162).

III. Salmanassar, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'ya seferler düzenlerken Doğu Anadolu'da Urartu krallığı başkent Tuşba (Van) olarak kurulmuştur. Ayrıca doğuda Medler güçlenmeye başlamıştır. Medlerin İÖ 7. ve 6. Yüzyıllarda Asur Devleti'ni yıktıklarını göreceğiz. Babillere gelince III. Salmanassar'ın krallığı döneminde kardeşi tarafından çıkarılan isyan karşısında Asur'dan yardım isteyen Marduk-zakir-şumi umduğu yardımı alması sebebiyle Asurla bir anlaşma yaptığı ve bu anlaşmanın kabartma üzerine resmedildiği kaynaklar mevcuttur. Bu kabartma da iki kral boyut olarak eşit ifade edilmişse de verilen hediyeler ve diğer semboller Asur'un egemen güç olduğunu göstermektedir (Oates, 2015: 117).

Yaşlılığı sebebiyle seferlere bizzat katılamayan III. Salmanassar, döneminde uzak şehirlere atanan valiler kendi kentlerinde krallıklarını ilan etmeye başlayarak isyan ettiler isyancılar içerisinde III. Salmanassar'ın kardeşi Asur-danin-pal'da vardı. III. Salmanassar, İÖ 824 yılında öldüğünde isyanlar hala devam etmekteydi. Ülkede istikrarsızlık artmış temel ihtiyaçlar dahi giderilemez olmuştu (Memiş, 2020: 237). Bu büyük isyanlar III. Tiglat-Pileser (İÖ 745-727) dönemine kadar devam etmiştir. Denetim altına alınmış olan birçok kentte başkaldırı olmuş ve Asur sınırları oldukça gerilemiştir (Köroğlu, 2021: 165).

İsyan büyük oranda III. Salmanassar'ın ardılı olan V. Şamsi-Adad'ın (İÖ 823-811) tahta oturmasıyla son bulsa da etkileri uzun yıllar devam etmiştir. İsyanı bastırmada V. Şamsi-Adad'a yardım eden, Marduk-zakir-şumi daha önce kendisine yapılan iyiliğin karşılığını vermiş oluyordu. Bu yardım karşılığında V. Şamsi-Adad'a ağır bir anlaşma yapılmış ve V. Şamsi-Adad, bu anlaşmanın intikamını Marduk-zakir-şumi'nin iki ardılını Asur'a götürerek almıştır. Böylece Babil ülkesi tamamen anarşiye gömülmüştür (Oates, 2015: 117). Ordunun at ihtiyacını gidermek için Nairi ülkesine, yıllık ihtiyaçlar için ise Medler üzerine seferler düzenlenmiştir. Güneydeki Babil ülkesi yağmalanmıştır.

İsyandan sonra zayıflık belirtileri devam etmiş İÖ 810-783 yılları arasında Asur

tahtına oturan III. Adad-nirari'nin döneminde ilk kez bir kadın Asur tahtında etkili olmuştur. Bu kadın III. Adad-nirari'nin annesi Sammuramat'tır (Köroğlu, 2008: 175). Yunan uyarlamasıyla Semmiramis, V. Şemsi-Adad'ın ölümünden sonra beş yıl süreyle genç oğlu III. Adad-nirari döneminde vekil olarak krallığı yönetmiştir. Krallara ait dikme taşlar arasında ona ait olanların da bulunması çok sıra dışı bir olaydır (Oates, 2015: 118).

Asur krallığı'nın zayıflamış olduğu bu dönemde, kuzeyde Urartu Devleti; Menua (İÖ 810-785), I. Argisti (İÖ 785/80-756) ve II. Sarduri (İÖ 756-730) adlı kralların önderliğinde hızla genişleyerek Doğu Anadolu'yu egemenliği altına almışlardır. Hatta batıya doğru ilerleyerek Melid (Malatya), Kummuh (Kommagene, Adıyaman) krallıklarını da haraca bağlamışlardır. Asur'a haraç vermek istemeyen Arpad ve Gurgum (Kahramanmaraş) ittifak yapmışlardır. Asurlular için önemli bölgeler olan Doğu Anadolu ve maden ihtiyacının karşılandığı Toroslar tehlikeye giriyordu.

III. Adad- nirari'den sonra tahta çıkan üç kral döneminde de iç sorunlar devam etmiştir. Kalhu'da tahta çıkan V. Asur-nirari, İÖ 746 Yılında tüm ailesiyle katledilmiş yerine güçlü kral III. Tiglat-Pileser geçmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 39).

Yakın zamana kadar III. Tiglat-pileser'in kral soyundan olmayan gaspçı bir kral olduğu görüşü hâkimdir. Bunun nedeni krala ait vesikalardan hiçbirinde babası V. Adad-nirari'nin adının geçmemesiydi. Fakat Korsabad Kral Listesi'nin keşfinden sonra bu kanaatin yanlış olduğu anlaşılmıştır (Memiş, 2020: 240) .

III. Tiglat-pileser tahta geçer geçmez köklü değişikliklere gitmiştir. Öncelikle orduyu teşkilatlandırmıştır. Düzenli ve sürekli bir ordunun yanında savaş arabaları sayısı, koçbaşı sayısı gibi ordunun teçhizat ve asker sayılarını da arttırmıştır. Ayrıca ülke içinde haberleşme ve merkez ile eyaletler arasındaki iletişimi güçlendirmek adına posta ve casus teşkilatı kurmuştur. Bağlı bulunan eyaletlerin denetimlerini arttırarak merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştır (Gökçek, 2015: 159).

İlk olarak Tab'al (Zincirli) üzerine sefere çıkan III. Tiglat-Pileser, burada Asur'a karşı kurulmak istenen koalisyona dâhil olmak istemeyen Tab'al Kralı Barsur'un, milliyetçiler tarafından tahttan indirilerek yerine isyancı elebaşını tahta oturtmuşlardır. Bunun üzerine III. Tiglat-Pileser, gaspçıyı tahttan indirerek yerine tahtın hakiki varisi Pana-Muwa'yı oturtmuştur. Pana-Muwa, bu yardıma karşılık ömrü boyunca Asur'a sadık kalmıştır (Kınal, 1987: 253).

III. Tiglat-Pileser (İÖ 745-727), tahta geçer geçmez köklü değişiklikler yaptı. ülke içerisindeki isyanları bastırdı. III. Salmanassar Dönemi sınırlara ulaşarak Asur'u yeniden

güçlendirmiştir (Kaya, 2015: 276). Güneyde sorun yaratan Kalde ve Âramiler üzerine seferler düzenlemiştir. Kalde, Ârami ve Medleri büyük göç hareketleri ile yerlerinden etmiştir. Yerel krallardan, vergi verme koşuluyla kendilerini yönetme yetkisini kaldırarak buralara kendisine yakın olan ve genelde hadım olan beyleri atamıştır. Bir posta teşkilatı kurarak istihbarat çalışmaları yapmış, problemlere anında müdahale için her zaman hazır bir kuvvet bulundurmıştır.

Güney Basra Körfezine kadar ilerleyerek ‘‘ Sümer ve Akad Kralı’’ unvanı aldı. Güney sınırının güvenliği sağlandıktan sonra yönünü kuzeye döndü. Urartu Kralı II. Sarduri’nin Anadolu kent devletleri koalisyon güçleri ile Halpa (Adıyaman/Gölbaşı) mevkiinde 743 yılında savaşı III. Tiglat-pileser kesin bir zafer kazanmıştır. Daha sonra İÖ 735 yılında Torosları batıdan aşarak Elazığ-Bingöl üzerinden Van’a (Tuşpa’ya) ulaşmıştır. Bu savaştan büyük bir yara alan Urartu, II. Rusas önderliğinde merkezini biraz daha kuzeyde olan Toprakkale’ye taşıyarak toparlanabilmiştir (Kınal, 1987: 254). Tiglat-Pileser bu seferde büyük bir yağmalama yaptı (Çilingiroğlu, 1997: 40).

İÖ 735’te yapılan Urartu Seferi öncesi İÖ 737-736 yıllarında Zagros Dağları aşılarak, Medlere bir sefer düzenlenmiş ve Medler göçe zorlanmıştır. Daha sonra Arpat krallığı üzerine yürüdü ve burayı zaptettikten sonra Urartu ile koalisyon kuran diğer Gurgum (Kahramanmaraş), Kumukh, Karkamış, Que (Kilikya/Çukurova), Damascus (Şam) ve Fenike sahillerindeki Tyr (Sur) şehirlerinin kralları heyetler göndererek Büyük Asur Kralı’na itaatlerini bildirmişler. Hattena (Hatay) krallığını da zapt ettikten sonra Filistin’e yönelen III. Tiglat-Pileser’a karşı Damascus Kralı Rezon ve İsrail Kralı Pekah anlaşarak Asur’a karşı mukavemet kurmak istediler. Bu ittifaka Yuda Kralı Ahaz’ı da almak istemişlerse de Ahaz bu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Ahaz’ı baskı yoluyla ittifaka mecbur bırakma yolunu denemişlerdir. Ahaz’ın III. Tiglat-Pileser’a hediyeler ve mektuplar göndererek sadakatini ifade etmesi ve sığınması üzerine, bunu fırsat bilen Tiglat-pileser ilk olarak İsrail krallığı sonrasında ise Damascus krallığı üzerine giderek Damascus’u zapt etmiş ve dört büyük Asur eyaleti haline getirmiştir (Kınal, 1987: 254).

III. Tiglat-Pileser, Babil’e yeni bir kral atamak yerine İÖ 728 yılında kendisini Babil kralı olarak atamıştır. Babil kral listesinde İÖ 728-727 yıllarında III. Tiglat-Pileser’ın adı bulunmaktadır (Köroğlu, 2021: 169).

III. Tiglat-Pileser’dan sonra oğlu V. Şalmaneser (İÖ 726-722) tahta oturmuştur. Tahtta kaldığı kısa dönemde istenilen büyümeyi gerçekleştirememiştir. Babası gibi yönünü

batıya çevirerek Arami şehri olan Sam'al (Zincirli), İsraili Kral Hosea'nın şehri Samarra ve Kilikya bölgeleri üzerine sefer düzenleyerek Asur hâkimiyetini tazelemiş ve bu şehirleri vergiye bağlamıştır. Bu vergilendirmelere Asur halkı da dâhil edilince sarayda meydana gelen bir isyanda öldürülmüştür. Yerine Asur İmparatorluğu'nun en kudretli krallarından biri olan II. Sargon (İÖ 721-705) tahta geçmiştir (Gökçek, 2015: 165). II. Sargon döneminde Anadolu içlerine kadar ilerlemiş batıda bulunan Frig ülkesine dahi seferler düzenlenmiştir. Urartular, Eski Hitit krallığı ve Frigleri haraca bağlamış hatta Kıbrıs'ta adına dikilmiş bir stelin bulunması Kıbrıs'tan da vergi aldığını göstermektedir. Mısır'la bir anlaşma yaparak vergiye bağlayan II. Sargon, yapımı yaklaşık 10 yıl süren Dur-Şarrukin isimli yeni bir başkent inşa etmiştir. Güneyde Babil, Batıda Doğu Akdeniz ve Mısır, Kuzeyde Anadolu ve Çukurova bölgesi, Doğuda İran gibi bölgelerde hâkimiyet kuran II. Sargon Anadolu'da birçok yerde imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Tahta geçtiğinde İran üzerinde Urartu hâkimiyeti vardı. İran üzerine yaptığı seferler ile bu hâkimiyeti kendi lehine çevirmiş ve Urartuları da vergiye bağlamıştır (Çilingiroğlu, 1997: 43). Ölümünden sonra ise yerine oğlu Sennaharip (İÖ 704-651) geçmiştir. Erken yaşta tahta geçmesine rağmen devlet işlerine çabuk adapte olmuş ve seferler düzenlemiştir. Son başkent Ninova'yı bir Metropol haline getirmiştir (Koroğlu, 2008: 176). Sennaharib'in tahtta olduğu bu dönemde Babil'de II. Merodah-Balaban önderliğinde Asurlulara karşı bir muhalif güç oluşmuştur. Bu muhalif güç Elam ve Kaldeli bazı kabilelerden yardım alıyordu (Oates, 2015: 122).

Elamlar her dönem olduğu gibi Güney Mezopotamya ticaretini ele geçirmek ve bu bölgeye hâkim olmak niyetindeydiler. Babiller ise Asurların her zayıflık göstermesini fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan etme yoluna gidiyordu. Sennaharib, Babil üzerine yaptığı seferinde başarısız olmuştur.

Bu seferler sırasında Babil tahtında bulunan Merodah-Balaban, Babil'den kaçarak canını kurtarmıştır. Yuda Devleti Kralı Hizkia'ya bir mektup göndererek isyan etmesini istemiştir. Fakat Peygamber İşaya bu isyanın, hele ki Mısır'a güvenerek isyan etmenin doğru olmadığını söyleyerek Hizkia'yı uyarmıştır. İÖ 701 yılında, Fenike sahillerinde, Asur otoritesi tamamen kaybolmuş ve Tyr (Sur) Kralı Lule'da isyan etmiş Sidon, Askalon ve Yafa'yı zaptetmiştir. Birçok Fenike şehri ile birlikte Yahudi Kralı Hizkia'da bu isyana katıldı. İsyana katılmayan Ekron Şehri Kralı Padi, Asur'a sadık kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı Hizkia tarafından zincire vurularak hapse atılmıştır. Bu esnada Mısır'da ise Habeş kökenli XXV. Sülale (Güney Mısır) ile Mısır Kökenli XXIV. Sülale arasında

hükümlerlik yarışısı vardı. Bu nedenle Mısır iç çekışme halinde idi. Mısırlı firavun Bocharis (Buharis) ve Habeş asıllı Bianki arasında ki bu mücadeleleyi Habeş Asıllı Bianki'nin halefi olan Sabako kazandı. İç çekışme nedeniyle Mısır zayıf düşmüş ve Hizkia umduğu yardımı alamamıştır. Tevrat'ta anlatılan Filistin Seferi ve kutsal kent Kudüs kuşatması başarılı olmuştur. Kudüs yüklü miktarda vergi verirken, Lakiş ele geçirilmiştir. Sannaherip, Hizkia'yı Ekron Kralı Padi'nin serbest bırakılması halinde teslim edeceğini söylemiştir. Padi sadakatinin meyvesini almış oluyordu. Peygamber İşaya ise öngörüsünde haklı çıkmıştır.

Sabako iyi bir diplomattı ve tahta geçtiğinde Sannaherib'e hediyeler göndererek olası bir saldırıyı engelleme yoluna gitmişti. Ancak Sabako'nun halefi Şabataka Asur'a karşı tehditkâr davranınca Filistin Seferi sonrası Mısır kapılarına kadar gelen Sannaherib, gerek verdiği kayıpların çok olması gerek Mısır'da salgın hastalık olduğu yönündeki haberlerden dolayı, savaşa girmeden Asur'a dönmüştür. İÖ 701 yılında gerçekleşen bu olayda Mısır'a karşı kesin bir zafer yoktur (Memiş, 2020: 259).

Sennaherib'in Babil'e atadığı Bel-İbni adlı kral başarısız olunca İÖ 700'lü yıllarda bu defa tekrar sefer düzenlemiş ve bu defa II. Merodah-Balalban'a karşı kesin bir zafer alarak oğlu Asur-nadin-şumi'yi (İÖ 699-694) Babil yönetimine atamıştır (Gökçek, 2015: 181). Ancak batıda ve Anadolu'da baş gösteren sorunlar nedeniyle oğlu yönetimi elinde tutamayınca Sennaherib, İÖ 689 yılında oldukça radikal kararlar alarak Güney Mezopotamya'da başkaldıran önemli kentleri ve Babil'i yakıp yıktı. Surları ve tapınakları yağmalayarak Tanrı Marduk Heykeli'ni başkent Asur'a götürdü. Bu durum halk içinde endişeye neden olmuştur (Köroğlu, 2021: 176).

Asur ordusu İÖ 696 ve İÖ 695 yıllarında Anadolu üzerine iki sefer yapmıştır. Biri Que bölgesindeki Kikia üzerine diğeri ise başta Tarzi (Tarsus) olmak üzere isyancı kentler üzerine yapılmıştır. Sennaherib, babasının ölümüne neden olan Tab'al krallığı üzerine sefer düzenlemiş olsa da yağmaladığı ganimetlerle yetinmek zorunda kalmıştır. Tab'al seferi sırasında Ukki ve Tumorri Şehirleri'nin zaptedildiği yazılmış olsa da Tab'al hâkimiyet altına alınamamıştır (Kınal, 1987: 257).

Tapınakta dua ederken oğullarından biri tarafından İÖ 681 yılında öldürülen Sennaherib, imar faaliyetlerine büyük önem vermiştir. İş gücü olarak tehcir ettiği kabileleri kullanmıştır. Halk uğradığı suikastin Babil Tapınağı'na ve Marduk Heykeli'ne yapmış olduğu yağma ile ilişkili olduğunu düşünmüştür. Kral öldükten sonra kısa süreli bir taht kavgası yaşansa da ordunun desteğini alan Esarhaddon tahta çıkmıştır.

Esarhaddon (İÖ 680-669), 12 yıllık krallığı süresince babasının izinden gitmeye çalışmış ve Babil ile Mısır'da adından söz ettirmiştir. Babasının tanrılar tarafından cezalandırıldığını düşündüğünden Babil'deki tapınakları tamir ettirerek tanrı heykellerini yerlerine göndermiştir. Asur krallarının lanetlenebildiği düşüncesi ile kendi adına vekil krallar atamış ve bu şekilde lanetlerden kurtulabileceğine inanmıştır (Köroğlu, 2021: 178).

Esarhaddon, Sannaherib'in iki büyük oğluna rağmen veliaht tayin ettiği ve Babil'li bir anneden olması nedenleriyle tahta geçerken entrikaların vuku bulmasına neden olan Asur Kralı'dır. Esarhaddon, Babilli bir prensesle de evlenince Babil politikasını barışçı temeller üzerine kurma yoluna gitmiştir. Bu kral, Asur tarihinin en önemli şahsiyetlerinden olmuş ve Asur sınırlarını en geniş sınırlara ulaştırmayı başarmıştır. Esarhaddon, tahta geçtiğinde çok geniş sınırlara ulaşmış ve bu ulaştığı sınırlardan vergi alan zengin bir Asur Devleti söz konusu olmuştur. Anadolu'da bu süreçte; Kimmer ve İskit saldırıları bulunmaktaydı. Bu saldırılara karşı direnmek niyetinde olmayan Esarhaddon, bu dönemde Anadolu faaliyetlerini askıya almıştır. Yönünü daha çok Mısır ve Fenike bölgesinde bulunan doğu Akdeniz uygarlıklarına çevirmiştir. Önemli ticaret limanları haline gelen Tir ve Sidon üzerinde ve bu bölgedeki ticaret yollarında hâkimiyet kurmak isteyen Asur, bu krallıkların Mısır tarafından kendisine karşı kışkırtıldığını görünce İÖ 670 yılında Mısır üzerine bir sefer düzenlemiştir (Gökçek, 2015: 192). Esarhaddon'un kazanmış olduğu bu zafer sonucunda "Aşağı ve Yukarı Mısır'ın fatihi" ünvanını almıştır (Gökçek, 2015: 195). İÖ 679-671 yılları arasında üç defa Mısır Seferi düzenlemiştir. Daha önce sadece ticari ilişkileri bulunan ve bu yönde tanıdıkları Mısır, Asurlulara karşı kurulan ittifaklarda yardım etme amacıyla bulunmuş ama Asur, Mısır üzerine herhangi bir sefer düzenlenmemiştir. III. Tiglat-Pileasar ve oğlu II. Sargon Doğu Akdeniz kıyılarının güneyine doğru inse de Mısır'a ulaşılmamıştır. Esarhaddon'un düzenlediği ilk iki sefer pek başarılı olamamıştır. Üçüncü sefer sonucunda, Mısır firavunu Taharka'nın başkenti Memfis ele geçirilmiş (Memiş, 2020: 264).

Esarhaddon, İÖ 679- 676 yılları arasında Anadolu üzerine iki sefer düzenlemiştir bu seferlerden İlkinde Kimmerlerin bozguna uğratıldığı bilgisi kayıt altına alınmıştır. Ancak bu bozgun Kimmer etkisini pek kıramamıştır. Çünkü Kimmerler atlı ve hareketli birliklerden oluşuyorlardı. Kimmerler gibi Anadolu'ya sonradan gelen ve atlı-hareketli gruplardan oluşan İskitler de Asurluların Anadolu faaliyetlerinde engel teşkil ediyorlardı. Ancak Asurlar, İskitlerle savaşmak yerine akrabalık bağı kurarak geçici bir çözüme başvurmuştur. Bu akrabalık İskit Kralı Bartatua ile Asur prensesinin evlendirilmesi ile

kurulmuştur (Kınal, 1987: 258).

Esarhaddon'un ölümünden sonra tahta oğlu Asurbanipal (İÖ 668-627) geçmiştir. Asurbanipal, Tahta geçerken kardeşleri ile sorun yaşamadan sorunsuz bir şekilde tahta oturmuştur. Kardeşi Şamaş-şum-ukin, bir yıl sonra Babil tahtına geçti (Oates, 2015: 127). Diğer kardeşi Ay Tanrısı Sin'in, en büyük tapınağının bulunduğu Harran'a rahip olarak görevlendirilmiştir. İç Siyasette istikrar yakaladıktan sonra dış politikada babasının tutumunu takınarak Mısır ve Doğu Akdeniz kıyılarına yönelen Asurbanipal, Mısır üzerine iki sefer düzenlemiş Memfis (İÖ 667) ve Teb (İÖ 663) kentlerini ele geçirerek yağmalamıştır (Oates, 2015: 127). Ayrıca vergi vermeyi reddeden Doğu Akdeniz'deki Tyre'ye saldırarak tekrar vergiye bağlamıştır (Köroğlu, 2021: 180).

Anadolu'da Kimmerler, yerel krallıkları rahatsız ediyordu. Tab'al ve Hilakku Krallıkları, Kimmerlerin baskısından Asur kralına hediyeler göndererek himaye edilmeyi talep etmişlerdir. Asurlardan oldukça uzak bir bölgede olan Lidyalılar da Kimmer baskılarından dolayı Asur'dan yardım istemiştir. Kral Giges, zengin hediyeler göndererek Asur yardımını talep etmişti. Ancak yardım alamadan 640 yılında Kimmerlerle yapılan savaşta ölmüştür.

Asurbanipal'in kardeşi, Babil tahtına geçtiği ilk 16 yıl güneyde herhangi bir sorun çıkmasına engel olsa da Elam, Kalde ve bazı Arap kabilelerinin desteğiyle Babil tahtında oturan Asurbanipal'in kardeşi Şamaş-şum-ukin, abisine karşı dört yıl sürecektir olan bir isyan başlatmıştır. Dört yılın sonunda Asurbanipal isyanı bastırmış ve Babil'i yakıp yıkmıştır (Oates, 2015: 128). Halk arasında dinsel bir simgeye sahip olan Babil'in yakılıp yıkılması pek memnuniyet vermemiştir. Bu sırada, Elam tahtında bulunan Urtaki ismindeki kral Asurbanipal'in Mısır Seferi'ni ve Babil isyanını fırsat bilerek, Babil isyanını desteklemiştir. Asardaddon dönemimde başlamış olan Elam-Asur dostluğu, Asurbanipal döneminde de devam etmiş ancak isyana verilen destek cezasız kalmamıştır. Asurbanipal, Elam üzerine bir gasıp olduğu düşünülen Teumman'ı göndermiş Teumman, Urtaki ve oğullarını bertaraf ettikten sonra bölgede hâkimiyet iddiası güdünce Asur orduları Teumman üzerine yürüyerek Elam'ı Asur'a bağlı hale getirmiştir (Gökçek, 2015: 209). Teumman öldürülmüştür. Ancak Elam sorunu bu olayla da çözülememiştir.

Anadolu, Kimmerler tarafından ele geçirilmiş, kuzey ve doğu sınırında ise Menna ve Medler tehdit olmaya başlamıştır. Asurbanipal 626 yılında ölümünden sonra tahta sırasıyla Asur-etel-ilani, Sin-şumu-lişir ve Sin-şarra-İşkun geçti. Ancak bu dönemlerde Mezopotamya'daki Asur etkisi güç kaybediyordu.

Babil'de yönetimi ele geçiren Kaldeliler, sınırlarını Asur başkentine dayandırdılar. 614 yılında ise Medler eski iki Asur başkenti olan Nimrut ve Asur kentlerini aldılar. 612 yılında ise Kalde ve kuzeydeki İskitlerin de desteğini alarak Ninova'yı ele geçirdiler. Sin-şarra-işkun muhtemelen bu savaşta öldü. Kral ailesi bu olaydan sonra varlıklarını bir süre daha Harran'da devam ettirdiyse de Medler 609 yılında Harran'ı ele geçirince Asur da tarih sahnesinden silinmiştir (Köroğlu, 2008: 182).

3.15. Elamlılar

Elamlar, Güney Mezopotamya'da hem siyasi hem de kültürel olarak önemli bir yere sahiptirler. Sümerlerin, Mezopotamya gelişinden beri körfezin doğusunda küçük kentler halinde yaşıyorlardı. Elamlıların menşei de diğer ilk çağ uygarlıklarının birçoğunda olduğu gibi bilinmemektedir. Yerleşim yeri olarak sadece Hazar Denizi'nin güneyinde değil, Zagros Dağları'nın doğusunda bulunan çöl platosunun güney sınırı boyunca yerleşmişlerdir. Elam'ın sınırları kuzeyde günümüz Luristan, Doğuda Kirman, Güneyde ise Fars Bölgeleri'ni kapsayan alan olarak tanımlanmaktadır (Bayramov, 2022: 582).

Yaklaşık olarak 2700'den beri Elamlılar da krallar tarafından yönetilmiştir. Susa ve Avan adında iki önemli kentleri olmuştur. Bu kentlerden Avan'ın yeri günümüzde bulunamamıştır ve bu iki kentten daha önemli olanı Avan'dır. Elam kralı, Kiş krallarından farklı olarak Elam kent devletlerini hâkimiyet altına almıştır. Merkezi otorite güçlü tutulmuştur (Bauer, 2013: 108).

4. ESKİ ÇAĞ'DA MEZOPOTAMYA BÖLGESİNDE TİCARET

Mezopotamya iklimsel ve coğrafi açıdan üç bölgeye ayrılır. Günümüzde Irak'ın kuzeyi ve doğusunda bulunan Toros ve Zagros Dağları'nın eteklerini içine alan kısım ilk yerleşmelerin olduğu kısımdır ve bölgenin kuzeyde olan kısmıdır. Burası suyu, otlığı av hayvanları, meyvesi ve yabani tahıllarının bol olduğu dağlar arasında kalan korunaklı bir bölgedir. Dağların arasında kalan bir bölge olmasından dolayı kışları serttir ve ulaşımı zordur. Çok verimli arazilere sahip olmamasına karşın sınırlı ölçüde tahıl tarımı yapılabilir bir alandır. Paleolitik Dönem ile çömlekçilik öncesi Neolitik Dönem yerleşmeleri açısından uygun bir bölge olmuştur. Bölgede maden kaynağı olarak kuzeydoğuda bakır, katran, kereste ve taş bulunur. Ayrıca renklendirmede kullanılan galen, malakit (malahit) ve aşı boyası gibi doğal kaynaklar da bulunur.

İkinci bölge, Torosların eteklerinin güneyinde Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında kalan yaylayı, Hit'ten, Samara'da bulunan Dicle'ye kadar bir hattın kuzeyini ve Dicle'nin doğusundaki ovayı kapsar. Günümüzde Cebel Sincar olarak adlandırılan tepeleri kapsayan bölge Cezire'ye tekabül etmektedir. Bölge adı Araplarca hala Cezire olarak adlandırılmaktadır. Bu kavram "ada" anlamına gelmektedir. İki nehir arasında kalan bölge adaya benzetilmektedir. Bölge konumunun tarihsel süreçte, bazen güç dengesinin değişmesi bazen nehirlerin getirmiş olduğu doğal zorunluluktan dolayı birkaç kez yer değiştirdiği ifade edilmektedir.

İkinci bölgede en verimli topraklar, Asur'un başkentlerinin de kurulduğu Dicle ve Zagros Dağları'nın arasında kalan bölgedir. Asur başkentlerinin höyükleri tüm ovaya serpiştirilmiş gibidir. Tarih öncesi dönem yerleşmelerin olduğu bilinmektedir. Ovayı sulayan iki nehir, Büyük Zap ve Küçük Zap, ovayı ikiye ayırır. Doğu ile ulaşım bu nehirler den dolayı kesilmiştir. Bölgeden elde edilen bulgular neticesinde güneydeki Akad ve Sümerlerin yanı sıra, Anadolu'nun kuzeybatısı ile İran'ın doğusuna kadar uzanan geniş bir yelpazede sürdürülen ilişkilere ait özellikler mevcuttur. Ovanın kuzeydoğu köşesinden başlayıp Rovandüz Boğazı'ndan İran Yaylası'na ulaşımı sağlayan büyük bir yolun yanı sıra batıya uzanan yollar da vardır.

Küçük Zap'ın güneyinde kalan Hamrin Ovası, Dicle'nin doğusundaki tepecik ve dağlar oluşuyordu. Bu bölge, 1978 yılında yapımına başlanan baraj nedeniyle birçok höyük baraj suları altında kalmışsa da baraj yapımına başlanmadan önce yapılan kurtarma çalışmaları neticesinde bölge hakkında oldukça bilgi mevcuttur. Hamrin Vadisi, Güneybatı İran, Güney Mezopotamya ve Asur'un belli başlı merkezlerini birbirine bağlayan önemli

bir anayoldu. Vadinin güney ucunun sınırı, İran Yaylası'na ulaşım sağlıyordu. İran Yaylası'na ulaşımı sağlayan bu yol Diyala Vadisi olarak tanımlanmaktadır. Sonraki dönemlerde, bu güzergâhı İpek Yolu'nun Katay'a giden bir kolu olan Büyük Horasan Yolu takip ederdi.

Üçüncü bölge, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan alüvyonlu düz alandır.

Kuzeyde, Zagros ve Toros Dağlarının eteklerinde, kalan bölge yağış alan bir bölgedir. Bu bölgede sulama ihtiyacı duyulmadan tarım yapılabilirdi. Güneyde Sümer ve Akad şehirlerinin kurulduğu bölgede Fırat ve Dicle Nehirleri'nin taşıdığı alüvyonlarla verimli toprakları bulunuyordu. Ancak bu verimli toprakları işlemek çok da kolay değildi. Sulama yapılması gerekiyordu. Ayrıca aşırı sulama beraberinde topraktaki tuzun yüzeye çıkmasına neden olduğundan arazi nadasa bırakılmadan tarım yapılamıyordu. Arazinin yükseltisinin düz olması ve nehirlerin kıvrılarak ilerlemesi belli dönemlerde taşkınların olmasına ve nehir yataklarının zaman içinde değişmesi gibi sorunlar yaratıyordu. Bu zorlu şartlar beraberinde güçlü ve teşkilatlı bir toplumun oluşmasına neden olmuştur (Crawford, 2021: 9).

Yukarıda değinildiği gibi Mezopotamya bölgesi kabaca üç coğrafi bölgeye ayrılmaktadır. Bu coğrafi bölgeler kendi kendine yeten birimler olmaktan ziyade bir bütünün parçaları gibidirler. Bu durum, Mezopotamya uygarlıklarının uluslararası ticarete yönelmelerine neden olan en önemli unsurdur. Bu uygarlıklar tek başına kendilerine yetemedikleri için ticaret yaparak ihtiyaçları karşılama yoluna gitmişlerdir. Bölge içerisinde yapılan ticaret zamanla uluslararası ticaret yapma becerisinin gelişmesini sağlamıştır.

Zorlu şartların olduğu Mezopotamya'da halk, elde edilen ürünlerin yetersizliğinden dolayı bölgede eksik olan ürünü ticaret yoluyla karşılamaya başlamıştır. Tabi ki ticaret yapabilmek için elde bir sermayenin olması gerekiyordu ki bu sermaye yapılan tarım ile karşılanmıştır (Landsberger, 1944: 428).

Mezopotamya bölgesinde ekonominin temelini tarım oluşturmuştur. Bölgede yapılan tahıl tarımı ve baklagillerin yanında, hurma yetiştirilmiştir. Palmiye ağaçlarının liflerinden veya kütüklerinden faydalanılmıştır. Bölgede hayvancılık da geçim kaynakları arasındaydı. Sığır, keçi, koyun, eşek ve kümes hayvanları beslenmiştir. At ve deve ise komşu ülkelerle ilişkilerin artmasından sonra yaygınlaşmaya başlamış ancak sınırlı alanlarda kullanılmıştır. Özellikle balığın bol olduğu bataklık alanlarda balıkçılık faaliyetleri yapılmıştır. Tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünler depolara ya da pazar yerlerine gönderilerek ticarete

sermayeyi oluşturuyordu (Yıldırım, 2011: 81).

Sümer Ovası, hayatta kalabilmek için gerekli tüm ihtiyaçların karşılanabileceği bir bölgeydi. Özellikle uygun sulama şartları oluşturulabilirse; tahıllar, meyveler, sebzeler ve hayvan yemi olarak kullanılabilir bitkiler yetiştirilebilirdi. Ancak maden bakımından aynı şey söylenemez. Bu yoksunlukları onların itici gücü olmuş ve işleyebildikleri hammaddeleri elde ederek ticaretini yapma yoluna gitmişlerdir. Sadece değerli madenler değil bu bölgede yapı malzemesi olarak kullanılacak ahşap ve taş da ithal edilen malzemeler içerisinde yer alıyordu (Uhlig, 2019: 164).

Hit bölgesinde Katran ve vadinin çukur kesiminde kükürt çıkarılmaktaydı. Katran, su geçirmezlik özelliği nedeniyle yapıştırıcı harç olarak kullanılırdı. Kükürt ise tıbbi amaçlı, deri tabaklama ve boya maddesi olarak kullanılırdı. Taş ve metal bölgeye ithal edilerek ihtiyaçların karşılanması sağlanırdı. Taş, Eridu yerleşiminin batısında bulunan çölden sağlanırdı. En yakın bakır kaynakları ise İran, Anadolu ve Arabistan'daydı. Söğüt, kavak, ılıgın vadide yetişmesine ve palmiye ağacının 5. binyılın sonlarında bölgeye gelmiş olmasına rağmen bu ağaçlardan iyi kalitede kereste elde edilemiyordu. Bu nedenle bölgeden elde edilen kereste yapı malzemesinden çok gündelik basit aletlerin yapımında kullanılıyordu. (Crawford, 2021: 11).

Daha kaliteli ahşap ihtiyacı ithalat ile karşılanmaktaydı. Tapınak ve mimaride kiriş olarak kullanılmak üzere muhtemelen Lübnan'dan oldukça zor şartlarla ve Fırat üzerinden yüzdürülerek sedir ithal ediliyordu. Dönemin taşımacılık şartları ve taşınan malzemenin boyutları ile ağırlığı düşünöldüğünde biraz zor olarak görölse de Helmut Uhlig'in ifadesine göre uzak Namibya'dan şimşir ve abanoz ağacı getiriliyordu. Ayrıca körfez üzerinden, Hindistan'dan, her türlü ahşap ithal ediliyordu (Uhlig, 2019: 164).

Ticaret uzun bir süre takas usulüyle yapılmıştır. Ticaretin temeli olan takas usulü insanlığın varoluşundan itibaren kullanılmıştır. Takasta insanlar ellerinde bulunan artı mallar ile kendilerinde bulunmayan malları değiş-tokuş yapıyorlardı. Bu şekilde ihtiyaçlar da giderilmiş oluyordu. Değiş-tokuşun yapıldığı yerler zamanla ticari merkezler haline almaya ve bu durum sistematikleşmeye başlıyordu. Böylece yakın köylerle başlayan ticari etkileşim uzak bölgelere de uzanmaya başlıyor ve toplumlar arası iletişim de bu sayede gelişiyordu. Önce ihtiyaçları gidermek için başlayan bu değiş-tokuş işi, ilerleyen süreçte para kazanmak ve ticaret yapmak amacıyla yapılmaya başlandı ve toplumlar arası ticaret bu şekilde hız kazanmış oluyordu (Ceyhan, 2019: 10).

Ticaret için gittikleri bölgede sadece ticari mallar değil aynı zamanda uygar toplum

görüşlerini de bırakmışlardır. Çevresine göre daha ileri bir kültür yaşayan Sümerler etkileşime geçtikleri uygarlıkları etkilemiş ve onlardan da etkilenmişlerdir. (Şenel, 1995: 47).

Mezopotamya’da takas ürünü olarak tahıl ürünleri ve Babil kumaşı kullanılıyordu. Cemdet Nasr Dönemi’nin ortalarında az da olsa takastan elde edilen gümüş, bakır gibi madenler kullanılıyordu. Yapılan ticari faaliyetlerden elde edilen gelirler ile takas usulü büyük oranda son bularak gümüş tedavülü bütün Ön Asya’da olduğu gibi Mezopotamya’da da etkin olmuştur (Landsberger, 1944: 428). Ticaretin sistematikleşmesi ile değer ölçü birimleri ortaya çıkmış ve takas, ihtiyaç duyulan mal- değerli maden şeklinde yapılmaya başlanmıştır. Külçe ya da daire şeklinde gümüş, değer ölçüsü (şekel/şegel) olarak, para gibi kullanılmıştır (Yıldırım, 2011: 21).

Malların fiyatının bakır cinsinden belirlenmesi erken hanedan döneminin başında görülmüştür. Daha sonraki süreçte, 3. binyılında gümüş ve arpa temel takas unsuru olarak kullanıldılar. Para birimi işlevi gördüler. 3. binyılın sonlarında aralarında mısır ve balığında bulunduğu takas ürünlerinin gümüş cinsinden değerleri belirlenerek adil olan bir fiyat düzeyine getirildiler. Bu durum daha güvenilir bir ticaret fırsatı sunuyordu. Ancak kıtlık, savaş veya doğal afet dönemlerinde temel gıda maddelerinin değeri, malların piyasada bulunma durumuna göre değişebiliyordu.

Ticaret ile ilgili kavramları Ön Asya’ya öğreten de yine Mezopotamya uygarlıkları olmuştur. Bazı dönemlerde istikrarını kaybetse de Mezopotamya’da ticaret çok gelişmiştir. Zanaat alanlarında dokumacılık, seramik işçiliği, tarım alet ve gereçleri, hasır örgüsü, heykeltıraşlık; değerli taşlardan süs takıları yapımı, atölyelerde metal işlenmesi gibi faaliyetler toplumda bir iş bölümü ve uzmanlaşmanın oluşmasına önayak olmuştur. Zanaatkârların tarımsal üretime katılmadan saray ve tapınakların destekleri ile çalıştıkları bilinmektedir (Yıldırım, 2011: 21).

Mezopotamya’nın bulunduğu konum itibariyle ticaret ve tüccar sınıfı çok erken ortaya çıkmıştır. Ticaretin gelişmesiyle; ürünlerin satılmasını, bir yerden başka bir yere aktarılmasını sağlayan ve yönlendiren kişilere tüccar denilmiş ve toplumda bir sınıfı oluşturmuşlardır. Tüccarlar, önce yakın şehir devletleri ile iç ticaret yapmış sonrasında ise diğer ülkelerle dış ticareti yönlendirmişlerdir. Bunu yaparken bazı dönemler tapınaklar tarafından destekleniyor bazı dönemlerde saray tarafından destekleniyorlardı. Kara ticareti yanında deniz ticareti de gelişmiş Hindistan gibi uzak ülkelerle ticari ilişkiler kurulmuştur. İhraç malları olarak tahıl, susamyağı, hurma, yün, giyim eşyaları, ziynet eşyası, silindir

mühür vb. eşyalar bulunuyordu. İthal malları olarak Kıbrıs, Lübnan ve Anadolu'dan kereste, katran, inşaat ve gemi yapımlarında kullanılan temel ihtiyaç maddeleri ile maden, Hindistan'dan ise fildişi, değerli taş, koku, baharat, altın vb. ilaç yapımında kullanılan çeşitli otlar ve çeşitli yağların yapımında kullanılan reçine de ithal edilen ürünler arasındaydı (Landsberger, 1944: 428). ülkeye ithal edilen bu mallar çoğu zaman ham madde olarak getiriliyor ve zanaatkârlarca işlenerek mamûl madde olarak ihraç ediliyordu (Yıldırım, 2011: 81).

İnsanlar arası ilişkilerin temelini farklı nedenler oluşturabilir. Bu nedenlerin başında ekonomik faaliyetler gelmektedir. Ekonomik faaliyetler içerisinde bulunan topluluklar yazının icat edilmesinden sonra, yaptıkları anlaşmaları kayıt altına alma gereği duydukları ve bu vesileyle tarihte ortaya çıkan ilk yazılı vesikaların ekonomik anlaşmalar üzerine olduğu bilinmektedir. Yazının icat edilip kullanılmasıyla beraber Sümerlerde okullar açılmış ve kayıt tutan memur sınıfı olan kâtiplik gelişmiştir. Kâtiplerin, ticari faaliyetlerin gelişmesi ve takibin yapılabilmesi için ticarete kullanılan ağırlık ve uzunluk gibi ölçü birimleri hakkında da bilgileri olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü ticaret Sümer ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Keresteye, dayanıklı yapı taşlarına ve madene ihtiyaç vardı. Yapı malzemesi olarak kullanılacak taşın dahi komşu ülkelerden ithal ediliyor olması ticaret yapmanın ne kadar önemli olduğuna dair göstergedir. Bu nedenle gemiler Basra Körfezi ve nehirler boyunca ticari faaliyetler için çalışmışlardır. Kara ticaretinde ise daha çok eşek kervanları, katır ve öküzlerin çektiği kağnılar kullanılmıştır (Yıldırım, 2011: 82).

Bölgede olmayan ürünler önce iç ticaretle diğer şehir devletlerinden karşılanıyordu. Sonra bu durum daha uzak bölgelere ticaret yapmanın önünü açmıştır. Özellikle Mezopotamya'nın güney bölgesindeki ovalar birbirini tamamlar nitelikte üretim yapmaktaydı. Kimi bölgede tarımsal üretim ön plandayken kimi bölgede hayvancılık, balıkçılık ya da av hayvanları yönünden bir zenginlik söz konusuydu. Farklı üretimlerin olduğu bölgelerde iç ticaret büyük önem taşıyordu. Hayvancılığın aktif şekilde yapıldığı dönemlerde ise yün, üretim fazlası olan diğer ürünler gibi, ihracat malzemesi olarak bölgede olmayan malzemelerin bölgeye gelmesini sağlayan takas malzemesi olarak kullanılıyordu (Crawford, 2021: 19).

Sümer toplumu hem bölgede sulu tarım yapabilecek bir organizasyonun hem de farklı bölgelere ticaret yapabilecek ticari bir şebekenin kurucusu olmayı bildiler. Dış alım çok çeşitliken, dış satımlarda bu çeşitlilik görülmez. Bölgede üretim fazlası olan ve

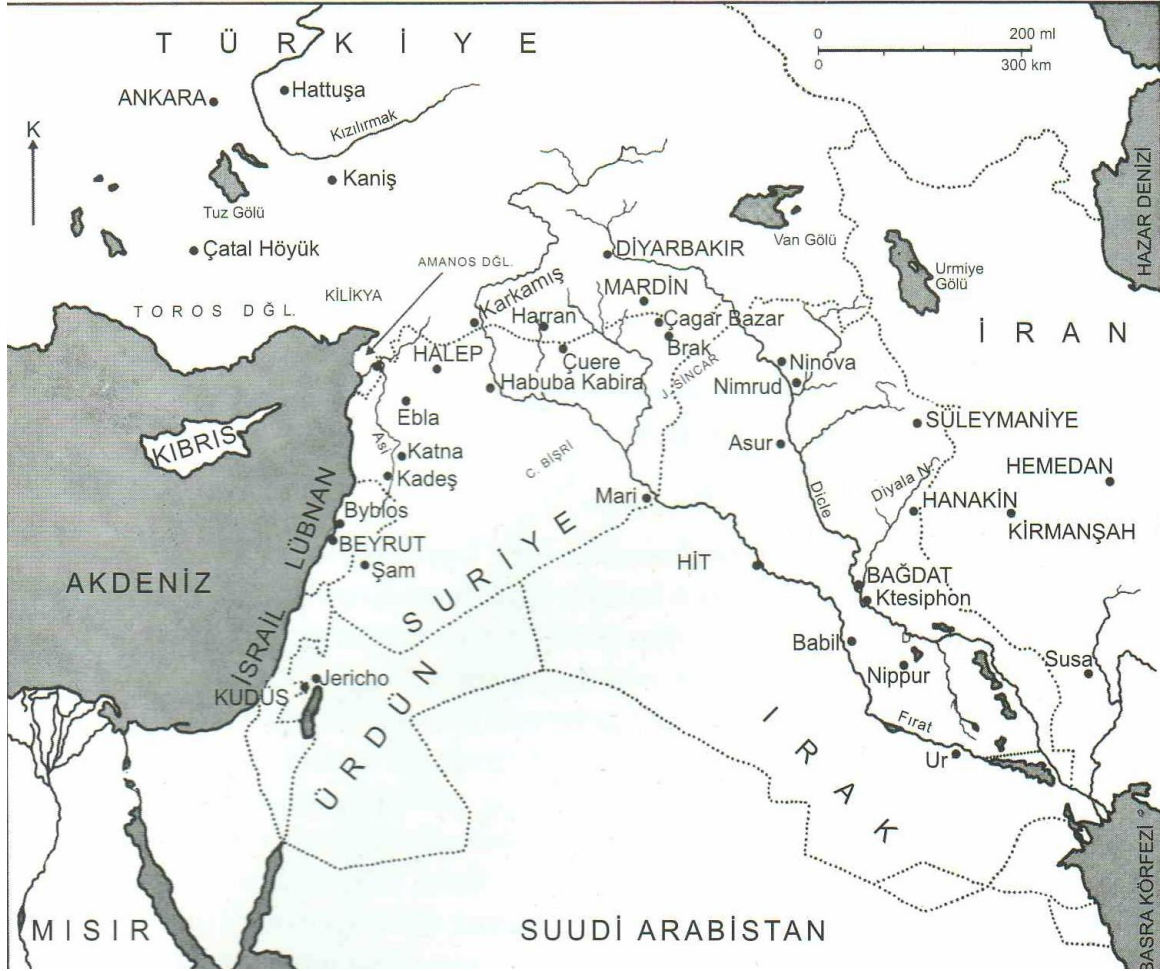
komşu ülkelerce talep edilen buğday, hurma, susam yağı, sığır derisi, yün ve yün ürünleri ile sınırlıydı. Yün, kumaş ve giysiler Suriye ve Akdeniz kıyılarına satılırken, diğer ürünler hem uzun yolculuğa elverişli olmadığı için hem de daha yakında bölgelerden alıcı bulunabildiği için kuzeydeki dağlık bölgelere ve güneybatıdaki çorak çöl arazisinin fazla olduğu bölgeye satılırdı (Uhlig, 2019: 164).

Kuzeyde bulunan Asurlar ürettikleri tahıl, güneyde bulunan Sümer ve Akadlar da ürettikleri hayvansal ürünler ve tekstil ürünleri karşılığında Mezopotamya’da bulunmayan; metal, yarı-değerli taşlar, kereste, gibi materyalleri ithal etmişlerdir (Tekin, 2014: 111).

Sümer ekonomisi, bölgede var olan kaynakları en verimli şekilde kullanarak bunlar üzerinden kazanç sağlamaya dayanıyordu. Bölge kereste, maden ve değerli taş bakımından yoksun olduğundan tarım mahsulâtını en iyi şekilde çıkarım, azınlıkta olan ürünleri ithal etme yoluna gitmişlerdir. Bölgede azınlıkta olan kereste daha çok evlerin tavanını yapma gibi basit işlerde kullanılırken daha kaliteli kereste gerektiren mobilya ve gemi yapında kullanmak için kereste, ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır. Tencere, silah, bıçak gibi bakır ve kalaydan yapılan malzemelerin hammaddesi ithalat yolu ile karşılanıyordu. Maden, kereste ve kıymetli taşlardan başka bölgede hayvancılık yapılmasına rağmen üretimin tüketime yetmediği dönemlerde yün de ithal edilen ürünler arasındaydı (Landsberger, 1944: 427).

Sümer zanaatkârları için ahşap ne kadar önemli ise işlenerek ticareti yapılan madenler de o kadar önemliydi. Bakır, Elam ve Anadolu’dan, gümüş Toros’tan, I. Ur Hanedanlığı Dönemi’nde (Yaklaşık olarak İÖ 2100-2000) ustaca işlenen altın ise Mısır, Hindistan ve Anadolu’dan ithal ediliyordu (Uhlig, 2019: 164).

Erken hanedan döneminde, güneyden gelen materyaller seyrekler. Çura Höyüğü’nde güneyden gelen bazı maddelere rastlansa da bölgeye gelen taşın, metallerin, ahşabın kaynağı aşağı Fırat ve Dicle’dir. Genellikle abartılı bir övünme olarak kabul edilen Lugalzaggesi’nin Akdeniz’den Basra Körfezi’ne kadar tüm ticaret yollarını denetim altında tuttuğu iddiası, son yılların arkeolojik buluntularıyla doğrulanmaya başlanmıştır. Daha sonra Asur başkentinde ve Kuzeydoğu Suriye’deki Tel Brak’da, Sümer etkisi doğrudan kanıtlanmamış olsa da Sümer tüccarlarının varlığı saptanmıştır. Tel-Brak’da, 4. binyıl sonları kadar erken tarihlerden kalan ve çağdaş Sümer tapınaklarıyla yarışacak şekilde lüks döşenmiş bir tapınağa sahip büyük bir kent vardır. Brak’ın yaklaşık olarak 150 km batısında bulunan Tel Çuere’de daha yakın zamanda yapılan kazılarda–Mezopotamya

Görsel 4.1. Ören yerlerini, çağdaş yerleşim yerlerini ve politik sınırları gösteren Batı Asya haritası (Kaynak: Oates, 2015: 10).

Erken Hanedanlar Dönemi'nde görülen taş figürleriyle aynıdırlar- 3. binyıla ait bir tapınak keşfedilmiştir. Bir diğer şaşırtıcı keşif ise Halep'in doğusunda Fırat Nehri'nin kıvrımında bulunan beş yüz metre uzunluğunda surlarla çevrili olan Güney Habuba Kabira'dır (Görsel 4.1). Bu yerleşmede bulunan çömlekler ve yapı malzemesi olarak kullanılan kerpiç- tuğla tipi 4. binyıl sonlarının Uruk malzemelerinden ayırt edilemez.

Burada bulunan bazı malzemeleri işaretlemeye kullanılmış kil mühürler hem Uruk'ta hem de Susa'da bulunan örneklerle aynıdır. Güney Habuba Kabira, Kuzeybatı Suriye'ye, "Yukarı Denize", giden Fırat yolunu kontrol eden bir Sümer ticaret kolonisi olarak açıklanabilir. Ayrıca Batı İran'da Kirmansâh yakınlarındaki Godin Tepe ile Elam başkenti Susa'nın güneydoğusunda bulunan Yahya Tepe kazı alanlarında bulunan Sümer ticari izleri Lugal-zagesi'nin övünmekte haksız olmadığını, ticari faaliyet alanını oldukça

genişlettiğini göstermektedir (Oates, 2015: 31).

Uruk döneminde Mezopotamya bölgesi daha çok Anadolu ile ticaret yapmaktaydı. Aslantepe (Malatya), Hacınebi, Habuba Kabira gibi Fırat üzerinde bulunan güzergâh izlenerek yapılan ticaret sonucu bu kazı alanlarında Mezopotamya tarzı mühürler ve eğri kenarlı kâseler bulunması bu ticaretin varlığını kanıtlar niteliktedir.

Sümer ülkesinin, Mısır ile olan ticari ilişkisinin 4. binyıl sonlarından itibaren başladığı düşünülmektedir. Bu döneme ait kayıtlarda yapılan ticaretin gemi ile yapıldığı yönünde ifadeler vardır. Sümerlerin, Mısır bölgesiyle ticari ilişkiler dışında münasebetlerine dair yeterince bulgu yoktur. Ticari ilişkilerin ağırlıklı olarak kurulduğu Sais ve Buto şehirleri Nil deltasında kaldıkları için gün yüzüne çıkarılamamıştır.

Buna rağmen Sümer ve Mısır kültüründe benzer izler bulunmaktadır. Buna örnek olarak Dumuzi ve Osiris Miti verilmektedir. Dumuzi, Sümer mitolojisinde yer alan kışın ölen baharda canlandırılan kahramandır (Woolley, 1938: 30). Osiris, kardeşi Seth tarafında öldürülür. Bunun üzerine kız kardeşi ve karısı İsis, gözyaşı dökerek ve sihir yaparak, Osiris'in mucizevi bir şekilde hayata dönmesini sağlar (Atalay, 2016: 9). Tekrar hayata dönmesi, baharda ölü toprağın canlanmasını sembolize ettiği için Mezopotamya mitindeki Dumuzi ile paralellik gösterir. Bu durum iki kültür arasında geçmişte bir etkileşim olduğunu göstermektedir (Çetin, 2006: 102).

Sümer-Mısır ilişkisinde mimari yönde de benzer örnekler vardır. Sakkara'da ilk Mısır Hanedanlığı'na ait Mezar duvarları ve Abydos'taki Çaseçemui'nin mezar duvarları ile Kiş Sarayları'nın duvarlarındaki süslemelerde benzerlikler olduğu görülmektedir.

Bütün bu benzerlikler iki bölge arasında bir etkileşimin olduğunu gösterse de yeterli somut veri sağlamadığı ifade edilmektedir. Sümer-Mısır ticaretindeki somut verileri bize silindir mühürler ve lapis taşı sunmaktadır. Sümer ülkesi adına yüzyıllar boyunca ticari açıdan para getirisi olarak bilinen Sümer motifli silindir mühürlerin Mısır'a, Sümerliler tarafından satıldığı tahmin edilmektedir (Uhlig, 2019: 169). Ayrıca Mısır firavunları tarafından ilgi duyulan lapis lazuli, Mezopotamya ile ilişkilerin bozulduğu dönemlerde, Mısır'da bu taşın azaldığı görülmüştür. Bu durum lapis taşı akışının Mezopotamyalı tüccarlarca sağlandığının kanıtı olarak yorumlanmıştır (Morkoç ve Uyanık, 2021: 1790).

Cemdet Nasr Dönemi'nde, ticaretin yönü Körfez'e ve Arap bölgesine dönmüştür. Uruk Dönemi'nin sonlarında bazı şehirlerin terk edilmesi ve Anadolu ticaretinin bu terk edilen şehirlerin üzerinden geçmesi Anadolu ile bağlantının kesilmesine yol açmıştır. Bu nedenle ticaret yönü değişmiş ve gerekli malzemeler Arap bölgesinden, özellikle Dilmun

(Bahreyn) ve daha güneyde bulunan Magan (Umman) yoğun ticari faaliyetlerin yapıldığı merkezler olmuştur. Dilmun, tam yeri keşfedilemeyen Bahreyn ve Kuveyt arasında bir bölgede olduğu düşünülen antik bir kenttir.

Güney Arabistan bakır, sabun taşı ve diyorit bakımından zengin bir bölgedir. Mezopotamya çömleklerinin Arap sahillerinde ve daha iç bölgelerde yapılan kazılarda ele geçmesi bölge ile olan ticareti somutlaştırmaktadır. Çömleklerin içerisinde ne gönderildiği ile ilgi henüz net bir bilgi yoktur. Buna karşılık Mezopotamya’da bulunmayan ve işlemesi kolay olan sabun taşı ile daha sert ve dayanıklı olan diyoritin bu ticaret karşılığında Arap bölgesinden ithal edildiği düşünülmektedir. Cemdet Nasr Dönemi’nde Anadolu ile bağlantının kesilmiş olmasına rağmen Mezopotamya’da miktarı artan bakırın, Arap Yarımadası’ndan geldiği yönünde yorumlanmaktadır. Arap Yarımadası bakır rezervi bakımından zengin bir bölgeydi. Körfez bölgesinde, Sümerlere ait herhangi bir yerleşim yerine rastlanmamış olması Araplarla yapılan ticarete, Anadolu’da olduğu gibi kolonilerin kurulmadığını ve kervan ticareti yapılmış olabileceğini ortaya koymaktadır (Crawford, 2021: 192).

Ubeyd Dönem’de Anadolu ile olan ticaret, Uruk döneminde güneye kaymış ve Cemdet Nasr Dönemi’nde Anadolu ile ticaret tekrar güçlenmeye başlamıştır. Erken Hanedanlar Dönemi’ne bir bütün olarak bakıldığında ise güneyde ihracat ticaretinin gelişmekte olduğu görülmektedir. 3. binyıl başlarında Mezopotamya, bir antrepo niteliğindeydi. Erken Hanedanlar Dönemi boyunca bu özelliği artarak devam etmiştir. Erken Hanedan III Dönemi’nin erken döneminde Lagaşlı Ur-Nanşe Dönemi yazıtlarında, buradan bir tapınağa çatı yapmak için kereste alındığı ifade edilmektedir. Dilmun/Tilmun (günümüzde Bahreyn) ile ilgili ele geçen materyallerin Erken Hanedan III döneme ait olması ve ondan eski bir iletişimin olmaması şaşırtıcıdır. Ancak Dilmun adının anayurdun kuzeyine doğru Tarut adıyla birlikte değerlendirilmiş olması muhtemeldir. Tarut Adası’nın ticaret limanı olduğu ihtimali güçlüdür. Buradan çıkarılan klorit (sabun taşı) kâseler ve Sümer çizgilerine sahip lapis taşından yapılmış bir heykel ele geçirilmiştir. Heykelin vücudu ve duruşu Sümer kültürünü yansıtırken alın ve kulak biçimi Susa’dan çıkarılan bir kafayı hatta İndus’tan bir rahip kafasını çağrıştırmaktadır (Görsel 4.2). Tarut figürü kendisi ile ticari ilişkisi olan bölgelerin kaynaştığı yerel bir ürün olmuştur. Döneme ışık tutacak Tarut Adası Kazıları, kendisinden sonra gelen binalar 3. binyıl kalıntılarının üzerine yapıldığı için daha fazla kazı yapma imkânı da kalmamıştır (Crawford, 2021: 197).

Görsel 4.2. *Tarut'tan çıkarılan figür* (Kaynak:Crawford, 2021: 198).

Sümer ticaretinin iki gelişim eğilimi 3. binyılın ikinci yarısında belirlenmiş ve yetenekli tüccarlar, uluslararası ticareti bu yıllarda ele geçirmeye başlamıştır. Artık Sümerli tüccarlar doğrudan aldıkları malları satmak yerine onun hammaddesini işleyerek işlenmiş mal satmaya başlamışlardır. Dilmun, akik ve fildişinin yanı sıra Hindistan'dan gelen lapis taşını da işleyerek satıyordu. Kısa sürede bu işlenmiş malların bir pazarı haline gelen Sümer ülkesi; Mısır saraylarından, İndus Vadisindeki şehirlerin üst tabakalarına kadar ürün satışı tekeli elinde bulunduruyorlardı. Böylece hammadde ithalatının artmasıyla lüks madde üretimi artmış bulunuyor ve bu durum tüccarların daha da zenginleşmesini sağlıyordu (Uhlig, 2019: 167).

Akadlar, büyük başarılar elde ettikleri halde yönetim anlamında başkente yakın şehirler de dâhil olmak üzere başarılı bir yönetim ağı ve kontrol sağlayamamışlardır. Kendilerinden önce ki Sümer kent devletlerinde de durum çok farklı değildi. Son Sümer kralı olarak kabul edilen Lugal-zaggesi, şehir devletlerini tek krallık altında birleştirmişse de Sümer yönetimi ile ilgili kaynaklar sınırlıdır. Akadlar, hızlı bir kurulma evresi geçirmişlerdir. Ayrıca bölgedeki yoksulluk tıpkı Sümerlerde olduğu gibi onları ticari

faaliyetlere yönelmeye zorlamıştır. Elbette yapılan savaşlar sonucu elde edilen ganimetler, haraclar ve ağır vergilerin getirisi yapılacak olan ve riskler barındıran ticaretten fazlaydı. Bunun yanında ticari faaliyetlerin de kazanç getirdiği aşikârdır. Akadlar zenginliğe giden yolda tüm bu yolları kullanmışlardır. Akad krallarının tüm yerel kaynaklara erişim sağlayarak yapılan yaygın ticaret ve zorla alınan vergiler sayesinde gösterişli bir başkent kurdular. Küçük Asya'dan tüccarlar geliyor Magan ve Meluhha'dan yola çıkan gemiler Agade rıhtımında demirliyorlardı. Sargon'un, İndus'la ticaret yaptığına ilişkin iddiaların boş olmadığı, Tel Asmar'ın Akad evlerinde çömleklerle birlikte bulunan İndus tipi mühürler, Akik boncuklar ve Harappa tipi kemik kakmalardan anlaşılmaktadır (Oates, 2015: 40).

Sargon ve Puruşkanda tüccarları efsanesi her ne kadar bir efsane de olsa gerçek bir olayın abartılı anlatımı olabileceğinden dikkate değerdir. Puruşkanda'nın Anadolu'da Tuz Gölü'nün güneyinde bir yerde olduğu düşünülmektedir. Akadlı tüccarların yerel yöneticilerle yaşadıkları anlaşmazlık üzerine Sargon'dan yardım istediklerine ve Sargon'un büyük zorluklarla bölgeye giderek sorunu çözmesine dayanan bir anlatıdır (Oates, 2015: 33). Sargon, yazıtlarında bu bölgede bulunan gümüş dağından bahsedilmektedir. Gümüş bakımından zengin olan bir dağ söz konusu olabilir. Meluhha ile İndus arasındaki uzak mesafeden aracısız olarak ticaret yapma hakkında ele geçirilen ilk belge yine Akad Hanedanı'nın ilk Kralı Sargon'un hükümdarlığı zamanına aittir. Sargon'un Dilmun, Magan ve Meluhha teknelerinin Akad taş ocaklarında palamarla bağlanarak sağlam hale getirildiği ile ilgili bir yazıtı mevcuttur. Arap Yarımadası'nın güneydoğu ucundaki Ras-al-junayz (Ras-al-jinz) Ören yerinin bu döneme tarihlenmesi muhtemeldir. Bu ören yeri İndus Vadisi ile Körfez arasında uzun yolculuk yapan gemiler için iskele görevi görüyordu.

İndus Vadisi ile yapılan ticarete bir başka kanıt ise kullanılan tartıların aynı olmasıydı. İndus'ta kullanılan tartıların Dilmun'da ele geçmesi, Harappa tüccarlarının izleri olarak yorumlanmıştır. Sümer ülkesi'nde yabancı tüccarlara ait kolonilerin olabileceği fikri de ortaya atılmıştır. Bu fikrin dayanak sebebi ise Ur ve Asmar Höyüğü'nden çıkarılan silindir mühür örnekleridir. Bunlar bölgede kullanılan ilk örnekler olabilir. Ayrıca ele geçirilen bir Akad mühründe birkaç yabancı tüccar için yerel yöneticiye tercümanlık yapan, Meluhhalı bir tercümana ait olduğu düşünülmektedir (Crawford, 2021: 200).

Sargon'dan kısa bir süre sonra Naram-sin, Anadolu Platosu'nun güneyinden gelen önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Brak'ta deposunu/kalesini/sarayını inşa etmiştir.

Brak Höyüğü'nde Naram-sin'e ait saray, dönemin (İÖ 2254-2218) ticari faaliyetleri hakkında ipuçları veren önemli bir yapıdır. Bu yapı saraydan çok içinde bulunan tahıl ambarları ve depolardan oluşan çok iyi tasarlanmış yaklaşık 10.000 metrekarelik bir alana kurulmuş devasa bir depoya benzemektedir. Anadolu'nun platolarından gelen malların Sümer ovasından daha güneye önemli ticaret merkezlerine götürülen mallara ev sahipliği yapıyordu. Depoda büyük oranla tahılın bulunması; Anadolu'dan gelen bakır ve kereste gibi malların takas noktası olabileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan bu tahılın kıtlık dönemler için depolandığı bir alan da olabilir. Bu nedenle Anadolu'dan gelen malların haraç mı ticari ürün mü olduğu hakkında pek bilgimiz yoktur. Binanın tuğlalarında Naram-sin ismi yazdığı için binanın tarihi konusunda netlik söz konusudur. Bina bir yangın sonucu yıkılmış olabilir. Ayrıca bina kazılarında bulunan çakmaktaşı ok uçları binanın Naram-sin'in halefi olan Şar-Kali-Şarri döneminde askeri bir saldırıya maruz kalmış olabileceğini göstermektedir (Crawford, 2021: 106). Afganistan'dan kara yoluyla tedarik edilen kalay, Naram-sin'den sonraki dönemde azalır ve kaybolur (Crawford, 2021: 200). Bunun üzerine kuzey tedariki önem taşımaya başlar ve Kestel'de bugün Göltepe'de kalay işleme alanı kazıları 1990-1994 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu işletme 3. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Yener, 2000: 27).

Magan, bakır ve siyah diyorit taş bakımından zengin bir bölgeydi. İran ve Arap bölgesi içlerinden çıkarılan diyorit Sümer Kralı Naram-sin'in de ilgisi çekmiştir. Ancak Sümer ülkesine uzak olan bu ticaret kenti, Sümerlerden çok daha sonraki dönem Akad krallarının hâkimiyet alanı olacaktı. Akad kralları heykellerinin diyoritten yapılmasına özen gösteriyorlardı. Diyorit sert, zor şekil alan ve zaman içinde deforme olması zor olan bir taştır (Crawford, 2021: 199).

3. binyılın sonlarına doğru üretimde uzmanlaşma önemsenmiş ve bazı şehirler, bazı ticaret malları konusunda önemli birer merkez haline gelmişlerdir. Çoğu şehir ürettiği ürünün büyük bölümünü kendisi tüketiyor ya da kıtlık ve felaket dönemlerinde kullanmak için depoluyordu. Çok sayıda şehrin imalat uzmanları vardı. Yalnızca üretim fazlası ürünler piyasaya sunulmaya başlanmıştı ki bu bölgede ticari uzmanlığın da geliştiğinin kanıtıdır. Bu şehirler sadece bölgedeki devletlere ürün satmıyor uluslararası alanda ürün sunuyorlardı. Bu dönemde İsin Şehri deri işçiliğinde uzmanlaşmış, Larsa ise köle ticareti bakımından ön plana çıkmıştır(Crawford, 2021: 167) .

Güneyde ticaret şehirlerinden Dilmun (Bahreyn) önemini her dönemde korumuştur. Bulunduğu konum itibari ile Sümer ülkesi güneydeki Magan'ın zengin bakır yatakları

buluyordu. Eski bir Ur tabletinde Magan'a götürülerek bakırla değiştirilmek üzere yün, giysi, yağ ve deri gibi ürünlerin bir tapınak görevlisine teslim edildiğini ifade edilmektedir (Uhlig, 2019: 167). Magan, doğuda bulunan Meluhha ticaretinde de aracı konumundaydı.

Larsa'nın kaderi Amori kralı Gurgunum (İÖ 1932-1906) ile değişir. Kayda değer başarıları arasında Ur'un, İsin'den geri alınması vardır. Böylece Ur'un düşüşüyle zayıflayan çok kazançlı Körfez ticareti, Larsa'nın kontrolüne girmiştir. Gurgunum, "Sümer ve Akad Kralı" ünvanlarının yanında "Ur Kralı" unvanını da kullanmış. Kendisi ve ardılları Larsa'nın ekonomik ve politik durumunu güçlendirmek için çok çalışmışlardır. Gurgunum ve kendisinden sonra gelen iki ardılı dönemine ait Ur ile Dilmun arasında deniz ticaretinin geliştiğine dair belgeler günümüze ulaşan belgeler arasındadır. Bu belgelerde bir grup denizci tüccarın –*Alik Telmun* veya '*Dilmun Yolcuları*'- tarafından özel sermaye yardımıyla gerçekleştirilen aktif bir ticaretten bahseder. Görünüşe göre burada tüccarlar kendilerini riske atmadan ortaya sermaye koyup ayak tüccarları yerlerine seyahate gönderiyorlardı. Ayrıca burada sermayeyi ortaya koyan grup riske ortak olmadan sadece kâr ortağı oluyordu. Sermayenin kaybedilmesi ya da zarar uğratılması durumunda zararın bütünü ayak tüccarından karşılanıyordu. Babil'in Hammurabi Yasaları, kâr ve zararı paylaşmaya zorlasa da pek başarılı olamamıştır (Oates, 2015: 61).

Yapılan kazılarda Dilmun'da bulunmuş olan, üzerinde İndus yazıları bulunan İran Körfezi mühürlerine ait bulgular; İndus Vadisi ile Sümer ülkesi arasında Dilmun'un da aracı şehir rolü olduğunu göstermektedir. 2. binyıl ortalarından Kassit Dönemi'ne kadar devam eden Harappa medeniyeti (Pakistan) bulguları bir dönem istikrarsızlaşsa da Dilmun'da ele geçen mühürler, bu bölgeyle irtibatın istikrarsız da olsa devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca İÖ 2000 dolaylarında körfezin kuzey ucunda kurulan Failaka Adası'nın Dilmun'dan gelen göçmenler tarafından kurulduğu düşünülmektedir. Failaka'da ele geçirilen uzun boyunlu kalın ense ve boyunlu kap ağzı Dilmun (Bahreyn) formunun tipolojik bir gelişim örneği ve bir sonraki versiyon olarak görülmektedir (Hojlund, 1987: 23).

Bu ticareti sürdüren tüccarlar zengin adamlardı. Ancak üretimde olduğu gibi ticarete de devletin payı ne kadardı net bir bilgi yoktur. Kayıtların en çok olduğu dönem III. Ur Dönemi'dir. Bu dönemde destekçinin tapınaklar olduğu görülmektedir. Erken Hanedanlar Dönemi'nde bu destekçiliği ve ortaklığı saray üstlenmiştir. Umma ve Nippur'dan çıkarılan tabletler 3. binyılın sonlarında özel sermayenin büyük rol oynadığını görülmüştür. Tüccar kayıtlarında sarayların isteklerinin kendi depolarından tedariki ve bu malların tedariki için

sınır ötesi yolculuklar yapıldığına dair bilgiler vardır. Ayrıca tüccarların sınır dışına yaptıkları yolculukta devletler hakkında bilgi sahibi oldukları göz önüne alınırsa diplomatik bir görevlerinin olduğu da var sayılabilir (Crawford, 2021: 201).

Özet olarak ifade edilecek olursa Mezopotamya bölgesi, tarımsal üretim kapasitesi yüksek bir bölgeydi. Ancak bu bölge taşlar ve metaller konusunda kendi ihtiyacını dahi karşılayamıyordu. Bu nedenle gerekli hammaddeyi bölge dışından ithal etmek durumundaydı. Bu bölgede ticaretin, ekonomik hayatın can damarı olmasını sağladı. Bu nedenle doğuda Hindistan ile batıda Mısır ve Akdeniz kıyı bölgesi ile Kuzeyde Anadolu ile yoğun ticari ilişkiler içerisine girilmiştir. Bölgede yapılan yoğun ticaret sayesinde farklı toplumlarla bağlantılı, güçlü şehirler ve uygarlıklar meydana geldiğini söyleyebiliriz (Crawford, 2021: 16).

4.1. Babillerde Ticaret

Babil ticaretinden bahsetmeden önce şehrin tarihinden ve jeopolitik konumundan bahsetmek gerekir. Yıkılıp harap olmasından yaklaşık 2000 yıl sonrasında bile Babil, ihtişam ve zenginliğiyle hatırlanmaktadır. Şehrin kurulması da bölgedeki diğer şehirlere nazaran çok eski tarihlere dayanmaz. Şu ana kadar yapılan keşifler neticesinde durum böyledir. Yazının icadından yaklaşık olarak 1000 yıl kadar sonra 3. binyılın sonlarına doğru ancak adından söz edilebilmiştir. Öncesinde ise çevresindeki Sümer devletlerine göre, bir köy olarak görülmektedir.

Eski dünyada Babil'in en büyük rakibi olan Ninova'da ilk yerleşimler İÖ 6. binyıla tarihlendirilmektedir. Kaldelilerin kurmuş olduğu Ur ve Eridu'da ise 6. binyıl sonlarına tarihlenen tapınaklar mevcuttur. Buradan da anlaşılacağı gibi eski dünya da var olan Babil'in önemi ilklerin kenti olmasından gelmemektedir. Çevresinde kurulan cazibe merkezleri Babil'in çok daha sonralarda önemli bir şehir olmasına neden olacaktır. Sümer alüvyon arazilerinin aşırı sulamadan dolayı tuzlanması ve tarımsal faaliyetin aksamasıyla, ayrıca önemli deniz ticaret yollarının denetiminin kaybedilmesi ile cazibe merkezi olan şehirlerin yönü değişmeye başlamıştır. Bu değişimde Babil Kralı Hammurabi gibi becerikli kralların Babil yönetimine gelmesinin de payı vardır.

Babil, Fırat ve Dicle'nin birbirine yaklaştığı yerde kurulmuştu. Alüvyon arazinin en kuzey ucunda yer alıyordu. Kurulduğu konum itibari ile eski dünyanın en önemli iki yolunun denetimini elinde tutuyordu. Batı Anadolu'dan gelip Asur ülkesi üzerinden Güneybatı İran'a geçen ana karayolu – daha sonra Sardis'ten Susa'ya giden Ahameniş Kral

Yolu; muhtemelen 7. binyıl kadar eski tarihlerde kullanılıyordu- Dicle'nin doğusunda ovanın kenarından geçmekteydi. Daha sonra İpek Yolu'nun bir bölümünü oluşturacak olan Horasan Yolu Babil'de bitmekteydi. Daha sonra Part ve Sasani imparatorluklarının kışlık başkenti Ktesiphon'dan ve Diyala Vadisi'den geçerek Hemedan (Ekbatana) ve ötesine giden ana yol olmuştur. Bu konum tarih boyunca Mezopotamya hanedanları tarafından çok iyi kullanılmış ve zorlu arazide yapılan tarım ve ihtiyaç fazlası ürünler sayesinde; birbirine 80 km mesafedeki kentler aracılığıyla farklı coğrafyalarla kurulan iletişimin köprüleri olmuşlardır. Başkentler dizisinin ilk krallık merkezi Kiş'tir. Onu Sargon ve ardıllarının yönettiği Agade, sonra da Babil izlemiştir. Sonra Dicle kıyısında Seleukia, Ktesiphon ve son olarak da Bağdat kurulmuştur (Oates, 2015: 10).

Babil'in, gerekli organizasyon ve sulama faaliyetleri gerçekleştirildiği takdirde tarımsal üretim potansiyeli oldukça yüksekti. Tarımsal üretim bakımından kendi kendine yetebiliyordu. Ayrıca ülkenin her yanına dağılmış hayvanları deri ve yün bakımından zengin bir ülke olmasını sağlıyordu. Tapınak denetiminde olan kumaş atölyeleri bulunmaktaydı. Ayrıca özel teşebbüslerin kurmuş olduğu atölyeler de bulunmaktaydı. Babil kumaşı farklı bölgelere ihraç ediliyor ve yüksek fiyattan alıcı bulabiliyordu. Geri kalan her şey ithal edilmek zorundaydı (Woolley, 1938: 115). Babil ülkesi, Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi; maden, kereste, taş bakımından fakir bir bölgeydi. Çömlek yapımında ve inşaatlarda kullanılan çamurdan başka doğal kaynağın olmayışı, Babil ile Yakın Doğu ülkeleri arasında ticaretin çok erken dönemlerde gelişmesini sağlamıştır. Fırat, Dicle'ye göre daha sakın akan suyu nedeniyle ticaret yolu olarak kullanılan ilk güzergâh olmuştur. Bu özelliği Fırat'ın, sulama suyu olarak alınmasını kolaylaştırıyor; sonraki dönemlerde ise insan ve asker sevkiyatında ulaşım amaçlı kullanılmasını sağlıyordu (Oates, 2015: 11).

Hayvancılık alanında da üretim söz konusuydu. Devlet denetimi altında kazançlı bir yün ve deri endüstri vardı. İthal edilen ürünler arasında Lübnan'dan sedir, ceviz ağacı, kostik soda ve kist zammı geldi. Ancak daha önemli bir ticaret noktası deniz ticaretiydi. Dilmun İÖ 2048'de Babiller için önemli bir liman olmuştur. Bu limana altın, bakır, fildişi, değerli ağaçlar, heykel ve vazo yapımında kullanılan ince taşlar geliyordu. Bu hammaddeler Mezopotamyalı Zanaatkârların elinde ustaca işlenerek kuzeye ve batıya satılıyordu (Woolley, 1938: 116). Kraliyet izniyle çalışan tüccarlar, deniz yoluyla çeşitli malların ithalatını yaparlardı. Egzotik yiyecekler, kokulu materyaller, meyveler ve şifalı bitkiler; maden işçiliği ve deri tabaklamada kullanılan hammaddeler, dam kırımları ve gemi

yapımı için kaliteli keresteler. Bu gibi malların bedelleri yün, arpa, buğday, hurma, balık yağı, kurutulmuş balık ve hayvan derisi ile ödenmekteydi. Gümüş de bir ödeme aracı olarak ticaret hayatına girmişti. Gümüş bir ölçüm aracı olarak da kullanılmaktaydı. Paranın klasik işlevlerini bütünüyle yerine getirmekteydi. Değeri gümüşle ölçülen uzun mal listeleri, Mezopotamya'nın en eski fiyat endeksini oluşturuyordu. Ticaret üzerine ele geçen belgelerde ticaretin, bir dönemler kraliyet tekelinde olduğunu gösterse de sonraki dönemlerde özel teşebbüslerin ve şirketlerin bu alanda faaliyet gösterdiği görülmüştür (Oates, 2015: 47).

Babil'de tüccarlar çoğunlukla ticari yolculuklara çıkmıyorlardı. Ticari yolculuğun beraberinde getirdiği risklerden dolayı bu işi metinlerde adı geçen "*kese taşıyıcıları*" (šamallum) olarak adlandırılan temsilci ve yardımcıları yapıyordu. Ayak tüccarları, işverenden bir tür ödünç sermaye ve mal alıyor ve yolculuğun risklerini kendileri almış oluyorlardı. Hammurabi Yasaları'nda yer alan 99 ve 100. maddeler bu konuyu içermektedir (Mendires, 2010: 105).

Madde 99: Eğer bir tüccar, bir ayak satıcısına alışveriş için gümüş verirse ve onu yola çıkarırsa, ayak satıcısı ona emanet edilen parayı arttıracaktır (kazanç sağlayacaktır.)

Madde 100: Eğer gittiği yerde kazanç görürse (kazanırsa), aldığı kadar gümüşün faizini kaydedecek, gününde tüccarına ödeyecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 194).

Sermayedar, kese taşıyıcısına borç verirken kendisini ve gümüşünü yasalarla garanti altına alıyordu. Bunu madde 101 ve 102 de görebiliyoruz.

Madde 101: Eğer gittiği yerde kâr görmezse (kâr etmezse), aldığı gümüşü iki katına çıkarıp, ayak satıcısı tüccara ödeyecektir.

Madde 102: Eğer tüccar, ayak satıcısına parayı borç olarak verirse, gittiği yerde zarar görürse, anaparayı (re's-ül-mal) tüccara geri verecektir.

Šamallum -tüccar yardımcısı; *tadmiqtum* ise tüccarlar tarafından šamallumlara verilen ve zarar ziyan ihtimalini hesaba katmadan kazanç şartını ve doğrudan kazançta ortaklığı esas tutarak alınan borçtur (Tosun ve Yalvaç, 1989: 194).

Bazen tüccardan çok bankacı gibi görünse de Eski Babil Ticareti'nde *tamkarum*'un/*tadmiqtum*'un merkezi bir rolü vardır. Bazen mallarını kendisi farklı merkezlere satmaya götürür ama genellikle *šamallu/šamallum*, yani temsilci gönderir. *Tamkarum* aslında özel sermayedar olarak görülür ama Hammurabi Dönemi'nde onları da

denetleyen bir müfettiş bulunmaktadı. Müfettişlerin denetiminde seri üretim yaygın ticaretini yaparlardı. Bu müfettişler *tamkarumları* ve diğer iş adamlarının vergilendirilmesini ve takibini yaparlardı. Kraliyet izni olan *tamkarumların* ticaret yapmasına müsaade edilirken izni olmayanların ticareti engellenmiştir (Oates, 2015: 78).

Hammurabi Yasaları'yla güvence altına alınan sermaye, ticarete devamlılığı sağlamak amaçlı olabilir. Bunca riske rağmen ayak tüccarlarının varlığı da ticarete büyük risklerin karşılığında büyük kazançların olduğu hakkında yorumlanabilir.

şamsi-Adad Babil  zerine yapmış olduğu seferlerinden sonra, Babil ülkesinde bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Kaldeliler, tahtta hak iddia ederek yönetimi ele geçirdiler. Kabile niteliğinde bir topluluk olan Kaldeliler döneminde, büyük at ve sığır sürüleri olduğu ifade edilmektedir. Vergi kayıtlarından anlaşıldığı üzere abanoz, fildişi, sissoo (bir çeşit değerli Hint ağacı), fil derisi ve altın gibi lüks tüketim maddelerinin ticaretinin yapıldığı güney ticaret yolunu Kaldeliler denetliyorlardı (Oates, 2015: 119).

Yaklaşık olarak İ  710 yıllarında Merodah-Balaban döneminde ülke ekonomisi kötü durumdaydı. Bölgede bulunan kabileler ticaret yollarına karışıyor, şehirlere baskınlar düzenliyordu. Böyle bir ortamda Asur kralı Sargon, Babil  zerine yürümüş ve Babil'i kendisine bağlı vasal bir beylik haline getirilmiştir (Oates, 2015: 123).

4.2. Kassitler Döneminde Ticaret

Bu dönemde Mısır ile ticari ilişkiler gelişmiştir. Kassit Kralı Karaindaş Dönemi'nde el-Amarna Mektupları'nda 15. Yüzyıl sonlarında Mısır'la gerçekleşen diplomatik ve ticari ilişkilere yer verilmiştir. Babil doğudan gelen malları Fırat üzerinden batı dünyasına sevk etme rolünü üstlenmiştir.  nl  tekstil ürünlerinin yanında savaşta kullanılmak üzere yetiştirilen atlar ve süs eşyası olarak da kullanılan lapis lazuli, yapılan bu ticari faaliyette ticareti yapılan ürünlerden bazılarıydı. Babil ve Dur-Kurigalzu kazılarında ele geçirilen fayans ve camın da ticari bir obje olacak kadar talep edildiği üretildiğine kanıt olarak gösterilebilir (Köroğlu, 2008: 119).

Kassit Sülalesi Dönemi'nde ve Babil arasında armağan trafiği olmuştur. Bu hediyeleşmede gönderilen hediyelerden iki ülkede ticarete konu olacak ürünlerin neler olabileceği hakkında ipuçları vermektedir. Mısırdan gelen altına karşılık Babil'den atlar, arabaları ve lapis lazuli haricinde; gümüş, bronz ve ahşaptan yapılmış objeler ile kumaş ve yağ gönderilmiştir. At binicilikleri ve atları ile meşhur olan Kassitlerden, coğrafya olarak at yetiştiriciliğine daha uygun bir yerde olan Hitit Kralı III. Hattuşili'nin, Kassit Kralı II.

Kadaşman-Enlil'den Babil ülkesinde ‘‘samandan çok at var.’’ diyerek iyi atlar istediği yazdığı bir mektupla kayıt altına alınmıştır (Oates, 2015: 95).

Mısır-Babil ilişkileri, Firavun Akhenaton Dönemi'nde ekonominin kötü gidişatından dolayı bozulmaya başlamıştır. Babil Kralı Burnaburiaş, gönderilen elçilerin iyi karşılanmadığını ve gelen hediyeler arasında ‘‘yirmi mina’’ olan altının eritildiğinde beş mina eksik çıktığını söyleyerek Firavunun cimriliğinden yakınmıştır. Bu dönemde Mısır ile ilişkiler her ne kadar gerilemişse de ticari ilişkiler 14. yüzyılda diğer bölgelerle yoğun şekilde devam etmekteydi. Eski Dilmun'dan gelen kanıtlar, Dur-Kurigalzu'da bulunan bir Miken ‘‘sığır günü’’ külçe ve Yunanistan'da (Thebes) bulunan Kassit mühürleri, Kassitlerin canlı ve yaygın ticaretine örnek olarak gösterilmiştir (Oates, 2015: 96).

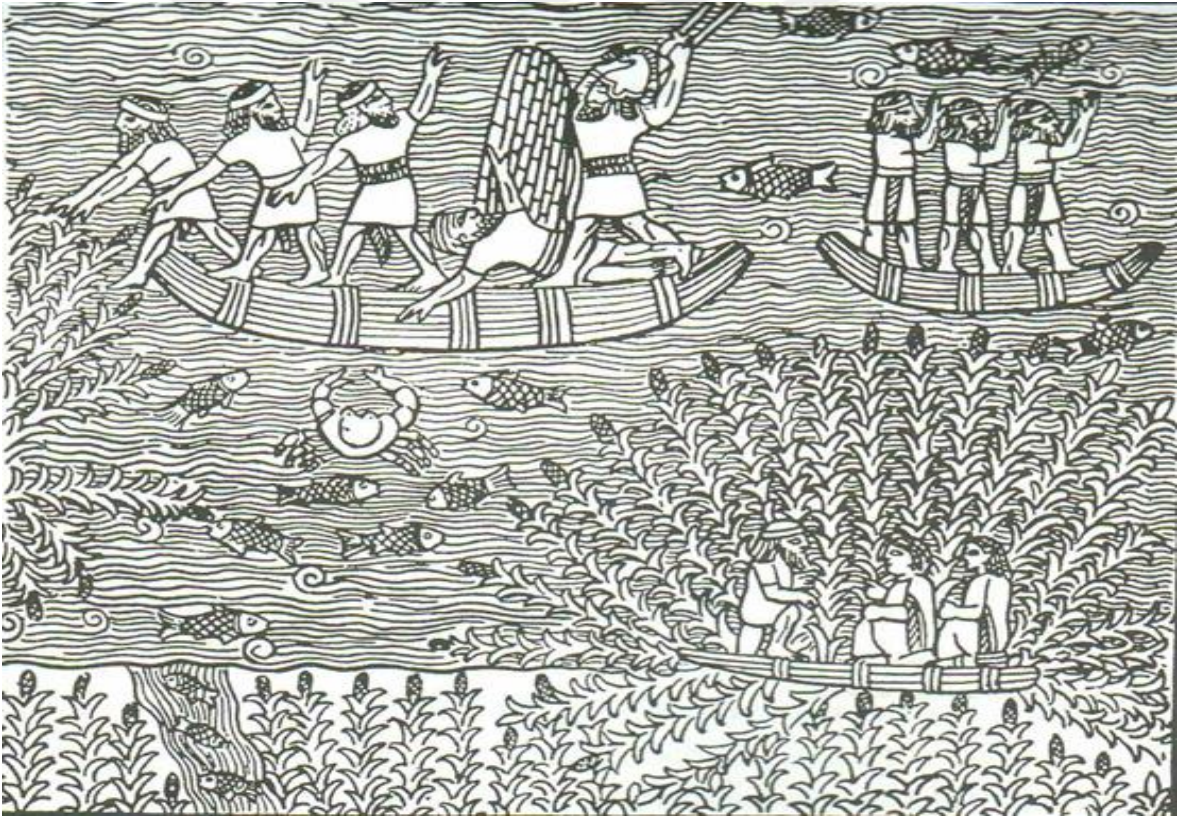
4.3. Mezopotamya Bölgesinde Kullanılan Ticaret Güzergâhları

Mezopotamya bölgesi temel ihtiyaçlar yönünden kendine yetebilecek bir bölge olsa da gerekli olan diğer ürünler için önce yakın şehirlerle sonrasında ise daha uzak ülkelerle ticari ilişkiler kurmuştur. Yapılan ticari faaliyetler uzun yıllar boyunca sürmüştür. Bu süre zarfında ticaret yollarının geçtiği bölgelerde g dengelerinin değişmesi, kervan güzergâhlarının değişmesine neden olmuştur. Güvenliğin nemi nedeniyle eşkıya saldırılarından korunmak için güçlü olan yerel yönetimlere belli bir vergi karşılığında güvenli bir yolculuk elde eden tüccarların kullanmış olduğu güzergâhlar İpek ve Baharat yollarının da temelini oluşturmuştur.

Sümerler zamanında kullanılan yollar, İpek Yolu'nun bir öncüsü olmuştur. Akdeniz kıyısından Sina Yarımadası'na, Mısır yerleşimlerinden Hindistan'a ve belki de Çin'e kadar uzanıyordu. Bölge halkı geçimini, Sümer ve Elam arasındaki ticaretle ve bu yollardan geçen kervanlardan aldıkları vergilerle sağlıyordu. Savaşı göçebeler ve soyguncular bu kervanlar için tehdit oluşturuyorlardı. Bu nedenle kalabalık kervanlar şeklinde yol alıyor veya askerler tarafından korunuyorlardı. Bazı dönemler kervanların koruyuculuğunu saray üstlenmiş ve gidilecek gzerghtaki şehirlerle dostane ilişkiler kurularak güvence sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum tüccarlara da yaptığı işi kral adına yapma yetkisi veriyordu ki ona diplomatik bir görev yüklüyordu. Riski büyük olan ticaretin kazancı da oldukça krlı oluyordu. Tehlikenin arttığı dönemlerde, gelişen deniz ticareti tercih edilen güzergâh olmuştur. Özellikle savaş dönemleri deniz yolu ticareti önem kazanmıştır (Uhlig, 2019: 166).

4.4. Fırat ve Dicle Nehirlerinin Ulaşım Amaçlı Kullanılması

Nehir, Mezopotamya için vazgeçilmez bir yaşam kaynağıydı. Hem insanların günlük su ihtiyacı karşılanıyordu hem de tarım arazilerini sulayarak bölge arazilerine bereket getiriyordu. Tüm bunların yanında çok önemli bir ulaşım güzergâhıydı. Bölgede ulaşımın daha çok dolgu ahşap tekerlekli kağnılarla yapıldığı bir dönemde özellikle tahıl gibi malzemelerin nehir üzerinden taşınmasının (Görsel 4.3.) çok daha kolay olduğunu söyleyebiliriz (Pollock, 1999: 31). Bu nedenle nehir işlek bir ticaret yoluydu. Şeyh Hasan, Habuba Kabira, Cebel Aruda gibi nehir üzerindeki orta mesafe de bulunan Uruk kolonileri ile yukarı platoda Hacınebi ören yerleri kalıntılarında ele geçirilen ürünlerden yola çıkılarak Fırat Nehri'nin taşımacılık açısından daha önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir (Crawford, 2021: 189).

Görsel 4.3. Babil ülkesinin güney kesimindeki bataklıklar, Şimdi Biritish Museum'da sergilenen Ninova taş kabartmalarında betimlenmiştir. Bunlar bir zamanlar 7. Yüzyıl Asur kralı Sannaherib'in sarayının duvarlarında bulunan kabartmalardır. Savaşta kullanılan, sazlıklardan yapılmış tekneleri ifade etmesine rağmen taşımacılıkta kullanılan teknelerin de benzer olma ihtimali yüksektir (**Kaynak:** Oates, 2015: 12).

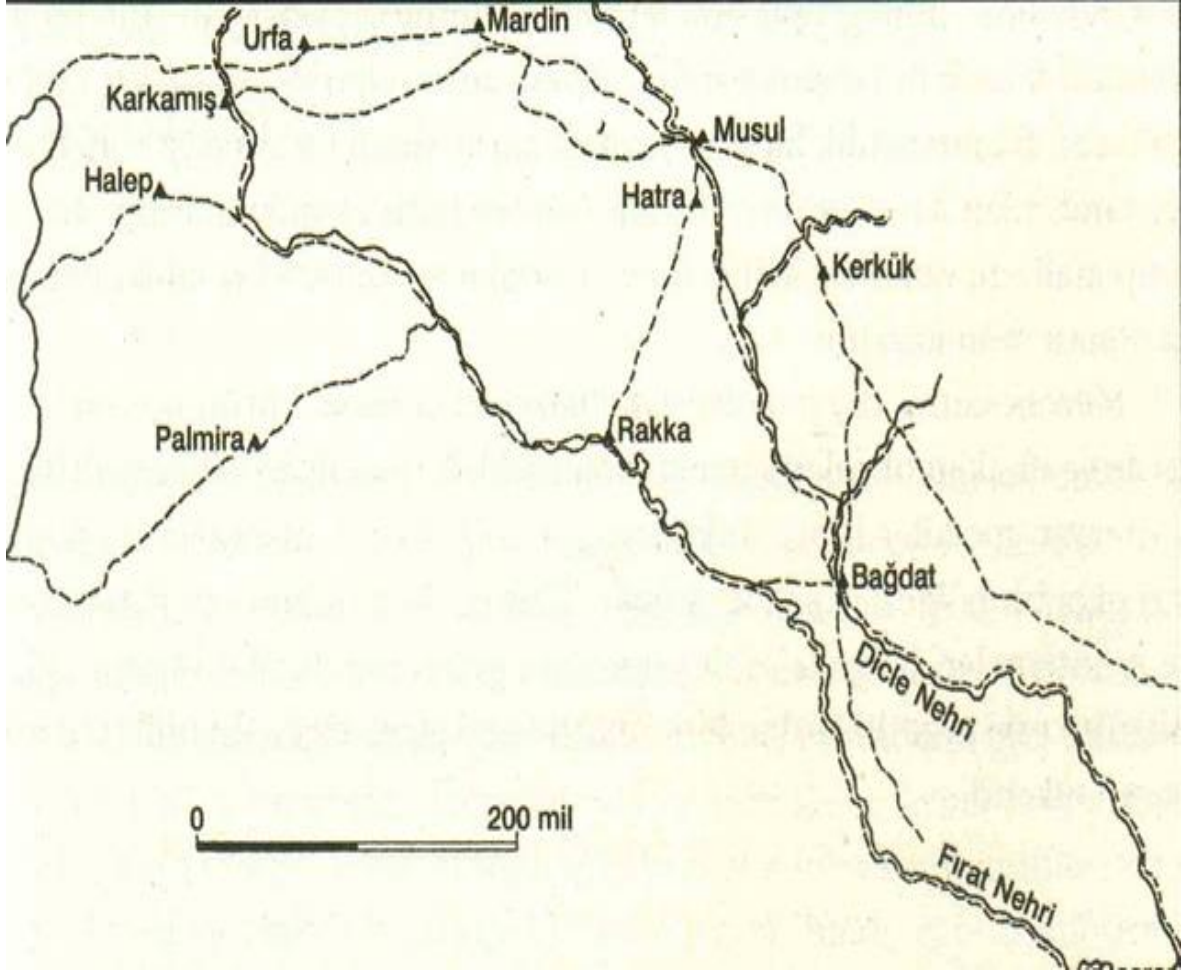
4.5. Mezopotamya Bölgesinden Akdeniz Kıyılarına Uzanan Yollar

Bölgeden Akdeniz kıyılarına ulaşım sağlayan birkaç güzergâhtan bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki Akdeniz'in kuzeydoğusundan başlayarak Anadolu içerisinden paralel bir yol takip eder. Ergani Maden gibi önemli bakır üretim merkezlerinin yolları ile birleşerek Mardin'e ulaşırdı. Sonra Güneydoğu bölgesine kıvrılır ve sınırı aşardı. Burada Brak Höyüğü'nün yakınlarından geçerek Cebel Sincar Vadisi'ni takip ederek Dicle'nin doğusuna geçerdi. Böylece eski Ninova, Modern Musul'a yönelmiş olurdu. Bu yolun birkaçı İran Yaylası üzerinden doğuya devam eder ve Afganistan gibi uzak memleketlerle ticari erişim sağlardı. Bu yollar günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Modern demir yolları ve kara yolları, bu güzergâhlar üzerine kurulmuştur.

Batıdan gelen diğer bir güzergâh ise ilk güzergâhın güneyinde bulunan Karkamış'tan başlamaktaydı. Bu yol Karkamış'tan başlayarak doğrudan Sencer'e ulaşırdı. Ninova'dan itibaren ise yılın belli dönemlerinde tekne yolculuğuna izin veren Dicle üzerinde tekne ile güneye geçilirdi. Dicle'nin tehlikeli olduğu dönemlerde kara yolundan Kerkük ve Hamrin Vadisi üzerinden güney bölgeye geçiş sağlanırdı.

Üçüncü bir güzergâh ise diğer iki güzergâhın daha güneyinde bulunmaktaydı. Akdeniz'den başlayan bu güzergâh Halep'ten geçerek Rakka'ya doğru ilerliyordu. Burada Fırat'a ulaşan kervanlar, nehri takip ederek Felluce'den doğuya yöneliyorlardı veya daha zorlu bir araziden geçmeyi gerektiren Hatra civarındaki Tatar Vadisi güzergâhı kullanılıyordu. Zorlu arazilerden geçmesine rağmen yerel halkın yüksek haraçlarından kurtuldukları için bu güzergâh da tercih edilmiştir.

Dördüncü güzergâh ise ilk üçünün daha güneyinden, yine Akdeniz'den başlayarak Palmira'dan geçen güzergâhtır (Görsel 4.4). Bu güzergâhın ilk ne zaman kullanılmaya başlandığı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Birde Amman'dan gelerek çölü aşır Akdeniz'e ulaşan bir güzergâh vardır ki bu güzergâh deve trafiğinin kullanılmaya başlanmasıyla kullanılmaya başlanmıştır. Tarihsel bakımdan konumuzun dışında yer almaktadır.

Görsel 4.4. Metinde tarif edilen güzergahlara ait harita (Kaynak: Crawford, 2021: 15)

Kuzeyden güneye ulaşımında nehirler önemli bir yer tutuyorlardı. Özellikle Fırat, Dicle'ye göre daha güvenilir bir nehirdi. Dicle'de ise Hamrin Vadisi bölümü karayolu taşımacılığı için daha uygundu. Hamrin'in güneyinde kalan ovada kanallar oluştuğu için nehir taşımacılığı için daha elverişliydi ve ağır yüklerin taşınmasında tercih ediliyordu. O dönemde karayolunun durumu ve öküz arabalarının tek taşıma aracı olduğu düşünüldüğünde nehir ulaşımı çok daha kolay sağlanıyordu. Genellikle katranla kaplanmış saz demetinden yapılmış sallar Ubeyd Dönemi'nden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Hayvan derisinden yapılmış yuvarlak sallar, bu bölgede günümüzde de kullanılmaktadır.

Son olarak iki önemli güzergâh en güney uçta bulunan körfezden nehirler vasıtasıyla alüvyonlu araziye kadar girmeyi sağlıyordu. İÖ 3. binyılda alüvyonlu arazinin en kuzey ucunda bulunan Akad kentlerine demir atan gemilerden bahsedilmektedir. Körfezden ise Dilmun, Magan ve Meluhha gibi denizaşırı ülkelere erişim sağlanmaktaydı. Bunun yanı

sıra iki nehrin birleştiği yerden güneye giden körfezin batı kıyısına paralel batın vadisinden geçen bir kara yolu da mevcuttu. Belirli tip malların geçtiği bu yol İÖ 4. binyılın sonlarından yakın tarihimize kadar kullanılmıştır (Crawford, 2021: 16).

Cemdet Nasr Dönemi'nde, kuzey-güney yönlü ticaret Erken Hanedan I Dönemi'nde önem kazanmaya ve bu güzergâhta bulunan Hamrin Vadisi'den geçerek yapılıyordu. Ubeyd Dönemi'nde çokça kullanılmış olan bu güzergâh, Uruk Dönemi'nde önemini yitirmiş ve Cemdet Nasr Dönemi'nde tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Yol Susa yakınlarından başlıyor sonra Suriye Ovası'nın kuzeyine giderken Ninova yakınlarında Fırat'ı geçmek için batıya dönmeden önce, Hamrin'in içinden kuzeye doğru Zagros Dağları eteklerindeki tepecikleri izliyordu. Susa'dan başlayan bu yol, Sümer ülkesinin güçsüz olduğu dönemin fırsatından yararlanmak isteyen Susa'nın, Fırat boyunca uzanan ticaret yoluna alternatif olarak oluşturmuş olması mümkündür (Crawford, 2021:193).

Bu güçsüz dönem çok uzun sürmemiştir. Erken Hanedan I Dönemi sonları, Erken Hanedan II Dönemi başlarında Sümer ülkesinin Anadolu ve Suriye ile ticari temasları yeniden başlamıştır. Bu döneme ait yikanmış kırmızı çömlekler, Mari'de kubbeli mezarlarda bulunmuştur. Klasik Erken Hanedan III Dönemi'ne ait adak heykelleri Kuzey Suriye'de Çura Höyüğü'nde yapılan kazılarda ele geçirilmiştir. Çıkarılan materyallerden yola çıkarak Sümer ülkesi ile Anadolu arasındaki ticaret bağlantısının Kuzey Suriye üzerinden tekrar yapıldığını söylenebilir. Çıkarılan materyaller içerisinde taş kâse koleksiyonun bazılarında akik boncuktan süslemelerin olması doğu ile ticaretin devam ettiğine de işaret etmektedir. Erken Hanedan II Dönemi'nde ve sonrasında akik boncuk ya da lapis lazuli benzeri ham madenlerin bölgeye daha fazla geldiği anlaşılmaktadır. Enmarkar ve Aratta'nın efendisi mitinde anlatılan olaylar muhtemelen bu döneme tarihlendirilmektedir (Crawford, 2021:193). Mitte Enmarkar, Aratta'dan çıkarılan lapis lazuli ve akik gibi yarı değerli taşları karşılığında tahıl göndermiştir. Aratta Bey'inin yarı değerli taşları vermeye pek niyeti yoktur. Enmarkar, Bey'in isteklerini karşılamasına rağmen hala istediğini alamayınca zorla alma yoluna başvurmuştur. Uruk'un yaklaşık yedi dağ doğusunda bulunduğu şeklinde ifade edilen ve maden bakımından zengin bu ülkeyi ve talep ettiği madenleri elde etmiştir. Savaşın seyri ile ilgili kısım eksik olsa da şiirin sonunda Aratta halkı, Enmarkar'ın istediği değerli taşları vermiştir (Kramer, 2020: 40). Anlatının bir mit olmasına rağmen ticaret güzergâhının yönü hakkında ipuçları vermesi açısından dikkate değerdir.

Mezopotamya'nın kuzey yolunu Dicle'nin içinden aktığı, Kuzey ve Kuzey batıya ulaşımı sağlayan doğal yollar oluşturmaktadır. Dicle Vadisi'nin oluşturduğu bu yol Asur

ülkesinin merkez bölgesinden batıya dönmektedir. Habur ve Balih Irmakları'nın kaynak bölgesinden, Şubat Enlil (Tel Lailan)- Guzana (Tel Halaf)- Harran-Kargamış-Halep hattını takip ederek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktadır. Bu yol batı hattında birçok kola ayrılmaktadır. Anadolu ticaretinde en çok kullanılan yollardan biri olan bu yolun batı bölümü; Fırat'ı, Kargamış veya Samsat (Samosata) yakınlarında aşarak, ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani- Maden- Toros Geçidi-Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya bağlanır. 2. binyılın başlarında, Asurlu tüccarlar tarafından bu yollar yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Doğu dünyası için ulaşım engel olan Zagros Dağları nedeniyle Dicle'nin kolları takip edilerek Diyala Çayı Vadisi ve Elam ülkesinin merkezinde geçilerek güvenli olan bu güzergâh takip edilirdi (Köroğlu, 2008: 19).

Güneyde bulunan Basra Körfezi'nin kullanımı ise sızıntılardan elde edilen ve adına "bitumen" (zift) denilen, yelkenliler ile sal yapımında ızalasyon malzemesi olarak kullanılan maddeyi kullanmalarıyla üçüncü bin yılın sonlarında başlamıştır. Ur ile Dilmun (Bahreyn) ve Magan (Umman), Meluhha (Hindistan) gibi uzak ülkeler arasında deniz ulaşımı yapılabilmekteydi. Üçüncü ve ikinci binyıllarda Dilmun, bir pazaryeri konumundaydı. Uzakdoğu ve Mısır'dan gelen mallar buradan Mezopotamya'ya ulaşabiliyordu (Köroğlu, 2008: 19).

4.6. Deniz Yolu Güzergâhları

Dış ticaret kara yoluyla olduğu kadar deniz ve nehir yolları üzerinden de yapılıyordu. Özellikle değerli madenlerle beraber birçok hammaddenin ithal edildiği Hindistan'a ulaşımında, gemiciler ve bu yollarda ulaşımı sağlamakla görevli olanların maharetleri, önemli rol oynuyordu. 3. binyıl sonlarına ait belgelerde kara ticaret güzergâhlarının yanı sıra gemi taşımacılığı ve limanları olan kentlerden bahsedilmiştir. Dilmun, Magan ve Meluhha bu liman kentlerinden adı en çok geçenlerdir. Dilmun günümüzde Bahreyn olduğu düşülen yukarı körfez liman kentidir. Magan, günümüzde Umman olduğu düşünülen Güney Mezopotamya ticaretinin en önemli merkezlerinden biridir. Meluhha, İndus Vadisi'nde bulunan ve o bölgeden yapılan ithalatın çıkış noktası olduğu düşünülen limandır (Şahin, 2020: 93).

Uruk döneminde Mezopotamya'ya ulaşan bakırın Magan Limanı'na geldiği ve buradan Mezopotamya'ya dağıldığı ifade edilmektedir.

Erken Hanedan III Dönemi'nde körfez ticaretinde Dilmun (Bahreyn) ile olan ticaretten ziyade bu defa Magan ve Meluhha ön plana çıkmaktadır. Magan, Dilmun'un

güneyinde kalıyordu. Bakır ve işlenmesi zor olan, sert diyorit taşı bakımından zengin yataklara sahip bir şehir olması Magan'ı cazibe merkezi haline getiriyordu. Meluhha ise daha çok lüks maddelerin ticaretinin yapıldığı bir merkezdi ve Hindistan için kullanılan bir sıfat olduğu düşünülmektedir (Crawford, 2021: 194).

4.6.1. Dilmun (Bahreyn)

Dilmun ismi dünyanın en eski yazılı belgelerinin bazılarında geçmektedir. İlk olarak İÖ 3000'de yazılmış olan kil tabletlerde bu ismin yazılı olduğu görülmüştür. Sözcük ilk keşfedildiğinde balta, yün tayınları ya da belirli bir yetkiliyi tanımlamak için kullanıldığı düşünülmüş olsa da yakın zamanda bu kelimenin, coğrafi bir yer adı olduğu kanaatine varılmıştır. Dilmun, eski yazıtlarda anılırken, Magan ve Meluhha ile birlikte anılmaktadır. Bu iki yerleşim Mezopotamya ile yapılan deniz ticaretlerinde kullanılan liman şehirleri olarak anılmaktadır. Daha net bir örnek verilecek olursa; İÖ 2350 yıllarında, Agadeli ünlü bir yazıtta Dilmun, Magan ve Meluhha'dan gelen gemilerin başkenti Akad'da demirlediğini idda etmektedir. Çok daha sonraki dönemlerde ise bu defa Asurlu II. Sargon Dilmun'u "Sümer'den otuz beru denizin ortasında yatarken" diye tanımlamıştır. Çivi yazılı belgelerden elde edilen veriler ışığında, Dilmun topraklarının bir kısmının veya tamamının ada olduğu yönünde bilgiler öne sürülmektedir. Bir beru genellikle iki saate eşdeğer bir mesafe biri olarak düşünülmektedir. Bu süre zarfında bir tekne yaklaşık 10 mil kadar bir mesafe kat etmektedir. Bu adanın Güney Mezopotamya yaklaşık 300 mil uzakta olduğu sonucu doğmaktadır. Agade yazıtlarında yer alan Dilmun'un, Magan ve Meluhha'dan daha yakın olduğuna dair ifadeler, 300 mil mesafenin günümüze oranla doğruluğunun olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Dönemin edebi metinlerinde, adanın tatlı su kaynaklarından övgü ile bahsedilmektedir. Bahreyn, günümüzdeki Umman'ın kuzeyinde bulunan Arap körfezinin en büyük adası olması, Şattül Arap'ın yaklaşık 480 km güneyinde yer alması, tatlı su kaynaklarıyla ve artezyenleriyle ünlü olması, Umman'dan çıkarılan bakırın antrepo niteliğinde olması, incir ve hurmalarının ünlü olması gibi nedenlerle III. Uruk Döneminde bu bölgenin bir pazar işlevinin olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tüm bu nedenler Dilmun'un günümüz Bahreyn ile özdeşleşme olasılıklarını kuvvetlendiren özelliklerdir (Crawford, 1998: 2).

4.6.2. Magan (Umman)

Erken Hanedan Dönemi çömlekçiliğiyle uğraşan bir diğer liman şehri Umman-Nar adasıdır. Umman-Nar Adası, Körfez'in güneyinde bulunmaktadır. Bu limanda bakır ve klorit (sabun taşı) ticareti yapılmaktaydı. Masgiaggaşer döneminde bölgenin bakır madeni bakımından zengin olduğu için ele geçirildiği ifade edilmektedir (Bauer, 2013: 74). Bakır, Ras el-Kaya Dağları'nda Asimah'tan, Samad Vadisi'nde el-Hacer Dağları'nın batısında Maysar'a kadar bir dizi ören yerlerinde yaygın olarak işleniyordu. Bu bölge Sümer'in güneyinde kalan ve Magan olarak adlandırılan bölgedir. Umman-Nar Adası ve Abrak Höyüğü gibi körfez limanları da İndus Vadisi ile ticari ilişkiler içerisindeydi. Bu bölge kalay, akik taşları, yeşim, gök zümrüt ve içerisine altın tozu serpiştirilmiş lapis lazuli gibi egzotik malzeme ticaretinin yapıldığı limanlardı. Ancak lapis taşının geldiği güzergâh yine de İran içinden geçen karayoluydu (Crawford, 2021: 198).

Bu değerli taşlar Mezopotamya'da çokça talep edilen ürünlerdi. Karayolu ulaşımında günde 25 kilometreden fazla yol alamayan, yaklaşık iki yüz hayvandan oluşan, eşek kervanları ile Pamir ve Afganistan'ın doğusu gibi çok uzak mesafeden getiriliyordu. Buradan Kuzey Mezopotamya'ya doğru gönderilmiştir (Uhlig, 2019: 165).

İÖ 3. Binin son yüzyılı boyunca, III. Ur Hanedanlığı zamanında, Ur ve Magan arasında doğrudan bir ticaret başlatılmıştır. Ur-Nammu Kanunları'nda Basra Körfezi'ne gelen ticaret gemileri ve bu gemiler hakkındaki düzenlemelerden bahsedilmesi Ur-Nammu'nun deniz ticaretine verdiği önemi kanıtlar niteliktedir. Bu döneme ait yazıtlarda Ur'daki Nanna Tapınağı'nın Körfez ile ticaret yapan tüccarları finanse ettiği ve ticaretin daha çok Magan ile yapıldığı belirtilmiştir. III. Ur Hanedanlığı'nın son kralı olan İbbi-Sin dönemine ait bir belgede " Lu-Enlilla isimli bir tüccarın, Nanna tapınağından aldığı yün, kumaş ve deri karşılığında, Magan'dan bakır yüklediğini" ifade eder (Uyanık, 2019: 404).

4.6.3. Meluhha

Sümer metinlerinde 3. binyılın ortalarında doğuya giden deniz yolu üzerinde üç önemli değişim kentinden bahsedilir. Birincisi bugün ki Bahreyn olduğu düşünülen Dilmun/Tilmun'dur. İkincisi bir Umman sahilinde olduğu tahmin edilen Magan/Makkan, son olarak Belucistan veya İndus'un denize döküldüğü yerde olduğu tahmin edilen Meluhha'dır. Uhlig'e göre Meluhha; Combay Körfezi ile Sabarmati Irmağı arasında harabeleri bulunan Lothal Şehri olabilir (Uhlig, 2019: 166).

Meluhha kelimesi Sümer dilinde ‘‘yayla ülkesi’’ anlamına gelen kelimelerden türetilmiştir. Özellikle Akad Kralı Sargon döneminde Meluhha adının sıkça kullanıldığını ve ticari faaliyetleri arttığını görüyoruz. Kereste değeri yüksek olan hasep, karneol taşı (kırmızı akik taşı), altın ticareti yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır (Landsberger, 1944: 423). Ticaret yapıldığına dair bilgimizin olduğu bu ülkenin tam olarak neresi olduğu ile ilgili kesin bilginin bulunmamasına karşın Meluhha adı Hindistan için kullanılmış bir sıfat olabilir (Landsberger, 1944: 424; Bauer, 2013: 125). İndus vadisinde bulunan yazı figürleri günümüzde hala çözülememiş olmasına rağmen bölge ile ilişkilerin kanıtı, Mısır ile olan ilişkilerde olduğu gibi somut materyallerin benzerliği üzerine yorumlanmaktadır. Hindistan’da bulunan önemli iki kültür bölgesi olan Harappa ve Mohenjo-daro ile Mezopotamya bölgesi şehir planlama örnekleri benzerlik gösterirler. İndus Vadisi’nin doğusunda yer alan Sabarmati Irmağı’nın Cambay Körfezi’ne döküldüğü yerde bulunan, tuğladan yapılmış dört metre yüksekliğinde, 35 metre genişliğinde ve 215 metre uzunluğundaki Lothal Limanı’nın ilk başlarda Mezopotamya ticaretinin hizmetinde olduğu düşünülmektedir. Bu büyük limanın Hint Okyanusu, İran Körfezi ve Kızıl Deniz arasında yoğun bir deniz ticareti olduğunu göstermektedir (Uhlig, 2019: 164).

Meluhha ve Sümer arasında bulunan köyler zamanla ticari faaliyetler doğrultusunda gelişerek kentler şebekesi haline gelmiştir. Bu köylerin vatandaşları Elamlılar ve Amoriler ile akraba oldukları düşünülmektedir. İndus vadisi boyunca uzanan bu köy şebekesinin insanları aynı soydan geliyorlardı.

4.6.4. Harappa

Hindistan’da antik dönemde iki ticaret merkezi olan Harappa ve güneyindeki Mohenjo-Daro Kentleri bulunmaktadır. Bu iki kent kendilerinden çok uzak olan Ur Kenti ile ticaret yapıyorlardı. Bu iki uzak uygarlığın birbiriyle Güneydoğu Arabistan’da bulunan bakır madeni olan Magan’da karşılaşp ticari ilişkiye girdikleri olasıdır. Sümer Kralı Sargon’un tüccarları denetlemede tuttuğu kayıtlarda Harappa mühürlerinin olduğu tespit edilmiştir. Sümer kentlerine gelen tüccarların kaydının tutulması vergi toplama açısından kayda değer bir bürokrasinin olduğunun göstergesidir. İndus’ta bulunan bu medeniyete ait yazılı belgeler deşifre edilememiştir. Bu nedenle bu medeniyetin kendisine ne ad verdiği bilinmemektedir. Ancak Mezopotamya’da ele geçirilen 3. binyıla ait çivi yazılı belgelerde bu bölgeye ‘‘Meluhha’’ denilmiştir. Sargon dönemine (İÖ 2334-2279) ait belgelerde de Meluhha ile yapılan ticaret ile ilgili çivi yazılı belgeler ele geçmiştir (Ceyhan, 2019: 12).

1920’de Hindistan Arkeoloji Araştırma Direktörü olan Sir John Marshall, Harappa’da ilk büyük sistemli kazıları başlatmış ve bölgeden edilen veriler doğrultusunda bilinenden çok daha eski bir uygarlığın varlığını dünyaya duyurmuştur ve nihayetinde uzun süredir unutulmuş olan Harappa medeniyeti keşfedilmiştir. Harappa ticari bir kent olarak İndus bölgesinde incelenmeye başlandığında Mohenjo-Daro ile birlikte birer şehir olduğu düşünülmüşse de daha sonra Harappa’nın yetmişin üzerinde köy ya da kentten meydana gelen bir uygarlık olduğu anlaşılmıştır (Ceyhan, 2019: 2). Şehir yapılanmasında evlerin topraktan yapılmış tuğlalar ile inşa edildiği, nadiren iki katın üzerine çıktığı ve sokaklarda iki öküz arabasının yan yana geçebileceği şekilde planlanmıştır. Ayrıca tahıl ambarı olarak depoların inşa edildiği ve bu depolama alanlarının geniş şehirler etrafında kurulduğu görülmüştür.

Harappa’da, ticaret yolu olarak kullanılan karayollarında yük mallarını taşımak için koyun, keçi ve sığır gibi hayvanlardan faydalanmışlardır. Bunların yanı sıra ağır yükleri taşımada iki tekerlekli kağnılar sığırlara koşumlanarak kullanılmıştır. Bu arabalarda ilk dönemler tahıl gibi gıda maddeleri taşınırken sonraki dönemlerde Harappa ve Mohenjo-Daro’da çıkarılan değerli madenler ve taşların da taşındığı ifade edilmektedir. Pakistan yakınlarında bulunan Mehrgarh bölgesinden elde edilen maden ve değerli taşlar (boyalı - sırlı seramik, sabun taşı, mühür süslemeleri, metal aletler ve karnelyan boncuklar) bölgede zanaatkârlarca işleminden geçtikten ve tüm yerel ihtiyaçların karşılanmasından sonra artık ürünlerin ticareti yapılmış ve uzak bölgelere gönderilmiştir (Ceyhan, 2019: 3).

İÖ 4500 yıllarına tarihlenen ve Mohenjo-Daro kentinin hemen dışında güney sahili boyunca uzanan yolda konaklamak amaçlı yapıların olduğu bu yerleşkelerde su kuyusu ve kanalizasyon sistemlerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kervan sahiplerinin içeri girdikten sonra kapatılacak kapılara sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu tür bir dinlenme tesisinin keşfi, ticaretin gelişmesi ve güvenlik sisteminin oluşturulması için önemli bir kanıt sayılmaktadır (Ceyhan, 2019: 4).

Köyler şebekesinin başlangıç noktalarını oluşturan bu kentlere dair çok bilgimiz yoktur. Ticaret yaparken ürünleri işaretlemek için yapılan mühürler ve kısa yazıtlar bulunsa da deşifre edilememiştir. Ancak kullanılan mühürlerin Mezopotamya kazılarında ele geçmesi, Harappa ile Mezopotamya arasındaki erken ticaretin kanıtları arasında gösterilmektedir. Harappalı tüccarların mühürleri ile mühürlenmiş mallar Mezopotamya ile sınırlı kalmayarak Yakın Doğu’nun farklı ülkelerine de yayılmışlardır. Ayrıca kullanılan tartı sisteminin benzerlerinin Mezopotamya’da ele geçmiş olması da Harappa-

Mezopotamya ticaretinin varlığını destekleyen bir diğer kanıt olarak ifade edilmektedir. Ancak bu benzerliklerin varlığı, Harappa'ya ait bir koloninin varlığını desteklemez fakat elden ele yapılmış dahi olsa bu iki bölge arasında ticari malların gelip gittiği ile ilgili yorumlar yapılabilmiştir. Sonraki dönemlerde ele geçen çivi yazılı belgeler bu ticareti kanıtlamış olsa da erken döneme ait ele geçen materyaller, ticaretin elden ele geçerek yapılabilmiş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Ceyhan, 2019: 13). Harappa'da o dönemde yapılan ticari faaliyetlere, devlet yönetimine dair bir tablet ya da papirüsün olmayışı, bize bürokratik bir yapılanma olmadığını düşündürse de şehirde, hizmetçilerin kalacağı bir binanın-kışla da olabilir- varlığı bürokratik bir yönetim olduğunun ipuçları olarak kabul edilebilir (Bauer, 2013: 127).

4.7. Ticarete Kullanılan Taşıma Araçları

Güney Mezopotamya atların evcilleştirilmesinden önce binek olarak daha çok eşekler kullanılmıştır. Kiş'te yer alan "Y" mezarlığında ele geçirilen dolgu ahşap tekerlekli kağnılar eşek veya öküzler tarafından çekiliyordu ve bu dönemde kullanılan en önemli taşıma ve ulaşım araçlarıydı. Woolley tarafından keşfedilen Puabi mezarında, ilgi çekici tarzda bir raylı kızak bulunmuştur. Bu dönemde kullanılmış bir taşıma aracı olduğu düşünülmektedir (Crawford, 2021: 161).

Cebel Hamrin'deki Rübeyde Höyüğü'nden çıkarılan kemikler eşeğin evcilleştirildiğini göstermektedir. Bu dönemde eşek taşımacılıkta kullanılan bir yük hayvanı olmuştur. Aynı zamanda sığırlarda kağrı çekmede kullanılıyordu. Ubeyd Dönemi sonlarında tekerlek ancak çömlekçi çarkı olarak kullanılmıştır. Tekerleğin kağrıda kullanılmasından önce kızaklı araçlar tercih ediliyordu. Eşek, sığır, at gibi binek hayvanların evcilleştirilmesinden önce insan bizzat arabaları kendisi çekmiştir. Evcilleştirmeler ve tekerleğin icadından önce veya sonra ulaşım yollarının o günkü şartları da göz önünde bulundurulunca, nehir en kolay ulaşım seçeneği olarak kullanılmıştır (Crawford, 2021: 189).

4.8. Önemli Cazibe Merkezleri

4.8.1. Uruk

Uruk Sümer kent devletlerinin en eski krallığı olarak yorumlanmaktadır. Yaklaşık olarak İÖ 3500'lerde kurulan bu kent günümüzde Irak'ın güneydoğusunda bulunan Varka Kenti olarak kabul edilir. Masgiaggaşer Uruk'ta yaklaşık olarak İÖ 2800 yıllarında hüküm

sürmüştür. Bilindiği kadarıyla bu kent Sümer'in en büyük kentiydi ve 50.000 nüfusa sahipti. Uruk Şehri, etkin olduğu İÖ 4000-3100 yılları arası döneme adını vermiştir. Bu dönem Ubeyd Döneminden sonra Cemdet Nasrdan önce ki döneme rast gelir.

Uruk Dönemi sonlarından itibaren mallar Körfez'e teknelerle de geliyordu. IV. Eanna'dan gelen metinler, 2. binyılın başlarında günümüz Bahreyn Adası'yla tanımlanan Dilmun'dan yapılan bakır ithalatından söz edilmektedir. Dilmun'un incir ve hurma açısından zengin bir antrepo olması ve belgelerde bunlardan ürünlerin ticaretinden bahsetmemesi Bayreyn ile yapılan ticaretin bakır ile sınırlı olduğunu göstermektedir. Ubeyd Dönemi'ne ait küçük çömlekçilik faaliyet örneklerinin Arap sahillerinde rastlanılmasına karşın Uruk Dönemi'nde ticaret yönünü Anadolu'ya çevirmiştir (Crawford, 2021: 191).

Uruk Dönemi sonunda sebebinin tam olarak bilinmediğimiz bir yer değiştirme olayları meydana gelmiştir ki bu yer değiştirmeler büyük yerleşimlerden küçük yerleşimlere doğru olmuştur. İklimsel bağlamda ya da farklı nedenlerden meydana gelmiş olan bu değişimlerden biri Anadolu ticaretinde önemli bir uğrak olan Habuba Kabira ve benzer yerleşim yerleri de terk edilenler içinde yer almıştır. Bu durum Anadolu ile olan ticaret bağlantısının kopmasına ve yeni ticaret ilgisinin Dilmun'a ve Körfez'e kaymasına neden olmuştur (Crawford, 2021: 192).

4.8.2. Kiş

Sümer Krallarının cazibe merkezi daha çok Kiş olmuştur. Kiş'te bulunan baş Tanrı Enlil adına yapılan tapınak bu kenti cazibe merkezi yapıyordu. Bu durum Masgiaggaşer'in kabul edeceği bir durum değildi. Önceki bölümde değindiğimiz gibi Masgiaggaşer gasp yoluyla tahtı almış ve Uruk'u daha zengin bir kent haline getirmek niyetindeydi. Kalabalık bir nüfusa sahip olsa da Uruk, Lagaş ve Kiş üzerine yürüyecek kadar güçlü değildi. Bu nedenle yönünü dağlardan ve denizlerden geçen ticaret yollarına çevirmiştir.

4.8.3. Ur

İsin kentinin önderliğinde bölgede düzen sağlanmasıyla Basra Körfezi üzerinden güney bölgelerle yapılan ticaret artmıştı. Dilmun, Magan ve Meluhha ile gemilerle ticaret yapılabiliyordu. Kuzeyde ise Dicle üzerindeki Asur ile Orta Anadolu arasında yoğun bir ticaret ağı bulunmaktaydı (Köroğlu, 2008: 98).

Ur, Basra Körfezi'ne yakınlığı dolayısıyla Hintli ve Akadlı tüccarlar açısından tercih

edilen bir kentti. Hintli tüccarlar, İndus Nehri'nden Arap Denizi'ne, oradan Umman Körfezi üzerinden Basra'ya ve oradan da Fırat Nehri'ni kullanarak Mezopotamya bölgesi ile ticaret yapmışlardır.

Ur Şehri, Fırat Nehri'ne sahipti. Ayrıca büyük bir liman kenti olduğu ifade edilmektedir. Ur Kraliyet ailesine ait mezarlarda ele geçen objelerin zenginliği bölgede ticari faaliyetlerin getirmiş olduğu zenginliğin ipuçları olarak görülmektedir. Ur, Dilmun, Magan, İran ve İndus bölgesi ile kuzeyde bulunan Suriye ile Anadolu arasında transit ticaretin yapıldığı kavşak noktası olmuştur. Ur mezarlarından elde edilen bulgular ışığında bölgede değerli taşların işlendiği yönünde yorumlar da yapılmıştır. Bu şehre ham madde olarak gelen lapis taşı işlenerek ticareti yapılan bir ürün olmuştur.

Coğrafi konum olarak Ur Şehri, Bağdat ile İran Körfezi arasında yer almaktaydı. Kentin bir zamanlar Basra Körfezi'nin önündeki lagüne akmakta olan nehrin kıyısında olduğu bu sebeple deniz ulaşımıyla mallarını ihraç ve başka bölgedeki malları ihraç etme konusunda önemli roller üstlenmiştir. Güney Mezopotamya'da oldukça gelişmiş olan deniz ulaşımı ticareti ile Ur Şehri'nin de bağlantılı olduğu görülmüştür (Şahin 2020: 94).

4.8.4. Eşnunna

Eşnunna konumu itibariyle doğudan İran üzerinden gelip, Diyala Vadisi üzerinden batıya giden ticaret yolunu denetlemesi nedeniyle önemli bir kent olmuştur. Bu yoldan ikinci binyılda yapılan kalay ticareti Eşnunna'nın önemli bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Bu durumda ticaret kervanlarından alınan vergiler kent için önemli bir gelir kaynağı olmuştur (Köroğlu, 2008: 100).

4.8.5. Asur

Asur kenti, Zagros Dağlar'ından çıkarılan kalay ve güneydeki Babil ülkesinden getirilen tekstil ürünleri; bu merkez üzerinden Asurlu tüccarlar tarafından pazarlanıyordu. Asurlu tüccarların ikinci bin yılda yapmış olduğu ticari faaliyetler sadece kendi siyasal pozisyonunu etkilemekle kalmamış Anadolu gibi ticaret kolonileri kurduğu bölgelerde de köklü değişimlere neden olmuştur (Köroğlu, 2008: 101).

4.9. Asurlularda Ticaret

Eski Asur Şehri coğrafi konumu itibari ile Mezopotamya'nın güneyinden, Anadolu'ya uzanan ticaret yolları ile doğudan Akdeniz kıyılarına uzanan ticaret yollarının

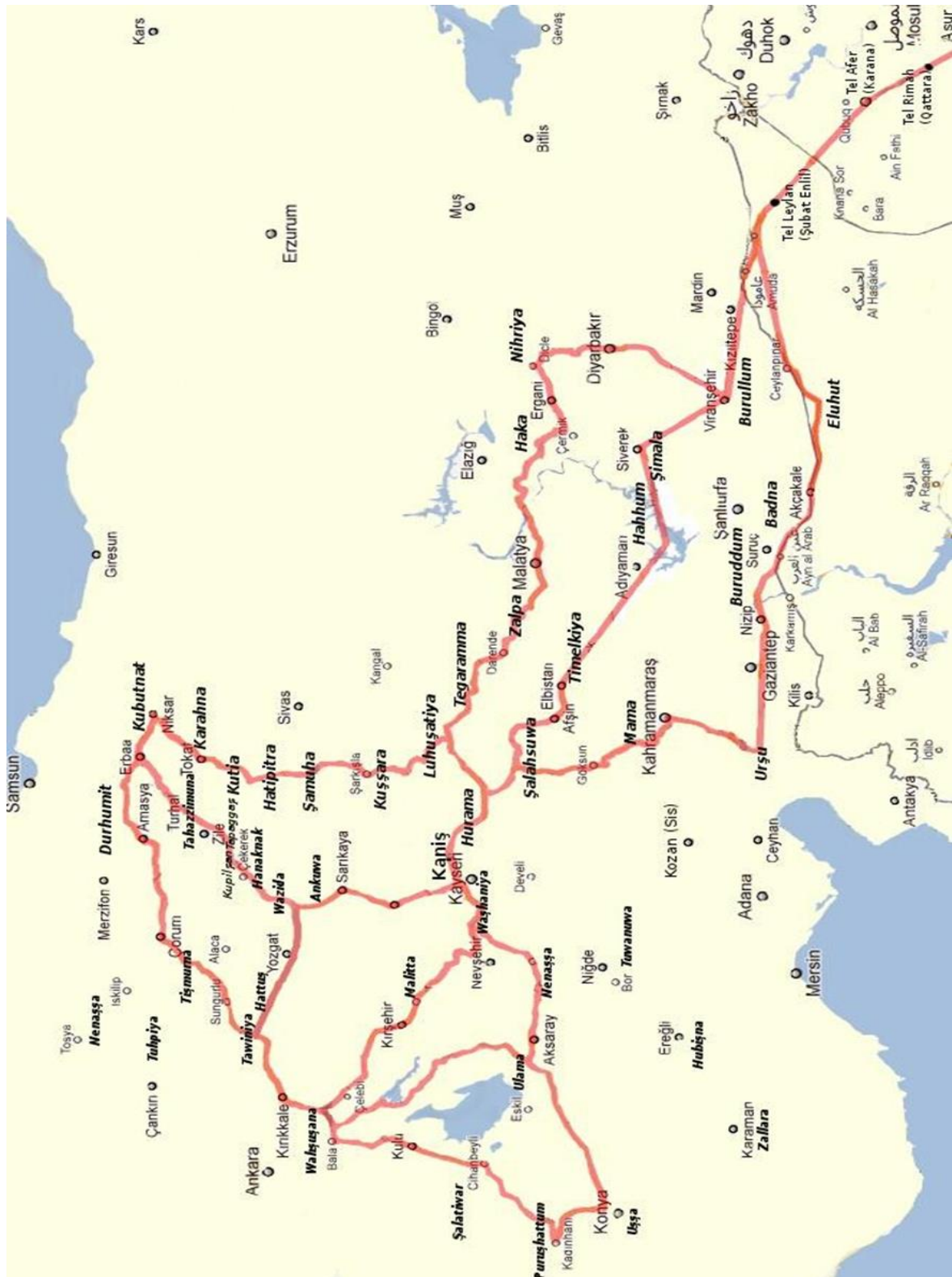
kesiştiği noktada bulunmaktaydı. Bu konum itibari ile Asur, İÖ 2. binyıl başlarından itibaren kuzeyde Anadolu, doğuda İran, batıda Suriye ve güneyde Babil ile ticari ilişkilerini geliştirerek açık bir pazar haline gelmiştir (şahin, 2020: 86).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Asurlu tüccarlar ulaşım için büyük kervanlar kurarak yol almışlardır. Yollarda soyguncuların saldırılarından korunabilmek için kalabalık yolculuklar tercih etmişlerdir. Kervanlarında eşekleri kullanmışlar ve eşeklerle yaklaşık bin kilometre gibi bir mesafeyi on haftalık bir süreçte geçmişlerdir. Asur ile Anadolu arasında yapılan ticarete üç güzergâh kullanılmıştır. Bu güzergâhların tercihinde güvenlik belirleyici sebep olmuştur. Güzergâhlardan ilki, Musul'dan hareket ederek Dicle Nehri istikametinde kuzeye doğru gidiyor ve batıya doğru dönerek Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı üzerinden Kaniş'e ulaşan güzergâhtır. İkincisi ise; Dicle Vadisi'nde bir yerde batıya doğru dönerek Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek geçidini geçerek Kapadokya'ya ulaşan yol idi. Üçüncü güzergâhta ise Gaziantep'ten kuzeye doğru dönerek Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden Kaneş'e ulaşmaktaydı. Güzergâhlar üzerinde bulunan yerel krallıklar güvenliği sağlamakla görevliyidiler. Bunun karşılında tüccarlardan vergi almışlardır (Işık, 2020: 15).

Yapılan arkeolojik kazılar sonucu ele geçirilen veriler ışığında antik dönem yolları hakkında en net bilgileri Asurlu tüccarlardan edinmekteyiz. Asur şehri'nden kuzeye doğru ilerleyen kervanlar *şaddatum* adı verilen karuma ulaşmıştır (Görsel 4.5). Oradan hareket eden kervanlar Razama'ya varmıştır. Daha sonra günümüzde Tel Rimah'la eşitlenen *Qattara*'ya ulaşılıyor ve oradan daha kuzeydeki *Karana*'ya varılmıştır. Sonrasında Dicle'ye paralel şekilde kuzeybatı yönünde ilerleyerek önce *Uhakim* ve *Sirwunum'da Haburatum* ve *Burulum* (Viranşehir) duraklarının bulunduğu ifade edilmiştir. Kaniş'e giden yolda yedi ve sekizinci istasyon olarak belirtilen *Azihum'dan*, *Aşihum'a* oradan Midyat'ın güneyinde Suriye sınırları içerisindeki *şubat-Enlil'e* (Tel Leylan) ulaşıp oradan güneybatıya hareket edip *İlan-sura*'ya varılmıştır (Heimpel, 2014: 26). Daha sonra Habur Nehri'nin kolları üzerinden batıya doğru yönelir ve *Amaz*, *Nahur*, *Admum*, *Mardaman* ve *Eluhtum'a* ulaşılmıştır (şahin, 2020: 90).

Asur'dan Anadolu'ya doğru kervanlar dört temel güzergâhta ilerlemiştir. Birinci güzergâh *Aqum-Haqa-Tegeramma*, ikinci güzergâh *Asur-Qattara* (Tel Rimah)-*Burullum* (Viranşehir)-*şimala* (Siverek)-*Hahhum* (Karkamış'ın güneyinde ve Harran'ın güneybatısındadır) -*Zalpa* (Harran'ın güneyinde Balih Nehri üzerindedir) (Heimpel, 2014: 26). Üçüncü güzergâh *Asur-Hamisanum-şimala-Zalpa*. Dördüncü güzergâh ise *Qattara-*

Taraqum-Abum-Amaz-Nahur-Abrum-Haqa sırasında ilerleyerek Kaniş'e varılmıştır.

Görsel 4.5. Metinde tarif edilen güzergahlara ait harita (**Kaynak:** Şahin, 2020: 92).

Burullum'u Viranşehir'e lokalize etmemiz halinde, *Šimala'yı* Siverek'e yerleştirip buradan batıya dönerek Fırat'ı geçip *Hahhum'a* ulaşılmıştır. *Hahhum*, Karkamış'ın güneyinde yer alıyordu. Buradan bir yol batıya yönelerek *Timelkiya* üzerinden, *Hurama* geçilerek, diğer bir güzergâh ise kuzeye ilerleyip Darende yakınlarında olduğu kabul edilen Zalpa üzerinden Gürün-Pınarbaşı yolundan Kaniş'e varıyordu. *Haqa*, Fırat'ın doğusundaki önemli bir merkez olup Elazığ'ın güneyinde yer aldığı tahmin edilmektedir. İster *Šubat-Enlil* ile eşitlenen *Aqum*- Veenhof ve Eidem'e göre *Aqum*, Samsat'ın güneybatısındadır (Veenhof ve Eidem, 2008: 80).- ister yukarı Dicle bölgesinde olacağı söylenen Nihriya'dan, isterse Habur üçgeninde Asur'dan itibaren 15. İstasyonda olan *Elahut*'tan gelen yolda ikinci önemli merkezin *Haqa* olduğu düşünülmektedir *Haqa*'dan sonra Fırat geçilerek kuzey yoldan Sivas'a, batı yolundan ise Kayseri'ye ulaşılmıştır (Şahin, 2020: 91).

Asurlu tüccarlar, Elbistan civarında olduğu düşünülen *Timelkiya*'dan itibaren Afşin üzerinden ilerleyerek kuzeye oradan Sivas/Pınarbaşı yakınlarında bulunduğu düşünülen *Luhušatiya*'ya ve oradan Şarkışla yakınlarında olduğu düşünülen *Kuššara*'ya ulaşıyordu. *Kuššara*'dan sonra Kızılırmak geçilerek günümüzde Yıldızeli'nin Kayalıpınar Köyü'nde yer alan *Šamuha*'ya varılıyordu. Buradan itibaren *Hatipitra-Kutia* geçilerek Tokat'ın hemen kuzeyinde bulunan Hititlerin Karahna kenti olduğu düşünülen *Comana Pontika*'ya varılmaktaydı. Buradan itibaren Kaberia (Niksar) lokalize edilen *Kubumat*'a ve oradan Amasya civarında olması muhtemel olduğu düşünülen *Durhumite* ulaşılmıştır.

Kervanlar *Timelkiya*'dan sonra *Huram*'a gelerek Kaniş'e ulaşıyorlardı. Bir başka güzergâh ise *Šalahšuwa* üzerinden Kaniş'e ulaşım sağlıyordu. *Šalahsuwa* güzergâhından Kaniş'e uğramadan güneyden *Wašhaniya- Purušhattum* yolu takip edilerek (Nevşehir'in güneyinden Konya Ovası'na doğru) Aksaray'a sonra da Konya Ovası'na varılıyordu. Kuzeybatıya doğru dönen yol ise Ankara'ya vardığı ifade edilmektedir. Bu yolların biri üzerinde; *Wašhaniya-Nenašša* (Nenizi)-*Ulema-Purušhattum* diğerinde ise, *Wašhaniya-Nenašša-Athurusna-Malita-Wahšušana* şehirleri yer almaktadır.

Arkeolojik kazılarda ele geçen yazışmalarda *Timelkiya*'dan *Purušhattum*'a kadar iki yolun uzandığı anlaşılmaktadır. Asurlu tüccarlar ticari mallarını *Hurama*'ya kadar getirdikleri ve buradan yolun ikiye ayrıldığı birinin *Harran-Sukinum* diğeri ise *Pazartum* diye adlandırıldığı görülmektedir (Şahin, 2020: 91).

Mezopotamya ile Anadolu arasında ticari faaliyetlerin bulunduğu dair ipuçları çok

eski dönemlere dayandığı ifade edilmektedir. İki bölge arasında ilk ticari ilişkilere ait buluntular ise Akad Kralı Sargon'un döneminde (İÖ 2334-2279) Anadolu'da Puruṣhanda adlı şehirde yaşayan Akadlı tüccarların yerliler tarafından rahatsız edilmesi üzerine Sargon'dan yardım istemesi ve Sargon'un da bu bölgeye sefer düzenleyerek sorunu çözdüğünü anlatan vesikalardır (Şahin 2020: 86). İki bölge arasındaki ticarete zirve noktaya ise İÖ 1950-1730 yılları arasında yaşandığı kabul edilen Asur Ticaret Kolonileri Çağında ulaşılmıştır. Yaklaşık 250 yıl kadar süren bu dönem "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" şeklinde adlandırılmaktadır. Döneme ait Asurca yazılmış tabletlerin birçoğu Kayseri-Kültepe'de bulunmuştur. Bu tabletler Anadolu'ya ticari amaçla gelen Asurlu tüccarlara aittir (Çeçen ve Gökçek, 2021: 84). Koloniler çağında, Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından kurulan karumlar, büyük pazaryerlerini ifade etmek için kullanılan terim olmuştur. Anadolu'da kurulan en ünlü karum, Kayseri-Kültepe'de bulunan Kaniş karumudur. Burada ele geçirilmiş olan kil tabletlerde; borç, faiz, mahkeme vesikaları ve alım-satım işleri gibi konuları içeren tabletle ele geçirilmiştir. Karumların dışında daha küçük pazaryerleri olan, Asurlu tüccarların dinlenme tesisi olarak ve mallarını depolamak için kullandıkları Wabartumlar kurulmuştur. Anadolu'da birçok Karum ve Wabartum kurulmuştur. Günümüzde keşfi yapılmış olanlar olduğu gibi tam olarak yeri tespit edilememiş olanlar da vardır. Asurlular tarafından Anadolu'da kurulmuş bazı Karum adları çivi yazılı belgelerde şu şekilde geçmektedir; *Hahhum, Hattuṣ, Kaneṣ, Hurama, Nihriia, Puruṣhattum, Turhamit, Waḥṣuṣana, Eluhut, Ursu, Zalpa, Tamnia, Luhuzattia, Washaniadır. Wabartumlar ise Hanak'nak, Ma'ma, Patna, Tuhpia, Ulama, Salatuwar, Karahna, Washania ve Ankuwa*'dan oluşmaktadır (Işık, 2020: 16).

Asurlular Anadolu'ya ticari faaliyette bulunmak için gelmişlerdir. Siyasi ya da idari bir yerleşim ya da hâkimiyet kurmamışlardır. Asur'dan getirdikleri kalayı ve tekstil ürünlerini satarken altın, gümüş ve bakır gibi değerli madenleri Asur'a taşımışlardır (Işık, 2020: 14).

Asur-Anadolu Ticareti, Eski Asur krallığının ortaya çıkışı olan I. Erişum ve İşme-Dagan arasında hüküm sürmüş olan yedi kralın dönemlerini kapsar. Tarihsel olarak bu dönem 1920-1750 yılları arasını kapsamaktadır. İÖ 1813-1781 yılları arasında Şamsi-Adad dönemi yaşanmıştır. Şamsi-Adad'tan önce 30-40 yıl ticari faaliyetler kesintiye uğramışsa da Şamsi-Adad döneminde ticari faaliyetlerin yeniden geliştiği görülmektedir. Anadolu ile ticaretin yapıldığı bu dönemde, Anadolu'da ise en önemli ticaret merkezi Kayseri yakınlarında bulunan Kültepe (Kaniş/Neşa) idi. Burada Asurlu tüccarların evleri ve

dükkânlarını içine alan geniş bir pazaryeri (karum) oluşturulmuştur. Bu ticaret alanının işleyişi ve güvenliğinden yerel beyler sorumluydu. Bu bölgede iki tabakadan alınan arkeolojik kazılarda Asur kökenli eşyalar ve 20 bine yakın çivi yazılı tablet ele geçirilmiştir.

Ticaret daha çok Asurlu aileler tarafından yürütülüyordu. Bölgeye daha çok Babil'den alınan ve Asurlu tüccarların kendi tezgâhlarında dokudukları tekstil ürünleri ile İran ve Afganistan üzerinden gelen '*annakum*' olarak adlandırdıkları kalay ticareti yapılmaktaydı. Ayrıca bu pazara değerli taşlar ve takı malzemeleri de getirilip ticareti yapılmaktaydı. Yapılan bu ticaret karşılığında altın ve gümüş gibi değerli madenler alınmaktaydı. Getirilen ticari ürünler yaklaşık 800 km boyunca eşekler ile taşınıp Kaniş'e, buradan da farklı merkezlere dağıtılmaktaydı. Yazıtlarda 50 kadar pazaryeri (karum) ve konakla yeri (wabartum) adı geçmektedir. Ancak bunlardan yalnızca Orta Anadolu bölgesinden bulunan Boğazköy (Hattuşa), Alishar, Acemhöyük (Buruşhattum/Puruşhanda), Karahöyük gibi kazılarla gün yüzüne çıkarılmış olanlar bilinmektedir.

Kervanlar ulaşım için daha elverişli olan Asur'dan başlayarak kuzeye yönelen, Yukarı Habur bölgesini geçtikten sonra batıya dönmekte buradan Harran üzerinden geçerek Kargamış ve Birecik yakınlarından Fırat'ı geçirdi. Buradan da Kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Gaziantep-Kahramanmaraş hattından Toroslari geçer ve Kültepe'ye varılırdı. Bu güzergâhın bir diğerkolu ise Mardin- Diyarbakır üzerinden geçerek Toroslari Ergani-Maden geçidinden geçer ve Elazığ-Malatya hattını izleyerek aynı noktaya varılırdı (Köroğlu, 2008: 104).

Asurlar tarafından Anadolu'da kurulan bu ticaret ağından asıl dolaylı etki tüccarların yolculuklarında güvenliği sağlamaktı. Asurlar bu güvenliği yerel krallar aracılığı ile sağlıyorlardı. Anadolu'da o dönemde merkezi bir güçten bahsetmek pek mümkün olmadığı için yerel krallarla yapılan anlaşmalarla yolculukların güvenliği sağlanıyordu. Tek ticaret merkezi Kültepe olmamakla beraber çoğunun yeri net olarak tespit edilememiştir. Ancak Elazığ'da, Fırat yakınlarında, İmi Kuşağı adlı höyükte oturanların çoğunda Habur türü çanak çömleğin bulunması Asurların yol boyunca pazar yerleri kurmuş olabileceği düşüncesini doğrulamaktadır.

Asurların bu yaygın ticaret ağı Şamsi-Adad'dan sonra Asur Devleti'nin zayıflamasıyla son bulmasa da etkisini yitirmeye başlamıştır. Asurlu tüccarların etkisinin azalmasıyla yerini Babilli ve Marili tüccarlar almaya başlamıştır.

4.10. Mezopotamya’da Bulunan Ticaret yolları Üzerinde Ticareti Yapılan Ürünler

4.10.1. Tahıl ticareti

Sümerlerde tarım yapılırken yılda kaç defa su verileceği ile ilgili bilgilere rastlanmıştır. Genel kanı yılda dört defa su vermek üzerinedir ancak bazı kaynaklar altı defa su verildiği yönünde yazılmıştır. Sümer çiftçileri her yıl farklı ekin ekmek ve tarlayı dinlendirmek için nadasa bırakmak gibi teknikleri kullanmalarına karşın gübreleme ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Ancak her hasat dönemi sonunda tarlalarda hayvanlarını otlatarak bu hayvanların bıraktığı gübrelerle gübreleme işleminin yapılması gerçekleşmiştir. Yetiştirilen en önemli tahıllar buğday ve arpa olmuştur. Hasat dönemi havaların ısınmaya başladığı nisan ayı içerisinde olmuştur. Bitkilerin olgunlaşma dönemine bağlı olarak, hasat döneminin, bölgeden bölgeye farklılık gösterse de nisan başında hasat bitmiş oluyordu. Son sulama hasat dönemine yakın zamanda başakları şişirmek için yapıldı. Ancak aşırı sulamanın etkisi ile oluşan tuzlanma neticesinde buğday üretiminde 3. binyıl boyunca bir düşüş görülmüştür. Darı daha az üretilen bir tarım ürünü olmuştur. Özellikle tarlanın boş bırakılması gereken yaz dönemlerinde darı ekimi yapılmıştır (Crawford, 2021: 57).

Mezopotamya bölgesinin temel geçim kaynağını tarım oluşturmaktadır. İlk olarak Kuzey Mezopotamya’nın yağış alan dağ yamaçlarında sonrasında ise güneyde Fırat ve Dicle taşımış olduğu alüvyonlu arazilerde tarım yapılmış ve elde edilen tarımsal ürünler ticarete sermayeyi oluşturmuştur. Kuzey Mezopotamya bölgesinde üretim daha çok doğal şartlara bağımlı iken Güney Mezopotamya’da sulama imkânının olması doğal şartlardan bağımsız tarım imkânı sunuyordu. Güney Mezopotamya’da üretim daha çok kanalların onarılması ve bakımına bağlıydı. Bu nedenle Hammurabi Kanunları’nda kanalların bakımı ve onarılmasıyla ilgili maddeler bulunmaktadır (Kurt ve Atci, 2020: 46).

Madde 53: Eğer bir kişi tarlasının kenar (su) bendini kuvvetlendirilmesinde ihmal gösterip, bendi sağlamlaştırmazsa ve bendde delik açılırsa ve (ekim yapılacak) tarlayı su götürürse, bendinde delik açılan adam, zarar gören arpayı ödecektir.

Madde 55: Eğer bir adam sulamak için bir kanal açarsa (ve onun bakımında) tembellik ederse (bu yüzden) yanındaki tarlayı su basarsa ona (komşusunun yetiştirdiği kadar arpayı) ödeyecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 190-191).

Maddelerden de anlaşılacağı üzere Babil’de tarımsal üretim önemsenmiş ve zarar görmemesi için yazılı kanunlarda yer verilmiştir.

Mezopotamya'nın yoğun bir nüfusu barındırması yiyecek ihtiyacını karşılaması için düzenli bir üretim zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bu düzenli üretim beraberinde ihtiyaç fazlası ürün anlayışını ortaya çıkarınca ihtiyaç fazlası ürünlerin, dağıtım ve pazarlanması meselesi doğmuştur. Tahıl taşımacılığında, Fırat ve Dicle Nehirleri, karayolundan daha rahat bir ulaşım sağladığından bu nehirler dağıtımda kullanılmıştır. Karada ise basit usulle yapılmış taş yollar eşek kervanlarının geçişi için inşa edilmiştir. İÖ 2. binyıl başlarında nehirler üzerine kurulan geçici ahşap köprüler de ulaşımın sağlanmasını sağlayan araçlar arasındaydı (Kurt ve Atci, 2020: 52).

Asurluların, İÖ 2. binyılda Anadolu ile başlatmış oldukları ticari atılımında, başlangıç olarak Asur Kralı Ilısuma ve ardılı olan I. Erişum (İÖ 1972-1933) dönemlerinde ticari faaliyetler hız kazanmıştır. Bu dönemde ticareti yapılan ürünler arasında altın, gümüş, bakır, kalay ve yün gibi malzemelerin yanında; arpanın da olduğu ifade edilmektedir (Palmisano, 2017: 30).

Eski Çağ'da, Mezopotamya bölgesinde tahıllar ve özellikle arpa temel gıda maddesi olarak ortaya çıkmıştır. Arpadan elde edilen iki ürün olan ekmek ve bira, günlük yaşamın vazgeçilmez iki bileşenin oluşturmuştur. Güney Mezopotamya'da geniş arpa tarlalarının varlıklarını bereketli alüvyonlu topraklar ve su kaynakları destekliyordu. Yabanıl türde buğday ve arpanın kullanıldığına dair veriler İÖ 18000 yıllarında başladığı düşünülmektedir. Ancak kurumsal anlamda depolama örneklerinin İÖ 4. binyıl Uruk Dönemi'ne ait olduğu ele geçen arkeolojik bulgularla desteklenir (Faivre, 2015: 21).

Her ne kadar Mezopotamya bölgesi tarımsal verimlilik açısından bereketli bir bölge olsa da tahıl ticareti sadece bölge dışına ihraç şeklinde gerçekleşmemiştir. Bölge içerisindeki şehir devletleri kendi aralarında tahıl ticareti yapmışlardır. Örneğin Kuzey Mezopotamya'da kurulmuş olan Mari'nin tahıl sıkıntısı çekmediği ve tahıl ihtiyacını dönemsel olarak Fırat üzerindeki Terqa, Habur Havzası veya Sincar bölgesindeki Kurdâ'dan karşılamıştır. Bu bölgelerden satın alamadığı dönemlerde ise daha uzak olan Yamhad, Emar ve Karkamış gibi batı bölgelerinden tedarik edilmiştir. Tekneyle gelen tahıllar saraylarda, tapınaklarda, depolarda ya da depolamak için var olan özel evlere alınır ve eski tahıl ile yeni mahsül birbirinden ayrılarak depolanırdı. Tahıl, paranın kullanılmadığı dönemlerde tapınak ya da saray personelinin çalışma bedeli olarak personele bir ödeme aracı olarak verilirdi. Halk arasındaki piyasada çalışmanın bedeli olarak alınan tahıl, pazarda başka gıda maddeleriyle takas edilerek bir para birimi niteliğinde de kullanılmıştır. Geçim iiaşesi olarak tahılın kullanılması, tarımın bölge

ekonomisindeki önemini kanıtlar niteliktedir (Faivre, 2015: 29).

4.10.1.1. Susam

Susam, Mezopotamya’da yaz aylarında ekilen bir tarım ürünü olmuştur. Daha çok yağ bitkisi olarak üretilen susamın, 3. binyıl ortalarında Erken Hanedan III Dönemi’nde kurulan ticaret ağıyla, hörgüçlü Hint sığırı ile birlikte Hindistan’dan bölgeye getirildiği anlaşılmaktadır. Bu ticaret Akad idaresi döneminde de 2. binyıl boyunca genişleyerek devam etmiştir. Yaz tahıllarının yetiştirilmeye başlanmasıyla yeni tarım alanları açmadan daha fazla ürün alma fırsatı yakalanmıştır (Crawford, 2021: 57).

4.10.2. Maden ticareti

Mezopotamya bölgesi maden bakımından fakir bir bölge olduğu için ihtiyacın çevre ülkelerden karşılanması yoluna gidilmiştir. Özellikle yakın bir coğrafyada bulunan Anadolu, Asurlu tüccarların yoğun ticari faaliyetlerinin olduğu bölgeydi. Asurlu tüccarların başlıca gayesi Anadolu’nun zenginliklerini Asur’a taşımaktı. Anadolu yerel beyleri ise saray ihtiyaçları olan kumaş, kalay ve diğer madenleri Asurlu tüccarlardan elde etme yoluna gitmişlerdir (Gökçek, 2015: 50). Bu nedenle Asurlu tüccarlara belli dönemlerde ticari imtiyazlar tanınmıştır (Koçak, 2009: 211).

Asur ticaretinin en önemli güzergâhını Anadolu oluşturmaktaydı. Asur’dan Anadolu’ya doğru giden ürünler şunlardır; dokuma ürünleri, kalay, lapis lazuli, fildişi, antilop dişi ve kemikler, ayna, baharat, tarak, çeşitli süs eşyalarıdır. Yerüstü ve yeraltı kaynakları bakımından zengin olan Anadolu’dan ise özellikle Altın ve gümüş gibi değerli madenleri götürmüşlerdir. Altın ve gümüşün yanında bakır, domuz kılı, yapağı ve deri aldıkları bilinmektedir (Koçak, 2009: 217).

4.10.2.1. Bakır

Bakır, antik insanlık tarafından kullanılan ilk madendir. Çayönü kazılarının Neolitik Döneme tarihlenen keşiflerinde bakırdan yapılmış mücevherler ele geçirilmiştir. Maden olarak en eski kullanıma örnek oluşturması açısından kıymetli bir keşif olarak değerlendirilmektedir İÖ 2. binyıllarında madenlerin eritilmesi öğrenildiğinde bakırda eritilerek araç gereç ve silah yapımında kullanıldı. Bakırın sertliği silah yapılmasında tercih nedeni olmuştur. Daha sonraki dönemlerde arsenik kullanılarak bronz elde edilmiştir. Arseniğin insan sağlığı açısından tehdit oluşturması ve kalay karışımından elde edilen

bronzun renginin daha çekici olması nedeniyle arsenik terk edilerek kalay ile bakır karışımı ile bronz elde etme yoluna gidildi. Mezopotamya'da ele geçirilen en eski metal kaplar, Uruk Dönemine tarihlendirilmektedir (Dercksen, 2010: 49).

Mezopotamya bölgesine gelen bakırlar Anadolu'da Karadeniz bölgesi ve Ergani maden yataklarından çıkarılmaktaydı. Anadolu dışında ise İran, Umman ve Kıbrıs maden yatakları olarak belgelenmektedir. Suriye ve Mezopotamya bölgelerine gelen bakırın farklı kaynaklardan geldiği ifade edilmektedir. Bir güzergâh Basra Körfezi kullanılarak Dilmun ve Magan'dan geldiği yönündedir. Dilmun'da yaklaşık 21-18. yüzyıllar arasında elde edilen bakır Magan'dan geldiği ve bu döneme ait etkiyici antik bakır işçiliği örneklerinin varlığından bahsedilmektedir. 18. Lagaşlı Gudea, Tanrısı Ningirsu adına yaptığı tapınağı anlattığı yazıtlarda bu güzergâhtan bahsetmektedir.

Asur kolonileri dönemine ait belgelerde de bakır ticaretinden bahsedilmektedir. Ancak burada Anadolu'dan, Mezopotamya bölgesine yapılan ticaret kârsız olduğu gerekçesi ile Asurlu tüccarlar, Anadolu içerisinde bakır ticaretini gümüş karşılığında yapmayı tercih etmişlerdir.

Bakır, Orta Tunç Çağ'ında Mezopotamya bölgesine Alasıya'dan (Kıbrıs veya bir kısmı) gelmekteydi. Kıbrıs'tan gelen bakıra dair kanıtlar Babil'den ve Orta Fırat bölgesindeki Mari kentinden elde edilen verilere dayanıyordu (Dercksen, 2010: 50).

Kıbrıs'ın bu dönemde bölgeye bakır sağladığına dair önemli bir kanıtta Uluburun gemi batığıdır. Uluburun'da ele geçen gemi batığı Geç Tunç Çağı bakır ticareti güzergâhı hakkında önemli ipuçları vermektedir. İÖ 1300 yıllarında batan gemide 10 ton bakır ve yaklaşık bir ton kalay ele geçirilmiştir. Uluburun Batığı'nda ele geçen bakırın ağırlıklı olarak Kıbrıs ve az miktarının Toros bakırı olduğu anlaşılmıştır (Coşkun, Çavuşoğlu, Demirtaş, 2021: 18).

4.10.2.2. Kalay

Kalay, bakırla karıştırılarak bronz elde edilen bir madendir. Bronz elde edilmek için kalaydan önce arsenik kullanılmıştır. Ancak arseniğin insan sağlığı için zararlı olması ve kalay ile elde edilen bronzun daha gösterişli olması nedeniyle arseniğe göre tercih sebebi olmuştur. Mezopotamya'da ilk olarak Tepe Gawra'da seviye VIII'den (yaklaşık olarak İÖ 3000) elde edilen arkeolojik bulgulardan bir iğnede kalay tespit edilmiştir. Ur Sülalesi döneminde (yaklaşık İÖ 2700) ise yaygın olarak kullanılmıştır.

Kalay Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de bulunmayan bir madendir. Ancak

Mezopotamya çevresinde kaynaklar çoktur. İran'da bulunan kaynağın Erken Tunç Çağı'nda işletilmediği ve Mezopotamya'ya 3. binyılda bu kaynaktan kalay gelme ihtimalinin olmadığı düşünülmektedir. Horasan'da bulunan Deh Hosein'de çıkarılan kalay cevherinin binli yıllarda işletildiği düşünülmektedir. Anadolu'da bugün işletilmeyen üç küçük maden bulunmaktadır. Bunlardan Kestel, İÖ 3. binyılda işletilmiş olabileceği muhtemeldir. Özbekistan ve Tacikistan'da bulunan madenlerin İÖ 2. binyılda işletildiği kanıtlanmıştır. Mezopotamya'ya gelen kalayın büyük çoğunluğunun Orta Asya kaynaklarından geldiği savunulmaktadır.

Orta Asya rezervlerinden elde edilen kalay, Hindistan güzergâhından gemi ile Basra Körfezi'ne geliyordu. Gudea metinlerinde Meluhha ile olan kalay ticaretinden bahsedilmektedir. Meluhha ile olan ticaret İÖ 3000 ile 1900 yıllar arasında önemini korumuş ve ticaret ağı deniz yoluyla sağlanmıştır. Deniz yolunun önemini kaybetmesiyle, İran üzerinden kara yolu ile ticaret sağlanmıştır. Kara yolundan Susa'ya ulaşan kalay, buradan batıya dağıtılmıştır. Mezopotamya'da önemli sayılan bu rota, Dicle'nin doğusundan Asur'a ve buradan da Asurlu tüccarlar aracılığıyla Anadolu'ya taşınıyordu. Anadolu'ya kalay ihraç edilmiş olması o dönemde Anadolu'da kalay madeninin bulunmadığını ya da keşfedilmediğini doğrular niteliktedir.

Ancak İÖ 1500'lü yıllarda doğudan gelen kalayın durduğu kaydedilmiştir. Bu konudaki genel kanı doğu kaynaklarının tükendiği yönündedir. Orta Asur Dönemi'ne ait olan ve Akdeniz kıyılarında keşfedilen Uluburun Batığı adlı batık gemide bulunan kalayın, bu dönemde Kıbrıs'tan temin edildiğini göstermektedir (Dercksen, 2010: 53).

Anadolu ve kuzey Suriye arasındaki ticaret Neolitik dönemde yapılan obsidyen (doğal cam) ticaretine kadar dayanmaktadır. İÖ 1950-1750 yılları arasında Asur Ticaret Kolonileri adı verilen dönem Mezopotamya-Anadolu arasındaki ticaretin zirve noktasına ulaştığı dönemdir.

2. binyıl başlarında başlayan ticari ilişkilerdeki artışta Anadolu'da az bulunan madenlerden kalay ticareti önemli bir yer tutmuştur. Eski çağlardan itibaren kalay, bakır ile birleştirilerek bronz (tunç) elde edilmiştir. Bronz bakıra göre daha sert ve daha kolay dökülebilen bir maden olmasından dolayı tercih edilen bir maden olmuştur. Ayrıca rengi de bakır kırmızısına oranla daha tercih edilen bir renk olmuştur. Kalay, az bulunan bir maden olduğu için, bakır ve kalayın karışımından elde edilen bronz, bakırdan daha yüksek fiyata satılan bir maden olmuştur (Yazan, Akar, Özmerih, 1974: 43).

İlk ticari faaliyetler her ne kadar çok erken dönemlerde başlamışsa da sistematik

ticaretten bahsedilebilecek en belirgin dönem Mezopotamya ile Anadolu arasında gerçekleşmiş olan Asur Ticaret Kolonileri Çağıdır (İÖ 1950-1750). Bağımsızlığını kazanan Asurlar İÖ 2. binyıl başlarından itibaren Anadolu ile ticari ilişkiler içerine girdiler. Asurlarda ticaret, devlet tekelinde değildi. Aile şirketi modelinde yapılan ortaklık anlayışına dayanan bir ticaret tarzı vardı. Anadolu maden bakımından zengin bir coğrafyaydı. Dönemin kıymetli madeni olan bakır bakımından da zengin kaynaklara sahipti. Ancak bakırı bronzla dönüştüren kalay bakımından fakirdi. Asurlar, Anadolu’da ihtiyaç duyulan kalayı büyük olasılıkla Pakistan ve Afganistan’dan getirerek, Anadolu halkının çok beğendiği Babil dokumalarıyla birlikte satılıyordu. Anadolu kalay madeni az olduğundan ithal ediliyordu (Ay, 2005: 12).

Bakır ile kalayın karıştırılmasıyla elde edilen sert alaşım olan bronz, silah ve alet yapımında kullanılıyordu. Anadolu ile Asur arasında ki ticaret güzergâhları hakkında birçok bilim adamının farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu yollardan biri Fırat Nehri vadisini kuzeye doğru takip eder Malatya üzerinden batıya geçer ve Tohma çayı vadisi ile Kültepe (Kaniş)’ye ulaşıyordu. Bir başka yol ise Asur’dan başlayarak Kuzey Cezire, Mardin Urfa, Birecik, Gaziantep ve Kahramanmaraş üzerinden ilerleyen biraz farklı bir güzergâhtır. Asurlar Anadolu’ya gelirken tek güzergâh kullanmamışlardır. Anadolu’ya geçişte Samsat-Birecik ve Malatya güzergâhlarını dönemin şartlarına bağlı olarak tercih etmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda, Asur’dan Anadolu’ya büyük miktarda kalay getirilmiştir. Ancak bu kalayın kaynağı Mezopotamya değildir. Ticareti yapılan kalayın Pakistan, Afganistan ve Hindistan bölgelerinden getirilip satıldığı daha önce ifade edilmişti. Bazı belgelerde ise tüccarların kalay almak için Susa’ya yolculuk ettiği ifade edilmektedir. Bu da Susa’nın kalay kaynakları güzergâhı üzerinde olduğu hakkında ipucu vermektedir. Muhtemelen Akik ve lapis lazulinin geldiği güzergâhtan Mezopotamya’ya oradan da Asurlu tüccarlarca Anadolu’ya getiriliyordu.

Bu ülkelerden gelen kalay, Urmiye Gölü’nün güneyinden Zagros’daki geçitleri aşarak gelmiştir. Ticaret güzergâhları doğal yolları izlemek zorundaydı. Geçitleri ellerinde tutan yerel krallar, bölgeler arası ticareti kısmen de olsa yapıyordu. Öyle ki hangi dönemde hangi yerel krallık güçlüyse güzergâh tercihi ona göre yapılırdı. Yol güvenliği büyük önem taşıyordu.

Asurlu tüccarlar, Anadolu’ya gelen kalayın yanı sıra güneyin beğenisine göre dokunmuş ince kumaşlar da getiriyorlardı. Bunların karşılığında altın ve gümüş gibi kıymetli madenler götürüyorlardı.

4.10.2.3. Demir

Demir, Neolitik Dönemden itibaren süs eşyası olarak da olsa insanlar tarafından kullanılmış bir madendir. İÖ 3000 yılından öncesine ait birkaç demir nesnesi İran ve Mısır da yapılan kazılarda ele geçirilmiştir. Anadolu’da Erken Tunç Çağı’nda, Alacahöyük’te işlenmiştir. 2. binyılın sonuna kadar demir mücevher ve tören nesneleri olarak kullanılmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde de demirin nadirliği ve mücevherat olarak kullanıldığına dair malzemeler ele geçirilmiştir. Bu dönemden olan lapis ve demir çivilerle süslenmiş kutu bu duruma kanıt olarak gösterilir. Geç Tunç Çağı’ndan bakır ve kalay kıtlığı demir cevherinin kullanılmasına itici güç olmuştur. Kral Anitta’nın kendi ağzından yazıldığı düşünülen yazıtlarda (İÖ 18. yüzyıl ortası) kraliyet hediyesi olarak götürülen demir taht ve asa, demire verilen yüksek değeri göstermektedir.

Babil’de keşfedilen ilk binyıl metinlerine dayanarak demirin, Mezopotamya’ya Que’dan (Çukurova/Kilikya) ve Lübnan’dan geldiği ifade edilmektedir. Bu alanların maden alanı değil yabancı tüccarların erişebildiği kasabalardır (Dereksen, 2010: 55).

4.10.2.4. Amütum

Amütumun günümüzde hangi maden olduğu ile ilgili net bir sonuca varılmış değildir. Demir artığından oluşan bir maden ya da değerli bir taş olduğu yönünde fikirler vardır (Erkut, 2007: 2). Erkut’a göre ülkemizde bolca bulunan ve 600 santigrat derecede eritilerek işlenebilen bu madenin kuvars olduğunu öne sürmektedir (Erkut, 2007: 4). Sümer çivi yazılı belgelerde KA.UN ideogramıyla geçen maddenin altından 5, gümüşten ise 90 misli daha değerli olduğu kayıt altına alınmıştır. (Çeçen ve Gökçek, 2022: 1487). Amarna çağı mektupları kayıtlarında Mitanni kralı Tuşratta tarafından, Mısır Firavunu III. Amonemfis’e amütumdan yapmış bir şişenin (lahannum) hediye olarak gönderildiği yazılmaktadır. Bu kayıt amütumun değerli bir materyal olduğunu kanıtlamaktadır. Ele geçen yazılı metinlerde amütumun süs eşyası ve takı olarak kullanıldığı da belirtilmektedir (Çeçen, 1997: 220).

Ticarete konu olan amütumun, Anadolu içlerinden toplandığı ve ticaretin kalay ile paralellik gösterdiği ifade edilmektedir. Amütumun Hattilerden alındığı ve ticaretinin gizli yapıldığı ele geçen kayıtlarla belgelenmiştir. Eski Hitit krallığı Dönemi’nde amütum alım satımının Kuşşara Sarayı tekelinde olduğu düşünülmektedir. Değerli olmasından dolayı ticareti kontrol altında tutulan ve yerel yöneticilerin alımında öncelikli olduğu bir materyaldir (Koçak, 2009: 218).

4.10.2.5. Gümüş

Mezopotamya bölgesinde gümüş madeninin varlığı ve kullanımı, Sümerlerin ilk dönemine kadar uzanmaktadır. Sümer Dönemi'nde de kendisinden sonra gelen uygarlıklarda olduğu gibi ticarete kullanılan bir değer ölçüsü olarak kullanılmıştır. Kral Urugakina Dönemi'nde, tüccarlar mallarını tapınaklara ipotek ederek karşılığında alınan gümüşle ticaret yapmışlardır (Sever, 1993: 40).

Mezopotamya, gümüş yatakları bakımından zengin olmayan bir bölge olsa da gümüş bakımından zengin yataklara sahip olan Anadolu, bölgeye gümüş akışını sağlamıştır. Gümüş elde etmek için bazen ticaret bazen de yağma yoluna gidilmiştir. Lugalzaggesi döneminde, gümüş için Toroslar, bakır için ise Ergani'ye kadar yağma hareketleri yapıldığı ifade edilmektedir (Sever, 1993: 41).

Mezopotamya'da önce şehir devletlerinin kurulduğu görülmektedir. Bazı güçlü kralların diğer şehirleri hegemonyasına almasıyla çağdaşlarına göre oldukça büyük devletler kurulmuştur. Bunlardan biri de Akad Kralı Sargon'dur (İÖ 2334-2279). Sargon, Mezopotamya'da büyük bir devlet kurmuş ve dönemin yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Anadolu'da güçlü bir devletten bahsedilmemektedir. "Şar Tamhari= savaşın kralı" metinleri denen vesikalar, Sargon'un, sedir ormanları (Amanos Dağları) ve gümüş dağlarına (Toroslara) yani Anadolu'nun güney sınırlarına kadar geldiğinden bahsedilmektedir (Yıldırım, 2011: 129).

Ur-Nammu Yasaları, Urukagina'dan sonraki en eski yasalarıdır. Mezopotamya'da gelişen ticaretle beraber takas sistemi, yerini madenlerin ölçü birimi olarak kullanıldığı sisteme bırakmıştır. Böylece dış ticarete gümüş bir nevi para birimi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dış ticaretten sonra iç ticarete ve cezalandırma sisteminde bedel olarak da gümüş kullanılmaya başlanmıştır. Gümüşün bölge içinde kullanımına dair belgeler yoğun olarak III. Ur Sülalesi Dönemi'nde görülür. Bu dönemin ilk krallarından Ur Kralı Ur-Nammu (İÖ 2060–1960), kendisine ait yer yer tahrip olmuş bir stelde yaptığı yasaları anlatırken, fiyat olarak kullanılan gümüş ve diğer metallerin miktarını ölçmek için ilk ölçü değerleri olan "mina"yı, "şekel"i, "sila"yı birbirine göre ayarladığını bildirir (Yıldırım, 2011: 87).

Dış ticarete kullanılan gümüşün sonraki dönemde iç ticarete de kullanılmaya başlanması ve ceza bedeli ödemelerinde gümüşün kabul görmesi, gümüşe olan talebi arttırmıştır. Bu sebeple gümüş madeni oldukça değerli bir maden olarak görülmüştür.

Asurlular, Anadolu'ya farklı güzergâhlar üzerinden gelmişlerdir. Güzergâhın

değişme nedeni ise güvenlik zaafiyetleri olduğu söylenebilir. Yol üzerinde güç dengesi değiştikçe -güvenliği sağlayan yerel devletler değiştikçe- güzergâhta değişiklikler olmuştur (Yıldırım, 2011: 132).

Koloni çağında Altın, gümüş ve bakır Anadolu'dan Asur'a taşınan önemli madenler içerisinde yer almıştır. Bu madenler değerli eşyaların alımında bir ölçü birimi olarak kullanılmasının yanında, değerli süs eşyası yapımında da kullanılmıştır. Kullanım alanlarının ve değerinin artmasına neden olan unsurlardan biri de altının, güneş Tanrısını; gümüşün ay Tanrısını ve bakırında dünyayı sembolize etmesi olmuştur (Ay, 2005: 16).

4.10.2.6. Altın

Altın da diğer madenler gibi ilk keşfedildiğinde taşla şekil verir vaziyette yontularak ve taşla vurularak şekil veriliyordu. İÖ 2500-2000 yıllarına gelindiğinde ise doğada doğal halde bulunan madenleri eriterek istenilen şeklin verilebileceği anlaşılmıştı (Yıldırım, 2011: 71).

Mezopotamya, jeopolitik yapısı nedeniyle ticaret güzergâhları üzerinde yer almıştır. Bu durum erken çağlarda ticaret yapmalarını sağlamıştır. Bölgede her ne kadar altın madeni bulunmasa da çevre bölgelerle yapılan ticari faaliyetlerle bölgeye getirilen altın, işlenerek ihraç edilmiştir (Sever, 2011: 82).

Altın madeni hem Anadolu'da hem de Mezopotamya'da takı ve süs eşyası olarak da kullanılmıştır. Bazen tek başına bazen de farklı değerli madenlerle üretilen altın süs eşyaları yüksek fiyattan alıcı bulmuştur (Mandacı, 2018: 35).

Kassitler Dönemi'nde, Babil ve Mısır arasında ilk altın ticaretinin olduğu ifade edilmektedir. Daha önce süs eşyası olarak saray ve tapınaklarda kullanılan altın; kalay, bronz, gümüşün haricinde alışverişte kullanılan ticari bir mala ve ödeme aracına dönüştü (Sever, 1993: 50).

Altın elde etmenin yolu her zaman ticaret olmamıştır. Bölgeye altın akışını sağlayan bir diğer unsur yağma ve haraçtı. Özellikle Anadolu ve Urartu üzerine yapılan seferlerde altın ve gümüş gibi değerli madenlerin elde edilmesi hedefleniyordu.

Alacahöyük'te keşfedilen kral mezarlarında elde edilen altın malzemeler incelendiğinde Anadolu'da altın üretiminin İÖ 3. binyılda başladığı görüşü kabul edilmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde, Anadolu'da bulunan altın madeninin Asur'a taşındığını görmekteyiz. Kültepe metinlerinde altın madeninin çeşitlerinden ve kalitesinden bahsedilmektedir. *Hurāsum "altın", hurāsum pašallum "saf altın", hurāsum*

pašallum damqum "iyi kalitedeki altını" ifade etmektedir. Koloni çağında Anadolu dışına çıkması yasak olmasına rağmen Asurlu tüccarlar, Asur'a altın göndermeye devam etmişlerdir. Bölgelerine ve kalitelerine göre sınıflandırılan altınlar mühürlü riksumlarla mühürlenerek belirli komisyon ve vergiler karşılığında Mezopotamya'ya taşınıyordu (Şahin, 2007: 30).

4.10.2.7. Lapis lazuli

Lapis taşı (Sümercede *za.gin* ve Akadca *uqnu* ve *husarum*), Afganistan (Badakhsan) ve Pakistan'da (Cha-ghai) çıkarılmaktadır. Lacivert renkte olan yarı değerli bir taştır. Azur mavisini ifade edilen karanlığın aydınlığa kavuştuğu an olarak düşünülen gökyüzü mavisine benzetilmiştir. Gökyüzünün kapsayıcılığı. Tanrıların gökyüzünde her şeyi görür pozisyonda olması ve Mezopotamya'ya hayat veren Fırat ve Dicle sularının rengi olan mavi rengin taşıdığı kutsiyet bu taşta yüklenmiştir. Bu nedenle hem Mezopotamya'da hem de Mısır ve Anadolu'da kraliyet ailesinin ve toplumda ileri gelenlerin kullandığı bir materyal olmuştur. İÖ 6. binyılda Mezopotamya'da çocuk mezarında ele geçen lapis boncuklar bulunmaktadır. Mezopotamya lapis kullanımı İÖ 2500'lerde zirveye ulaşmıştır. Hindistan bölgesinden karayolu ile Susa'ya taşınan lapis taşı buradan Anadolu ve Mısır'a satılmıştır (Dercksen, 2010: 55).

4.10.2.8. Cam

En eski camlar 5. binyıla ait kazılarda ele geçirilmiştir ve opaktır. Şeffaf cam üretimi ilk binyılın başlarına tarihlenen Kalhu (Nimrut) kazılarında ele geçmiştir. Cam yapım teknolojisinin Kuzey Suriye'de geliştiği düşünülmektedir. Anadolu'ya ulaşan camlar, Mezopotamya (Babil) ve Kuzey Suriye'den gelmiştir (Dercksen, 2010: 58).

4.10.2.9. Sabun taşı (Klorit)

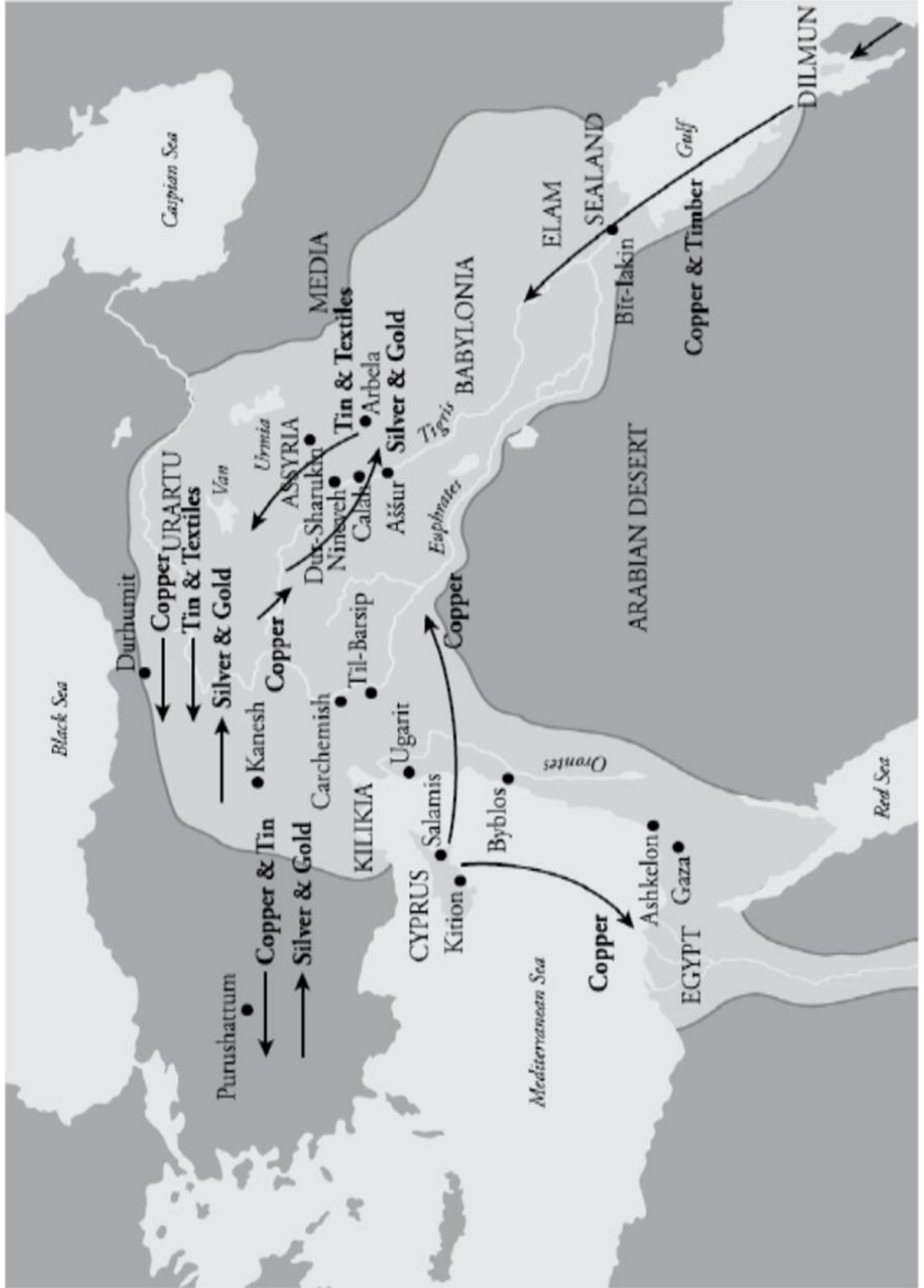
3. binyılın ikinci yarısında karmaşık ticaret ağına ışık tutması amacıyla klorit/sabun taşı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Talk adı da verilen sabun taşı yumuşak ve kolay işlenebilen bir alçı taşı türüdür (MTA Genel Müdürlüğü, t.y.). Isıya dayanıklı olması sebebiyle kâse yapımında kullanılmıştır. Sabun taşının Mezopotamya bölgesine hangi kaynaklardan geldiği ile ilgili yapılan çalışmada dört merkezden geldiği sonucuna varılmıştır. Bu merkezlerden ilki İran Platosu üzerindeki Yahya Tepesi'nin yanında, ikincisi Yahya'nın doğusunda, belki Bampur yakınlarına uzanıyordu ve üçüncüsünün yeri tam tespit edilememekle birlikte Susa yakınlarındaki Zagros Dağları'nda yer almaktaydı;

son olarak Arap yarım adasından bir kısmı Riyad'dan -bir kısmı ise Umman'dan-gelmekteydi (Crawford, 2021: 194).

4.11.Mühürler

Mühürler, eğri kenarlı kâseler gibi bölgeden bölge dışına oldukça geniş bir yayılım alanı olan ticari ürünlerden biridir. Fırat üzerinde bulunan Hassek Höyük, Hacınebi ve Aslantepe Höyüğü'nde (Malatya) ve Anadolu Platosu'nun kıyı kesimlerinde yapılan kazılarda ele geçirilmiştir. Sümer tarzı mühürlerin bu kolonilerde ele geçmesi ve Uruk dönemine tarihlenmesi Uruk ile ticaretin varlığı konusunda güçlü kanıtlar olarak gösterilmektedir. Yapılan ticarete nelerin hangi mallarla takas edildiğine dair elde bir kanıt olmasa da Mezopotamya'dan geldiği düşünülen mühür karşılığında Anadolu'dan Uruk'a bakır gittiği muhtemeldir. Bu ticari faaliyette geçiş güzergâhının Habuba Kabira olduğu düşünülmektedir ki Uruk-Anadolu ticaretlerinde tercih edilen güzergâh daha çok Fırat üzerinden olmuştur (Görsel 4.6 ve Görsel 4.7). Mezopotamya'da yaşamsal öneme sahip olan kurşun, gümüş, kereste ve belki taş da dâhil olmak üzere Anadolu'dan dan geliyordu. Karşılığında Anadolu'ya ne satıldığı hakkında pek bilgi yoktur ancak Anadolu'da yapılan kazılar sonucunda bulunan Ur çömleklerinin içinde o kokulu yağlar ya da lüks yiyeceklerin gitmiş olabileceği düşünülmektedir (Crawford, 2021: 189).

Benzer Mühürler ve eğri kenarlı kâseler Tepe Yahya ve Godin Tepe kazılarında da bulunmuştur. Bu iki kazı bölgesi Sümer şehirlerinin doğusunda günümüzde İran sınırlarında ve İran'ın güneyinde bulunmaktadır. Orta Uruk seviyelerinde bulunan bu materyaller ve döneme ait kil tabletler vardır. Kil tabletlerin yazım dilinin Sümerce değil de Elamca olması, bölgenin ticaretinde Elamların aktif olduğunu göstermektedir. Mühür ve kâselere karşılık ise Mezopotamya'ya lacivert taşı satılmış olabileceği düşünülmektedir ki bölgeye en yakın lacivert taşı kaynağı Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Badakşan'dı (Crawford, 2021: 190).

Görsel 4.6. *İÖ II. bin Önasya ticari yol güzergâhı ve alınan eserler* (**Kaynak:** Coşkun, Çavuşoğlu, Demirtaş., 2021: 14).

Görsel 4.7. İÖ II. binde asur ticaret koloni çağı ticari ürünleri ve bölgeleri (Kaynak: Coşkun, Çavuşoğlu, Demirtaş, 2021: 16).

4.12. Köle Ticareti

4.12.1. Sümer’de köle ticareti

Sümerlerde toplum üç kasta ayrılmaktaydı. *Soylular*, *şehirliler* ve *köleler*. Köleler savaşta esir alınan insanlardan veya toplum içinde belirli kurallara uymayanlar, köle kastına alınıyordu. Babasına karşı çıkan evlat, borcunu ödenemeyen kişi köle durumuna düşebilirlerdi. Ayrıca evlat edinilen bir çocuk, ailesini istemezse aile onu köle olarak satabilirdi.

Sümerlerde köle mal statüsünde görülmüştür. Bu duruma verilebilecek örnek köleye verilen zarar karşılığında efendiye verilecek tazminatın efendinin kabul etmesidir. Ancak durum köle için geçerli değildir. Kölelerin işlediği suçlarda kısas esasına dayalı hükümler uygulanırdı. Yetişkin bir kölenin fiyatı 30 segel gümüş olarak ifade edilmiştir. Köleleri sahibinden kaçması ya da kaçan bir köleyi başkasının himaye etmesinin cezaları vardı. Kaçan köleyi saklayan kişi kölenin karşılığında başka köle vermek ya da 25 segel gümüş vermek zorundaydı. Köleler köle pazarında satılıp alınabilirdi. Kölelik sistemi, Sümerlerde, çağdaşlarına göre daha yumuşaktı. Köle mal edinebilir, değerinin iki katını efendisine ödediği takdirde hür sayılabilirdi. Ayrıca efendisinden çocuk doğuran kölenin çocukları efendi öldükten sonra hür evlatları ile aynı mirasa ortak olabilirdi. Çağdaş toplumlardaki köleden doğan köle olmuyordu. Tabi bu esneklik kölelerin efendilerine karşı korunmasız olduğu gerçeğini de değiştirmiyordu (Gülnehal, 1981: 71).

4.12.2. Akadlarda köle ticareti

Akadlarda, Sümerlere benzer bir kölelik uygulaması olup olmadığı hakkında pek bilgi yoktur. Ancak Akadlarda dikkat çekici ifade borcunu ödemeyen tüccarın ailesinin de köle olarak satılabileceği ifadesine yer verilmiştir. Bu durum kollektif bir sorumluluk getirmektedir. Ayrıca ticaret ile uğraşan insanların daha dikkatli davranması için bir neden olarak gösterilebilir. Akadlarda efendinin işlediği bir suçtan dolayı köleye ceza verilebiliyor olması da Akadların kölelere karşı ezici bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir (Gülnehal, 1981: 73).

4.12.3. Babil’de köle ticareti

Babil’de Hammurabi Yasaları toplumu *Amelu* (askeri ve sivil yöneticiler ile rahipleri kapsayan üst sınıf), *Mushkinu* (tüccarlar, zanaatkârlar, hür ama ikinci dereceden vatandaş

statüsündeydiler) ve *köleler* olmak üzere üçe ayırmıştı.

Babil’de köleliğin ilk kaynakları savaşta alınan esirlerin köleleştirilmesi ve ülke dışından köle ithali şeklinde yapılmıyordu. İlk sülale devrinde yalnız savaş kölelik nedeni iken III. Ur Sülalesi’nden (İÖ 2100) itibaren hür vatandaşların kendilerini borç, işsizlik yüzünden köle olarak sattıklarını görüyoruz. Ancak burada bir kıstas vardı Babil asıllı köleler ülke dışına satılamıyordu. Ülke dışına satılan Babil asıllı köleler hür sayılmıyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Babiller köle ticaretini hem ülke dışına köle satmak hem de ülkeye köle ithal etmek suretiyle gerçekleştiriyorlardı (Gülnehal, 1981: 74).

Köle efendinin malı olarak kabul ediliyordu. Her türlü ticarete konu olurdu. Açık pazarlarda alınıp satılırdı. Alınan köle bir ay geçmeden sar’a nöbeti geçirirse bu mal ayıplı sayılır ve satıcı, satın alana parasını iade ederdi.

Madde 278: Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve bir ay dolmadan sar’ası tutarsa, satanına geri dönecek, satın alan ödediği gümüşü geri alacaktır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 211).

Efendi kölesini borcuna karşılık olarak da satabilir ya da rehin verebilirdi. Rehin verilen köle rehinde iken ölürse rehin alan kişi para cezasına çarptırılırdı. Efendi bu tip bir nedenle elden çıkardığı çocuk doğuran odalığını tekrar geri almak zorundaydı. Köleler mirasa da konu olurlardı.

Hammurabi Yasalarının 280 ve 281. maddelerinde düzenlenmiş olan köle ticareti ise Babil ekonomisinde önemli bir yer tutuyor ve özel olarak yetiştirilmiş kişilerce yapılmıyordu (Gülnehal, 1981: 78).

Madde 280: Eğer bir adam, yabancı bir memlekette (diğer) bir adamın erkek ya da kadın kölesini satın alırsa, kendi memleketine (yaşadığı şehre) döndüğü zaman erkek kölenin veya kadın kölenin sahibi kendi erkek kölesini veya kadın kölesini tanırsa (açıklarsa) ve bu erkek köle veya kadın köle (döndüğü) kendi memleketini evladı (yerlisi) iseler (satın alan) para ödemedi, onların özgürlüklerini verecektir.

Madde 281: Eğer başka bir memleketin evlatları (vatandaşı) iseler, satın alan ödediği parayı Tanrı önünde bildirecek, erkek veya kadın kölenin sahibi tüccara verdiği gümüşü (geri) verecek, erkek veya kadın kölesini (kölelikten) çözecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 211).

4.12.4. Asur'da köle ticareti

Asurlarda köle ticareti oldukça gelişmiş bir sektördü. Kültepe'de bulunan tabletler içerisinde köle ticaretlerinin gerçekleştiğine dair tabletler vardır (Çayır, 2004: 47). Köle tacirleri ülkede en fazla kazanç ve itibar sağlayan sınıfta yer alıyorlardı. Asurlarda köleler yalnız alınıp satılmıyordu. Aileleriyle beraber alınıp satılıyorlardı (Gülnihal, 1981: 80).

Kölelerin alınıp satılma, rehin bırakılma usulleri yasalarla düzenlenmiştir(Sever, 1993: 76). Tüccarlara borçlanan yoksul köylüler, göçebeler borçlarını ödeyemiyor, kendilerini veya çocuklarını köle olarak tüccarlara teslim ediyorlardı(Sever, 1993: 182).

5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Eski Çağ Mezopotamya bölgesinde bulunan ticaret yolları ve bu yollar üzerinde ticareti yapılan ürünler ele alınmıştır. Mezopotamya bölgesi, Fırat ve Dicle Nehirleri arasında bulunan, insanlık tarihi boyunca insanlar için kıymetli olan bir bölge olmuştur.

Bu kıymetin ana nedenini Paleolitik Dönemde, avcı-toplayıcı olan ilk insanlar için yeterli düzeyde besin kaynağı bulunması ve insan ile hayvan yaşamına elverişli iklime sahip olması oluşturunuyordu. Neolitik Dönem ile birlikte tarımsal faaliyetlere başlayan insanoğlu avlanabilceği hayvanların peşinden gitmeyi bırakıp yerleşik yaşama geçmiştir. Bu durum ani bir geçiş olmamakla birlikte bir süreç halinde yaşanmıştır.

Mezopotamya bölgesi avcı- toplayıcı dönem insanı için olduğu gibi; tarımcılık yapan insanlar için de verimli bir bölge olmuştur. Özellikle Fırat ve Dicle Nehirleri'nin taşımış oldukları alüvyonlarla oluşan bölgenin güney ovaları, tarım yapmak için çok uygun arazilerdi. Ancak bu bölgede tarım yapmak için sulama yapmak gerekiyordu. Sulama yapmak için kanallar, kanallar için ise organize olmak gerekiyordu.

Mezopotamyalılar bölgede var oldukları ilk dönemden itibaren organize olmayı bilmişlerdir. Bu organizasyon bir lider ya da bir kurum etrafında birleşme gereğini doğmasına neden olmuş ve Sümerliler bu birleşmeyi tapınak etrafında yapmışlardır.

Tapınaklar insanların sulama gibi kollektifleşme gerektiren işleri organize eden bir kurum olarak ortaya çıkmış ve Sümerliler, önce sulama işlerinde, kanal yapımı ve onarımında organize olmuşlardır. Daha sonra ise bölgede bulunmayan malların teminini yine bu organizasyonla sağlamışlardır. Ticari faaliyetleri bazı dönemlerde saraylar üstlenmiş olsa da daha çok tapınakların yetiştirdiği memurlar tarafından organize edilmiş ve kayıt altına alınmıştır.

İhtiyaç duyulan ürün sadece ticaret ile elde edilmeyip haraç ve ganimet yoluyla da ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır. Bunun için askeri bir birliğe ihtiyaç duyulmuş ve devletlerin oluşması bu gereksinimler sayesinde sağlanmışır. Ayrıca tapınaklar halkın refahı için önce bölgeler arası, daha sonra ise bölge dışından devletlerle ticaret yapma girişiminde bulunmuşlardır. Bunu yapmak için bir sermaye gerekiyordu ki Mezopotamya bölgesinde sermaye; tarım ürünleri, hayvansal ürünler ve çömleklerden oluşturunuyordu. Özellikle tarım ürünlerinin tapınaklarda depolanması yazının icadının gerçekleşmesini sağlamış ve bu durum ticari faaliyette bulunulan bütün uygarlıkları etkilemiştir.

Tapınak idaresinde bulunan ticaret, tapınağa bağlı memurlar ve onların yönlendirdiği

tüccarlar aracılığıyla yapıliyordu. Tüccarlar, kendileri bu ticaret güzergâhlarında iş yapabildikleri gibi kese taşıyıcısı adı verilen yardımcılara gerekli sermayeyi vererek kendileri yerine bu yardımcıları gönderiyorlardı. Bu durum yolların güvenli olmadığını asıl tüccarların bu nedenle gitmediğini göstermektedir. Bir diğer gösterge ise ticaretin o dönemde dahi ne kadar kazançlı bir iş olduğu yönündedir. Öyle ki kese taşıyıcısı yolların güvensiz olması ve kârının bir kısmını da asıl tüccara vermesine rağmen bu yolculuğa çıkmaya istekli olması kazancın varlığına kanıt olarak gösterilebilir. Asıl tüccarların sermaye vermesi ve kâra ortak olması bankacılık hizmetlerinin başlangıcı olarak ifade edilmektedir.

Mezopotamya bölgesinde yaşayan toplumlar avcı-toplayıcılığı bırakıp, tarımcı bir toplum haline gelince; kendisine ayıracağı zaman da artmıştır. Artık gün boyunca av peşinde koşmamış ya da yiyecek bulmak için bütün zamanını harcamamıştır. Tarım sayesinde gıda bulma sıkıntısı olmayan insanoğlunun, sanata ve egzotik malzemelere olan ihtiyacı ortaya çıkmış ve Hindistan'da bulunan lapis ve akik taşı gibi sembolik değeri bulunan malzemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ürünler de bölgede ticareti yapılan ürünler arasında yer almıştır. Özellikle yönetici sınıf halktan üstün olduğunu sembolize etmek için bu yarı değerli taşlara sahip olmak istemiştir. İhraç ürünlerini daha çok arpa, buğday, yün ve tekstil ürünleri gibi mallar oluşturmuştur. İlk dönemlerde ithal edilen ürünler yapı malzemesi olarak taş ve kereste olsa da daha sonra ki dönemlerde Anadolu'dan altın, gümüş, bakır gibi değerli madenler Hindistan'dan ise lapis, akik gibi yarı değerli taşlar ithal edilen ürünler arasına girmiştir.

Mezopotamya bölgesi, ticaret yaptığı Hindistan ve Anadolu arasındaki güzergâhlar, daha sonraki dönemlerde kullanılan İpek ve Baharat yollarının temelini oluşturan güzergâhlar olmuştur. Bu yolların bazıları günümüzde de kullanılmaktadır.

Mezopotamya bölgesi ile ticaret yapılan bölgeler arasında bulunan güzergâhların belirlenmesinde asıl belirleyici unsur güvenlik olmuştur. İklim özellikleri, mevsimler arasında nehirlerin debilerindeki artış ve taşımaya elverişlilik, yeryüzü şekilleri gibi unsurlar güvenlikten sonra gelen unsurlardır. Gemilerin kullanılmaya başlanması ile karada güvensiz ortamın olduğu savaş dönemlerinde ticaretin devamı deniz yoluyla sağlanmıştır. Bu sayede liman kentleri birer ticaret ve cazibe merkezi haline gelmiştir. Deniz yolu ticareti güvenlik sorununu büyük oranda çözmüş olsa da iç bölgelere yapılan yolculuklarda güzergâhların asıl belirleyici unsurunu yine güvenlik olmuştur. Doğal geçitlerin bulunduğu araziler tercih edilirken Kervanların, eşkıya saldırısına uğramadan

güvenli bir şekilde pazarlara ulaşması için yerel krallıklarla güvenlik anlaşmaları yapılmıştır. Bölge içinde meydana gelen savaşlar ticareti olumsuz etkilemiş ve ürün akışını kesintiye uğratmıştır. Mısır ile yapılan savaş dönemlerinde; Mısır'da bulunan lapis taşı varlığının azaldığı ve buna bağlı olarak fiyat artışı kayıt altına alınmıştır. Özellikle Hindistan ile yapılan ticaretlerde gemilerin kullanılmaya başlanması ve bu ticareti organize edenler ile gemicilerin maharetleri ticaretin çok daha etkin bir şekilde devamını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Akmaz, G. (2019). "Hint, Yunan, Sümer ve Türk Mitolojilerinde Tufan Mitinin Kültürel Bellek Açısından Önemi". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 59(2), 825.

Algaze, G. (2005). The Uruk World System. Chicago: The University Of Chicago Press.

Alpman, A. (1981). "Hurriler". Tarih Araştırmaları Dergisi, 14(25), 283-313.

Altaş, V., ve Yılmaz, C. A. (2024). "Tevrat Hükümleri ve Mezopotamya Kanunları Işığında Kölelik". Fırat University Journal of Social Sciences, 34(1), 401-418.

Atalay, R. (2016). "Mitolojinin Heykel Plastığıne Yansımalarına Genel Bir Bakış". Sanat Dergisi (25), 5-17.

Ay, E. (2005). "Eski Çağ Mezopotamyasında Madenin Kullanımı ve Ticaretine Dair Bir Projeksiyon". İdol Dergisi, 25, 12-19.

Bauer, S. W. (2013). Antik dünya tarihi: İlk kayıtlardan Roma'nın dağılmasına kadar. (Çev.: Mehmet Moralı). İstanbul: Alfa Yayınları.

Bayramov, K. (2022). "MÖ 3. binyıl Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında Elam: Awan Hanedanlığı". OANNES - Uluslararası Antik Tarih Dergisi, 4(2), 579-605.

Bingöl, A. (2014). "Hurrilerin Siyasi Organizasyonları". Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(1), 115-134.

Bottero, J. (2005). Eski Yakındoğu Sümer'den Kutsal Kitap'a. Ankara: Dost Yayınları.

Bottero, J. (2024). Gılgamış Destanı-Ölmek İstemeyen Büyük İnsan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bottero, J., Stève, M.-J. (2002). Evvel zaman içinde Mezopotamya (Çev.: Anita Tatlier). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bülbül, C. (2010). "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini". Tarih Araştırmaları Dergisi, 29(48), 29-49.

Cécile, M. (2008). "The Old Assyrian Trade in the light of Recent Kültepe Archives." Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies, (3), 71-82.

Ceyhan, KL (2019). "Harappa ve Mezopotamya Medeniyetleri Arasındaki Ticarete Dair Kanıtlar". OANNES - Uluslararası Antik Tarih Dergisi, 1(1), 1-19.

Coşkun, İ., Çavuşoğlu, R., ve Demirtaş, D. (2021). MÖ I. Binde Anadolu Ve Mezopotamya Arasındaki Ticari İlişkiler. Ankara: İktisad Yayınevi.

Crawford, H.E.W. (2021). Sümer ve Sümerler. (Çev.: Nihal Uzun). Ankara: Arkadaş yayınevi.

Crawford, H.E.W. (1998). Dilmun and its Gulf Neighbours. United Kingdom: Cambridge University Press.

Çayır, M. (2004). "Kultepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet". Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri, 7(1), 45-57.

Çeçen, S. (1997). "Kaniş Kārum'unun Diğer Kārum ve Wabartumlar'a "Kù.an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları". Beletten, 61(231), 219-232.

Çeçen, S., ve Gökçek, L. G. (2021). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Bir Zenginlik Alameti: Lapis Lazuli Taşından Mühür". Journal of Turkish Research Institute(72), 83-90.

Çeçen, S., ve Gökçek, L. G. (2022). "Kultepe'den Amutum İşlemeli Altın Kadeh". Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, 9(4), 1483-1491.

Çetin, C. (2008). "Türk Düğün Gelenekleri ve Kutsal Evlilik Ritüeli". Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 48(2), 111-126.

Çilingiroğlu, A. (1997). Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Dercksen, J. G. (2010). "La natura nel Vicino Oriente antico". Atti del convegno internazionale, 24 gennaio 2009, Milano.

Dinçkol, A.M. (1991). "Ârâmîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (C. 3, ss. 268). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Erkut, S. (2007). "Kultepe Metinlerinde Geçen amütu(m) Üzerine". Belleten, 71(260), 1-4

Eroğlu, E. (2014). "Ege Göçleri ve MÖ I. Binde Anadolu". Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(1), 43-55.

Faivre, X. (2015). "Céréales dans l'Orient ancien: accumulation, transformation,

consommation (IIIe-IIe millénaires av. J.-C.)". Les Céréales Dans Le Monde Antique Regards croisés sur les stratégies de gestion des cultures, de leur stockage et de leurs modes de consommation, Université Paris-Sorbonne, ss. 19-47

Gökçek, L. G. (2015). Asurlular. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Gülnihal, B. (1981). "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik". Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 38(1), 65-103.

Gümüşçü, O. (2016). Tarihi coğrafya: Kavramlar, tarihçe, kaynaklar, mekan, metod. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Hojlund, F. (1987). Failaka/Dilmun: The Second Millennium Settlements: The Bronz Age Pottery. Denmark/ Aarhus: Jutland Archaeological Society Publications.

Işık, A. (2020). Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı. Mavi Atlas, 8(1), 13-18.

Karaketir, E. (2023). "Elamtu: Elam Adı Ve Elam Toprakları Çerçevesinde Modern Güneybatı İran'ın Coğrafi Kimliği". Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 13(25), 157-190.

Kaya, M. A. (2012). Türkiye Tarihi Ve Uygarlıkları. İzmir: İlya.

Kaya, M. A. (2015). Türkiye Tarihi ve Uygarlıkları -1- Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar (8. Baskı). İzmir: Yayınevi Matbaası.

Kemaloğlu, M. (2014). "İbn El-Esir Hazarlar Hakkında". Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (18), 57-76.

Kınal, F. (1943). "Amarna Çağında Mısırın Önasya Münasebetleri". Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2(1), 99-106.

Kınal, F. (1964). "İstanbul Müzesindeki Mari Eserleri". Tarih Araştırmaları Dergisi, 2(2), 215-222.

Kınal, F. (1967). "Yamhad Kırallığı". Tarih Araştırmaları Dergisi, 5(8), 195-211.

Kınal, F. (1969). "Çivi Yazısının Doğuşu Ve Gelişmesi". Tarih Araştırmaları Dergisi, (12), 1-15.

Kınal, F. (1987). Eski Anadolu Tarihi (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Koçak, K. (2009). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler".

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(27), 209-227.

Köroğlu, K. (2008). Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Perslere Kadar (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Köroğlu, K. (2021). Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Perslere Kadar (14. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kurt, M., ve Atıcı, E. (2020). "MÖ 2. binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (44), 43-62.

Kramer, S. N. (2002). Tarih Sümer'de Başlar (2. Baskı). Kabalcı Yayınevi.

Kramer, S. N. (2020). Tarih Sümer'de Başlar (Çev.: Hamide Koyukan 3. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kramer, S. N. (2024). Sümerler (2. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.

Landsberger, B., & O. Tosun, M. (1944). "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2(3), 419-436.

Landsberger, B., ve Osman Tosun, M. (1943). "Sümerler". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1(5), 89-96.

Mandacı, E. (2018). "Arkeolojik bulgular ve yazılı belgeler ışığında Eski Mezopotamya'da fildişi oymacılığına genel bir bakış". Tarih Araştırmaları Dergisi, 37(64), 27-54.

Mansel, A. M. (2020). Ege ve Yunan Tarihi (11. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Memiş, E. (2017). Eskiçağ Türkiye Tarihi (Gözden Geçirilmiş 14. Baskı). Bursa: Ekin Kitabevi Yayını.

Memiş, E. (2020). Eskiçağda Mezopotamya. En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar (5.Baskı). Bursa: Ekin Yayın.

Mendires, B. (2010). Mezopotamya Kavimlerinde Sosyal ve Ekonomik Hayat. (Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi.

Morkoç, A. N., ve Uyanık, H. (2021). "Tunç Çağı'nda Mezopotamya Ve Mısır İlişkileri Bağlamında Lapis Lazuli". Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 11(4), 1785-1799.

Nissen, H. J. (2004). Ana hatlarıyla Mezopotamya: Yakın Doğu Arkeolojisi'nin ilk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000) (Zühre İlkelen, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları.

Oates, J. (2015). Babil: 137 resimli. (Çev.: Fatma Çizmeli, 2. Baskı). Ankara: Arkadaş yayınevi.

Oates, J. (2004). Babil: 137 resimli. (Çev.: Fatma Çizmeli, 2. Baskı). Ankara: Arkadaş yayınevi.

Özgül, O. (2011). "Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi". Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(2), 401-414.

Palmisano, A. (2017). "Geçmişten Yollar Çizmek: Yukarı Mezopotamya ve Orta Anadolu'da Eski Asur Kervanlarının Ticaret Yolları". 2. Kültepe Uluslararası Toplantısı Bildirileri, Kültepe, 26-30 Temmuz 2015, Turnhout.

Pekşen, O. (2020). "Eskiçağ Önasya Tarihinde Gutiler". Turkish Studies, 15(1).245-259.

Pollock, S. (1999). Ancient Mesopotamia: The eden that never was. Cambridge University Press.

Pollock, S. (2001). Ancient Mesopotamia: The eden that never was (Reprinted). Cambridge Univ. Press.

Potts, Daniel T. (2012). "The Oxford handbook of Iranian history"(Touraj Daryaee). New York: Oxford University Press. 37-56.

Sever, E. (1993). Asur Tarihi (1. Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Sever, H. (1987). "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri". Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 31(1-2), 421-428.

Şahin, H. A. (2020). "Eski Mezopotamya Ticaret Yolları". Journal of Universal History Studies, 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 84-98.

Şahin, T. (2007). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Ulaşım Ve Haberleşme. (Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi.

Şenel, A. (1995). Siyasal Düşünceler Tarihi (4. Baskı). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Taşdöner, K. (2012). "Eski Çağa da Anadolu nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitleli Göçler". Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 10(13), 85-103.

Taşdöner, K. (2021). "Eskiçağ Dünyasında Tanrı-kral İmajı Örneklemleri Üzerine Bir Değerlendirme". Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (39), 616-636.

Tekin, M. (2014). "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı". Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 9(2), 111-125.

Tosun, M., ve Yalvaç, K. (1989). Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi – Şaduqa Fermanı (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tunçel, O. (2020). "Kitabın İlk Formu: Eski Mezopotamya'nın Kil Tabletleri". Sanat ve Tasarım Dergisi, (25), 305-321.

Uhlig, H. (2006). Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler (Çev.: Nilgün Ersoy). İstanbul: Telos Yayıncılık.

Uhlig, H. (2019). Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler (Çev.: Nilgün Ersoy, 2. bs). İstanbul: Totem Yayınları.

Uyanık, H. (2019). "Eskiçağ'da Basra Körfezi'nin Ticari Potansiyeli Üzerine Bir Değerlendirme". Tarih Okulu Dergisi, Şubat, (38), 394-417.

Yazan, H. A., Akar, A., Özmerih, L. (1974). "Bakır ve Bakır Ürünleri Kullanım Alanları". Bilimsel Madencilik Dergisi, 13(2), 43-43.

Woolley, C. Leonard. (1938). The Sumerians. Londra: Oxford At the Clarendon Press.

Yener K. Aslihan. (2000). The Domestication Of Metals. Boston: Tuta Sub Aegide Pallas (Brill).

Yıldırım, R. (2011). Eskiçağ Tarih Ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş). Ankara: Saray Matbaacılık.